

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

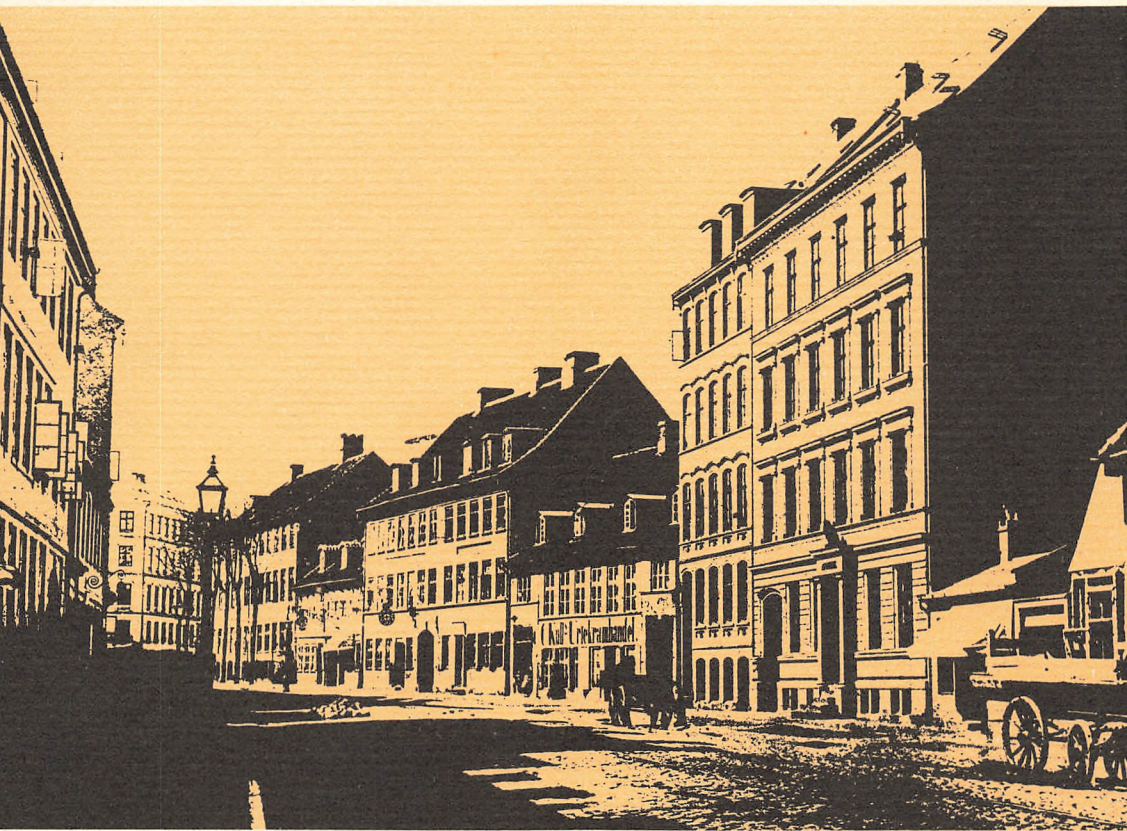
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

N A T I O N A L M U S E E T

Folkelivs studier 3 Studies of Folklife

Et hjem - en familie

ELLEN DAMGAARD OG POUL H. MOUSTGAARD

Et hjem – en familie

Folkelivs studier

Studies of Folklife

3

Et hjem – en familie

*En etnologisk punktundersøgelse af et borgerligt
københavnsk miljø o. 1890*

AF

ELLEN DAMGAARD

OG

POUL H. MOUSTGAARD

NATIONALMUSEET

1970

Trykt af Andelsbogtrykkeriet i Odense
Redaktion: Poul Strømstad
Engelsk resumé ved Jean Olsen
Tilrettelæggelse ved Henning Nielsen
Omslag tilrettelagt af Elisabeth Halgreen
Rentegning af planer ved K. Kayser
Copyright © Nationalmuseet, København 1970
ISBN 87 480 7191 9

Forsidebilledet: Ældre foto af Vesterbro Apotek, Vesterbrogade 72, set fra hjørnet af Dannebrogsgade.

Indholdsfortegnelse

<i>Indledning</i>	7
<i>1. En by, en bydel og en bygning</i>	10
„Lille Fortun“	12
„En nye grundmuret Bygning“	15
Bygningsændringer, tilbygninger og installationer	21
<i>2. Et veludstyret hjem</i>	27
Georg Hilker og Constantin Hansens dekorationer	39
Lejligheden o. 1890	48
Entreen .	49
Kabinettet	51
Salen ..	53
Dagligstuen .	59
Spisestuen	64
„Udenomslejligheden“	67
Døtrene værelse .	68
Den lange gang	69
Forældrenes soveværelse ..	71
Badeværelset	74
Køkkenet	75
Den unge herres værelse ..	79
Pigeværelset .	80
„Kælderen“ .	82
Klosetrummet	82
Gård og have	83
<i>3. Familien i samfundet</i> .	90
Økonomi	91
Politik ..	93
Religion	97
<i>4. Familien i hjemmet</i>	101
Husherren ..	101
Fruen ..	102
Børnene	103

Tjenestefolk	107
En vinterdag o. 1890	111
<i>5. Årets gang</i>	118
Højtider	119
Selskabelighed	120
På rejser i det borgerlige Europa	131
Danske somre	135
<i>English summary</i>	140
<i>Noter og henvisninger</i>	144
Forkortelser	144
Kapitel 1	144
Kapitel 2	145
Kapitel 3	148
Kapitel 4	148
Kapitel 5	149
<i>Plancher</i>	bagest i bogen
Planche 1. Samlet rekonstruktionsplan	
Planche 2. Opstalt af nordvæg i salen	
Planche 3. Opstalt af sydvæg i salen	

Indledning

Dette tredje bind i serien „Folkelivs studier“ præsenterer en del af materialet fra en museal registrering og etnologisk undersøgelse, som forfatterne i årene fra 1965–69 har udført for Købstadundersøgelserne ved Nationalmuseets 3. afdeling, Dansk Folkemuseum.

Undersøgelsens objekt er et borgerligt hjem på Vesterbro i København og den apotekerfamilie, som gennem tre generationer har boet der. Formålet

Fig. 1. Parti fra hovedtrappen med entrédøren på 1. sal. Døren er egetræsådet, navneskilt og beslag af blankpudset messing. Væggene er gulmarmorerede med grå „løbende hund“-frise. Fot. N. Elswing, 1967.

med undersøgelsen har været at fremskaffe et så fyldigt dokumentationsmateriale som muligt vedrørende det fysiske og sociale miljø på stedet med særlig vægt på perioden fra o. 1885–1900, for herved at øge kendskabet til den borgerlige kultur i datidens Danmark. Forudsætningerne for at vælge denne tidsafgrænsning har dels været, at et tilstrækkeligt kildemateriale lod sig fremskaffe, dels at denne periode faldt sammen med en vigtig og karakteristisk fase i den behandlede families udviklingscyklus, hvor husholdningen talte både forældre, børn på forskellige alderstrin og tjenestefolk.

Hidtil har den borgerlige kultur været relativt upåagtet af danske etnologer og deres nordiske kolleger, som – når de har strejft emnet – ofte har været henvist til mere eller mindre utilstrækkelige kilder fra memoire- og fiktionslitteraturen. I en nylig publiceret afhandling har etnologen Helmut Möller gjort opmærksom på et lignende forhold i den tyske forskning („Die kleinbürgerliche Familie im 18. Jahrhundert“, Berlin 1969). Denne tilstand skyldes, at den regionale nordiske og europæiske etnologi traditionelt har beskæftiget sig med at beskrive og forklare kulturvariationer i forskellige typer af bondesamfund; men efterhånden som disse lokalkulturer er blevet præget af en tiltagende „borgerliggørelse“, er der hos flere af fagets udøvere opstået en interesse for selve kilden til denne påvirkning. De kommende år vil utvivlsomt bringe flere studier fra borgerlige miljøer, bygget på både historisk og nutidigt materiale. Sådanne arbejder vil ikke blot give stof til den komparative forskning, men tillige bidrage til en nærmere forståelse af, hvilke indre faktorer der kan have medvirket til at give den borgerlige kultur en så dominant karakter, som det øjensynligt er tilfældet.

Ved den foreliggende undersøgelse har materialeindsamlingen omfattet opmåling, fotografering og beskrivelse af apotekerfamiliens ejendom, af familiens lejlighed og af inventaret i denne. I tilknytning hertil er gennemgået en del litteratur samt arkivalier fra såvel de offentlige arkiver (folketællinger, byggesager, skattelister etc.) som fra familiens egen samling af papirer (udstyrfortegnelse, regnskaber, middagslister etc.). Den væsentligste kilde har dog været en række omfattende optegnelser med hjemmets nuværende beboere, fhv. apoteker, dr.phil. Erik Høst-Madsen (født 1882) og fru Elise Høst-Madsen (født Levinsen, 1895), som har kunnet meddele detaljerede oplysninger om inventar og bygning samt give udførlige svar på utallige spørgsmål vedrørende familielivet i dette miljø.

Materialefremlæggelsen er disponeret i fem kapitler, af hvilke de første to behandler de ydre forhold: bygning, lejlighed og inventar. I afsnittet om apoteket og bygningen har det været rimeligt at udvide tidsrammen til at omfatte bygningernes historie fra opførelsen til nutiden. De sidste tre kapit-

ler drejer sig om familien, skitserer dens placering i datidens samfund, beskriver husstandens organisation og rollefordeling og sluttelig årsrytmen hos den borgerlige familie. – Fremstillingen er overvejende deskriptiv, kun på få punkter er det forsøgt at give forklaringer. Det er dog vort håb, at denne skildring i det mindste kan yde et pålideligt eksempelmateriale til den videre forskning.

Når det overhovedet har været muligt at foretage og fremlægge denne punktundersøgelse, skyldes det først og fremmest dr. Erik Høst-Madsen og fru Elise Høst-Madsens enestående gæstfrihed, deres levende interesse for og forståelse af undersøgelsens formål. Vi skylder dem vor bedste tak herfor og ligeledes for deres kritiske gennemlæsning af manuskriptet. En tak skal også rettes til museumsinspektør, cand.mag. Poul Strømstad, der som leder af Nationalmuseets Købstadundersøgelser gav os så frie hænder og gode muligheder for at arbejde med denne undersøgelse.

Ellen Damgaard

Poul H. Moustgaard

1. En by, en bydel og en bygning

Den 6. januar 1852 opgav militæret sin tidligere strategi med hensyn til forsvaret af København. Man ophævede ved lov den eksisterende demarkationslinie og etablerede midlertidigt en ny nærmere byen, langs Søernes østlige bred¹. Militært rummede denne beslutning i sig kimen til det senere så problemfyldte anlæg af Vest-enceinten eller Vestvolden; civilt betød demarkationsliniens flytning, at der kunne gives tilladelse til opførelse af større, grundmurede bygninger på byens forland, hvor man førhen måtte stille sig tilfreds med enetages huse opført i bindingsværk eller andet let nedbrydeligt materiale. Hovedstaden bag voldene havde fået en tiltrængt ekspansionsmulighed, og byherrerne lod ikke vente på sig. Inden århundredet løb ud, var kvartererne på „Broerne“ så godt som fuldt udbygget.

For Udenbys Vester Kvarter, Vesterbro, synes denne udvikling at have

Fig. 2. Kort over Vesterbro 1841. Den aftegnede bebyggelse på matr. nr. 32 stemmer ikke overens med bygningsvurderingen fra 1845. Fejlen skal nok søges hos korttegneren. Originalens mål: 31,8 × 19,4 cm. Privateje.

været i gang, før den politiske beslutning blev taget i 1852. Af et kort over kvarteret fremgår, at den nordre side af Vesterbrogade fra Frihedsstøtten til Frederiksberg Allé allerede i 1841 var kantet af en næsten ubrudt husrække, mens gadens sydside stadig talte enkelte ubebyggede grunde². Endnu var bebyggelsen dog lav og provinsiel, holdt så nogenlunde inden for rammerne af det militære bygningsregulativ. Det kongelige københavnske Skydeselskabs gamle bygning, det nuværende Bymuseum, har med sine to fulde etager været blandt de mest imponerende.

Som genbo havde Skydebanen indtil 1844 Vesterbro Morskabstheater, et af de kendteste og lødigste mellem de mange forlystelsestabilisementer, om hvilke man allerede tidligt i århundredet havde gjort sig bekymringer som denne: „Vesterbro er for nærværende Tid et sandt hotel royal. Her findes Alt, hvad der kan befordre Ødselheden blandt de jævne Folkelasser: Dansekipper, Drikkehuse, Gjøglerne, Gynger. Kort sagt et helt Svælg, som oplsluger menigmands Penge og Sundhed“³.

Ved siden af forlystelserne havde kvarteret fra ældre tid nok en specialitet, nemlig et stort antal slagtermestre, som her drev deres næring i bekvem nærhed af byens gamle kvægmarked ved Trommesalen. Endnu langt op i 1800 årene udgjorde slagterne, deres svende og drenge et fast indslag i gadebilledet, ligesom det da var et almindeligt syn at se køer blive trukket gennem Vesterbrogade. Ad denne gade drog også den stadige strøm af passanter, som måske mere end noget andet gav kvarteret særpræg. Fra nær og fjern kom de, en broget skare, der på sommersøndage kunne tage karakter af et folketog, når københavnernes søgte til og fra det landlege Frederiksberg.

Omgivet af al denne menneskelige aktivitet lå på matrikel nr. 32, nuværende Vesterbrogade 72 og 74 – kun få skridt vest for Morskabstheatret – bygningen „Lille Fortun“, der fra 1825 husede Vesterbro apotek⁴. Det er imod denne beskedne del af Københavnskortet, opmærksomheden i det følgende skal rettes. Ved at gennemgå bygningerne på grunden, apotekerhjemmets inventar og indretning samt arkivalier og billeder og sammenholde dette materiale med optegnelser af den endnu levende familietradition vil det blive forsøgt at give et signalement af et stykke borgerligt københavnerliv, som det udfoldede sig fra midten af forrige århundrede til begyndelsen af dette med særlig vægt på tiden fra o. 1885–1900⁵. Undervejs vil enkelte af kvarterets og byens tildragelser nu og da kunne skimtes fra apotekerfamiliens vinduer i vekslende indfatning af sommergardinernes lette hvidhed og vintergardinernes mørktgrønne tyngde.

„Lille Fortun“

Matrikel nr. 32 med tilhørende bygninger ejedes indtil 1825 af øltapper Peter Willumsen, der i februar måned dette år formedelst 4.000 rbd. sølv solgte ejendommen til apoteker Niels Møller⁶. Denne havde da været på Vesterbro i 15 år og drevet apotek fra lejede lokaler i en bygning, der skal have ligget, hvor Øhlenschlægersgade nu bryder igennem⁷. Niels Møller fik ikke mange år i sit nyanskaffede hus. Han døde i 1829; men hans enke Marthe, født Sorterup, beholdt privilegiet og ægtede i 1832 apotekets provisor, farmaceutisk kandidat, Anders Madsen. Hermed havde apoteket ikke blot fundet blivende plads i kvarteret, det var tillige kommet i hænderne på den slægt, der skulle drive det gennem tre generationer indtil 1948.

Efter nyetableringen kunne apotekeren sunde sig økonomisk i nogle år; men i 1845 ønskede han at optage et større lån. Det skulle rimeligvis anvendes til en forbedring af apoteket, som i disse år betjente et stadigt stigende antal beboere i kvarteret og de tilgrænsende forstæder. Således var befolkningstallet på Vesterbro fra 1834 til 1845 steget med 433 personer eller ca.

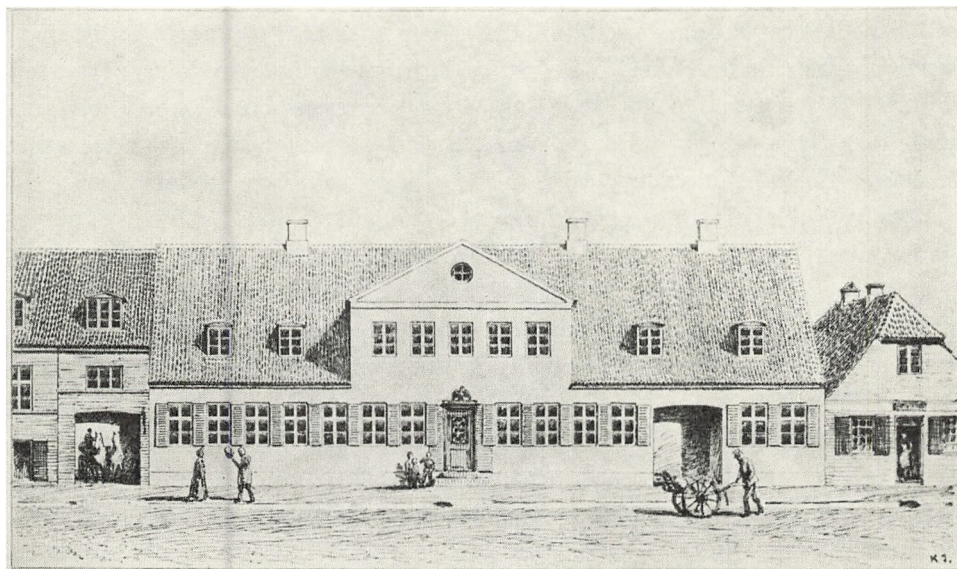

Fig. 3. „Lille Fortun“, fra 1825 til 1853 Vesterbro Apotek. Tegning er signeret „K J“ og antagelig udført efter hukommelsen, da ejendommen til højre er placeret forkert. Det er uvist, om apoteksbygningen er gengivet korrekt. Tegningen modsiges dog ikke af oplysningerne i vurderingen fra 1845. På kvisten over indgangsdøren lå en lejlighed, som i 1845 var lejet ud til en enlig frøken, men som tidligere havde været udlejet til sommerbolig for en københavnsk præst. Originalens mål: 18 × 10,5 cm. Privateje.

25 %⁸. Långiveren har dog ikke villet stille sig tilfreds med disse løfterige tal, men har ønsket sikkerhed i ejendommen. Til den ende mødte om formiddagen den 25. oktober 1845 to vurderingsmænd frem, og af deres notater er det muligt at få et indtryk af bygningen „Lille Fortun“⁹.

Grunden var, som de fleste langs Vesterbrogade, smal og dyb og gav plads for en samlet bebyggelse mod gaden med bagvedliggende gårdsplads og have. Hele grundens bredde, 40 alen, blev udfyldt af et enetages forhus med bred gavlkvist over de midterste fem fag og portgennemkørsel til gårdspladsen. Huset var opført så nogenlunde i overensstemmelse med de gældende bygningsbestemmelser, for såvidt som kun facaden var grundmuret, mens resten var af bindingsværk. Det meste af bygningen optoges af apoteket, idet kun de fem vestligste fag, værelserne på kvisten samt loftsrummet vest for denne var indrettet til beboelse for apotekeren og hans familie, deres tyende og diverse lejere.

Selve apoteket lå i husets midterste fem fag under kvisten. Det havde til gaden en indgangsdør, der blev flankeret af to vinduer på hver side. Indretningen var tilsyneladende ganske enkel: bræddegulv, gipsloft og pudsede, oliemalede vægge. Rundt langs væggene var der faste skabe med skuffer og derover hylder. Det faste inventar fuldendtes af „et Gelænder og en Disk“ midt i rummet. I tilknytning til apoteket var der indrettet et kontor, hvorfra apotekeren kunne overskue det arbejde, der blev udført af personalet, en farmaceut og en discipel. På den anden side af porten med opgang fra denne lå apotekets laboratorium, et simpelt rum med murstensgulv og kalkede vægge. Den faste indretning bestod her, foruden af vægfaste hylder, af „nogle indmuurede Apparater og en Distillerkiedel“. Til apoteket hørte endvidere nogle rum til gården i stueetagen, under taget til højre for kvisten et rum, der var forsynet med faste skabe og hylder, samt loftet på hanebjælkerne, hvor der stod en vinde, med hvilken man kunne hejse varer op. Til loftet kom man ad en løs trappe i portrummet.

Som nævnt lå apotekerfamiliens lejlighed i husets vestlige del. Familien bestod på den tid af apoteker Anders Madsen selv, hans kone Marthe, begge ældre folk omkring de 50 år, to af hendes fire sønner af første ægteskab, Julius Ferdinand Møller, der var cand.theol. og lærer ved Vaisenhuset, og Adolph Frederik Møller, der var styrmand og for tiden „fraværende i Kofardifart“; endelig var der ægteparrets fælles børn, Hans Peter Madsen og Niels Møller Vilhelm Madsen, begge skoledisciple på henholdsvis 11 og 12 år¹⁰.

I stueetagen mod gaden beboede familien to rum, en dagligstue på tre fag og en stadsstue på to. Begge disse stuer var noget finere indrettet end resten

af stueetagen, idet de havde panelklædte vinduesvægge og på de øvrige vægge brystpaneler, over hvilke væggene var betrukket med papirstapeter. Mod gården var der yderligere to beboelsesrum samt et køkken med „aaben Skorsteen med Kogeindretning Anretterbord med Skabe under en Vadsk Hyl-der og Rækker“. Vasken var sandsynligvis blot en udslagsvask, hvori man efter brugen kunne hælde vandet, der blev hentet fra brønden i gården. Til køkkenregionerne hørte „et Aflukke til Spiiskammer med Hyl-der“. Ved siden af køkkenet førte en trappe op til beboelsen i kvistetagen. Her var der i selve kvisten indrettet en lejlighed på fire værelser, hvoraf to til gaden og to til gården. Rummene var udstyret med panelklædt vinduesvæg og bryst-panel på de øvrige vægge og opvarmedes af to colonneovne. Denne lejlighed blev lejet ud, og her boede i 1845 en enlig frøken. Til venstre for kvisten var der et par simplere rum, som dels fandt anvendelse som pulterkamre, dels som værelser for husets sønner. Hvor i bygningen de øvrige beboere logerede, fremgår ikke af kilderne. Der var imidlertid mod gården værelser nok til at huse både de to apoteksmedhjælpere, husjomfruen Charlotte Rinckel, pigen Kjerstine og den fynske gårdskarl Peter Larsen.

Stueetagens opvarmning blev besørget af en „Varmeindretning med en Jern-ovn, der bringer Varmen til flere Værelser“. Af sådanne ovne var der to, af hvilke den ene var anbragt i et gårdværelse bag apoteket, den anden i et af beboelsesrummene til gården.

På hver side af den brolagte gårdsplads, hvor brønden lå med „Opstander og Jernpumpe redskaber“, lå lange, lave bindingsværks sidelængere. Mod øst en længe på seksten stolpefag, inddelt i fem afdelinger, de fire med bræddeloft, hvidkalkede vægge og murstensgulv. I rummet nærmest forhuset var der en åben skorsten, i den fjerneste afdeling et haveskur, lidt fornemmere end de andre rum, idet loftet her var beklædt med papir og murstensgulvet erstattet af et bræddegulv. Mod vest lå en noget kortere længe på tretten fag, opdelt i to hovedafdelinger. Nærmest forhuset fandtes et rum på seks fag med gipsloft, hvidkalkede vægge og murstensgulv, mens resten af længen, der var inddelt i flere små-afdelinger, havde brolagt gulv, hvidkalkede vægge med bræddepanel samt bræddeloft. Om sidelængernes anvendelse vides intet, men det er sandsynligt, at den brolagte del har været indrettet som stald og vognport, mens de øvrige rum fortrinsvis har tjent apoteksformål.

For enden af den vestre sidelænge var der en lille gård indhegnet af plankeværk, hvor ejendommens „Locum i 2 Deel af Breder Teglhengt“ be-fandt sig. Endelig var der bag gården „en Have med Frugttræer indhegnet med 11 Fag Stakit og 10 Fag Plankeværk“. Man tænke sig, at frugterne fra

disse træer blev opbevaret for vinteren i den stakitafdeling med hylder, der fandtes i den østre sidelænge.

De to vurderingsmænd fandt ejendommen „godt vedligeholdt“ og vurderede den „til Prioritets Efterretning for den Summa 7,800 Rbd Sølv, Skrivelser syv Tusinde otte Hundrede Rigsbankdaler Sølv“.

Det er ikke klart, til hvilket formål apotekeren søgte disse penge, eller om han i det hele taget optog et lån ved denne lejlighed. Otte år senere lånte han imidlertid 18.000 rbd. hos stabslæge F. V. Mansa, og denne gang var det tydeligt, hvad pengene skulle anvendes til¹¹.

„En nye grundmuret Bygning“

Den 11. april 1853 skrev apoteker Anders Madsen kontrakt med en af hovedstadens flittigste arkitekter, Peter Heinrich Christoph Hagemann¹². Kontrakten gjaldt opførelsen af „et nyt grundmuret For- og Sidehus“ på apotekets jord efter delvis nedrivning af den eksisterende bygning. Betalingen skulle bestå dels af 20.000 rbd. i rede penge, dels af 1250 kvadratalen af grunden med de derpå værende fem fag forhus og tretten fag sidehus fra „Lille Fortun“. Endelig skulle det i ejendommen indlagte ferskvand betales med materialerne fra den nedbrudte bygning¹³. Denne løsning rummede for apotekeren og hans familie ikke blot en økonomisk fordel, men også flere praktiske. Man kunne således fortsat drive apoteket interimistisk på den vante adresse, og tillige selv blive boende, mens byggeriet stod på.

Nedrivningen, udgravningen af kælder og opførelsen af den nye bygning skred hurtigt frem. Fire og en halv måned efter at kontrakten var sat op, stod håndværkerne allerede på stilladserne til tredje etage. Den 22. august døde imidlertid arkitekt Hagemann, 43 år gammel. Hans arvinger ønskede ikke at overtage forpligtelserne ved byggeriet, og de har øjensynligt truffet deres beslutning hurtigt, for allerede fire dage efter arkitektens død indgav apoteker Madsen en anmodning til Magistraten om vurdering af det ufærdige byggeri. Andre tre dage gik, så indfandt vurderingsmændene sig. På dette tidspunkt var ydermurene som nævnt opført til og med tredje etage, mens det indre endnu stod råt. I kælderen var de murede skillerum færdige, på første etage stod skillerummene i bindingsværk udmurede, på anden og tredje etage stod kun de åbne tømmerkonstruktioner. Hertil var også husets skorstene muret op. Efter at vurderingen havde fundet sted, kunne regnskabet med arvingerne gøres op, og byggeriet sættes i gang under en ny leder. Familietraditionen vil vide, at det blev murermester Chr. C. Bønecke, der kom til at afslutte arbejdet.

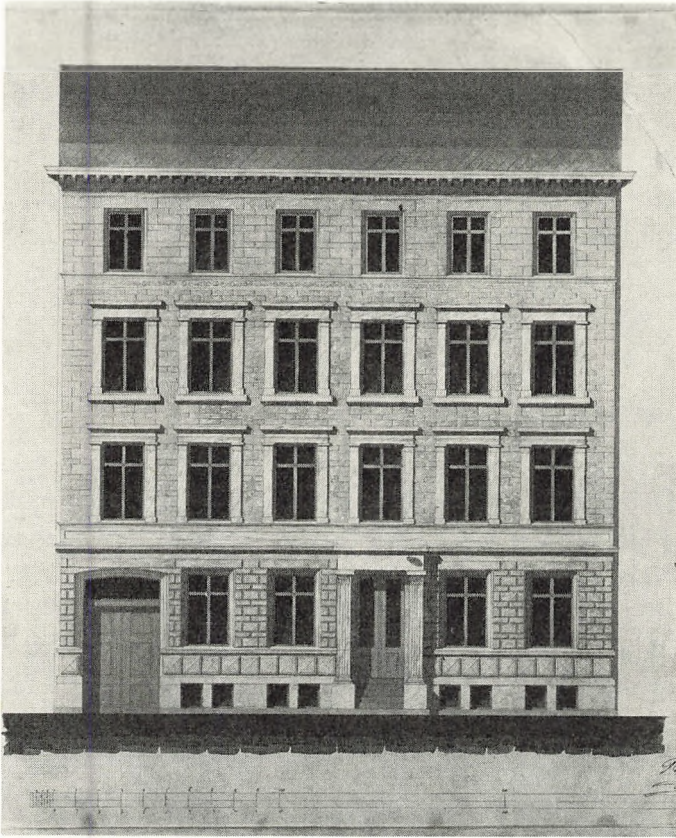

Fig. 4. Foto efter farvelagt udkast til apotekets facade, udført af P. C. Hagemann. Udkastet adskiller sig kun på få og mindre væsentlige punkter fra den opførte bygning. Originalens mål: 38,5 × 45,5 cm. Tilhører Vesterbro Apotek.

Det vides ikke, hvornår huset stod færdigt til indflytning; men da det skete, var bygningen blandt de første virkelige etageejendomme i kvarteret. Den har taget sig ud mellem nabohusene, der til begge sider var lave, uanselige bygninger. Til højre, nærmest apoteket, boede en slagtermester, derefter en jernhandler og en mælkehandler. Til venstre for den nu ubeboede rest af „Lille Fortun“ drev en urtekræmmer sin forretning. I disse omgivelser betød apotekerens hus en fornyelse både arkitektonisk og socialt. Med den hovedstadsprægede bygning fulgte også nogle af hovedstadens borgere. Lejlighederne over apotekerboligen på 1. sal blev således udlejet til henholdsvis en konferensråd og en pensioneret østrigsk vice-admiral med deres familier. Den mere ydmyge lejlighed i kælderen husede en skomager, der tillige var

Fig. 5. Vesterbrogade set fra hjørnet af Øhlenschlægersgade mod øst. Apoteket ses til venstre i billedet med ørnefiguren over indgangen. I forgrunden åbne rendestene samt en vandpost. Privateje.

„Wärkgeselle wid Brand-Corpsen“, og hans nærmeste. Skomageren har rimeligvis, hjulpet af sin kone, fungeret som portner¹⁴.

I det ydre har bygningen kunnet leve op til beboernes stand. Forhusets facade på seks fag var oliemalet, soklen grå, det øvrige hvidt. Over stueetagens kvader- og rustikmuring blev udsmykningen stadig enklere og lettere. Den øverste etage stod således næsten glat under den fremspringende, knægtbårne taggesims. Bygningen kom med denne facadeinddeling til at hvile solidt på grunden, og det rolige præg blev yderligere understreget ved balancen mellem portåbningen og portalen omkring apotekets indgangsdør. Med den kraftige indramning af kannelerede pilastre havde Hagemann gjort indgangsdøren til facadens midtpunkt trods det lige antal fag.

Inden for porten lå portrummet, fra hvis højre side der var nedgang til portnerboligen samt opgang til hovedtrappen. Loftet var inddelt i felter med stukkanter, væggene var limfarvede og havde foroven måske en malet „lø-

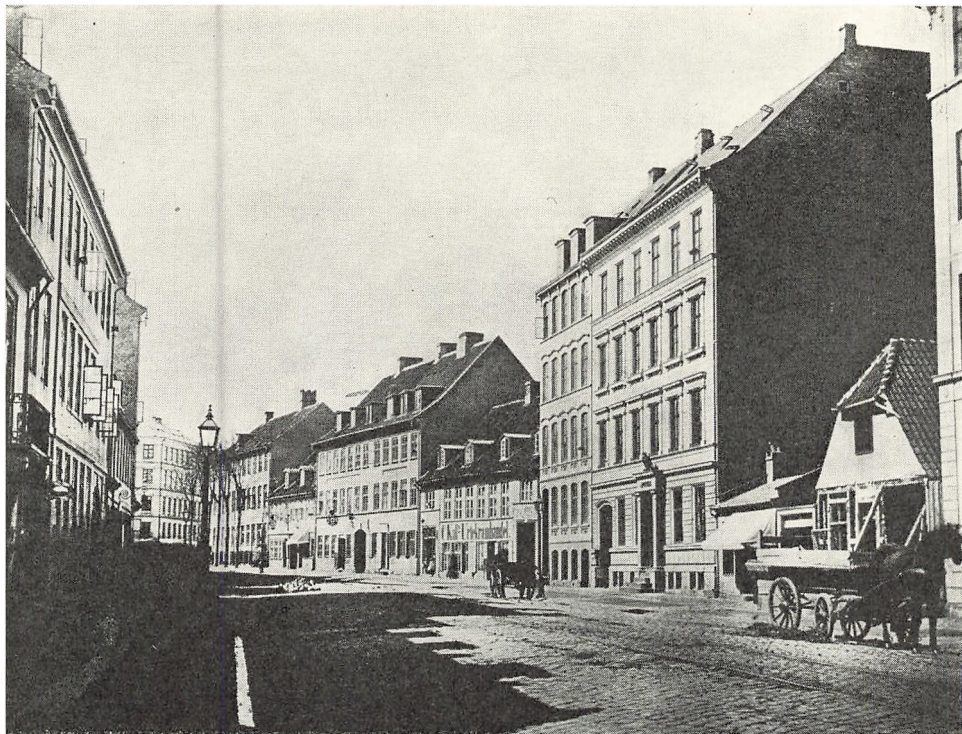

Fig. 6. Vesterbrogade set fra hjørnet af Dannebrogsgade mod vest. Apoteket ses til højre i billedet. Privateje.

bende hund“-frise. Til gården sad endnu en port, men den stod som regel åben. Herfra kom man ud på den brolagte gårdsplads, der mod syd og øst blev indrammet af for- og sidehusets gulkalkede mure. Fra gården førte tre nedgange til kældrene under bygningen, og en trappe førte op til køkkentrappens indgang. Ved sidehusets nordgavl lå et kloset og et pissoir. Vest for gårdspladsen lå den udskilte grund med „Lille Fortuns“ gamle sidelænge. Mod nord lå haven, der indtil 1883 var opdelt i tre dele, en del til hver af lejlighederne. Det nuværende havehus i bindingsværk med gulkalkede tavl og mørkbrunt tømmer er opført efter 1853. Hvornår det er sket, vides ikke, men i 1867 har huset ligget der. I september dette år rummer apotekerens regnskaber følgende postering: „Betalt til stalden 250 Rbd.“ For denne sum har man næppe kunnet opføre hele havehuset; men man har kunnet indrette hestestalden i husets tre østligste fag¹⁵. De opstaldede heste tilhørte ikke apotekeren, men lægen Chr. G. Lorenzen, der da boede i lejligheden på 2. sal og tillige var huslæge for apotekerfamilien.

Inden for murene var også alt, som man kunne forvente det i en tids-

Fig. 7. Parti fra ejendommens gård set mod syd. Til venstre sidehuset, til højre Havemanns Magasin og i baggrunden forhuset med porten til Vesterbrogade. Over porten skimtes det indmurede relief med Fortuna-skikkelsen og årstallet 1771. Tilbygningen til venstre for porten rummede tidligere apotekets vagtstue. Fot. forf., 1967.

svarende bygning. Det vil sige, kældrene var for dybe til det lave Vesterbro. Efter regn og tø hændte det jævnlige, at gulvene stod under vand. Det kunne være generende nok i brændselsrummene og de øvrige oplagsrum; helt galt var det dog for portnerfamilien i den etværelses med køkken, når møblerne begyndte at sejle og først lod sig bringe på plads efter en ihærdig indsats ved håndpumpen. Denne detalje blev ikke rettet før 1889, da man på nabogrunden opførte en etageejendom med en endnu dybere kælder, der trak grundvandet til sig. – I stueetagen lå dengang som nu apoteket. Om dets tidligste indretning vides intet, og alle spor er fjernet ved senere ombygninger. Der kan dog næppe herske tvivl om, at det efter forholdene har været stort og veludstyret.

1., 2. og 3. sal rummede som nævnt husets tre lejligheder. I forhuset til gaden lå repræsentationsrummene med en trefags sal flankeret af et etfags kabinet og en tofags dagligstue. Til gården lå et værelse, hovedtrappen og entréen. I hjørnet mellem for- og sidehuset lå spisestuen, som det var reglen

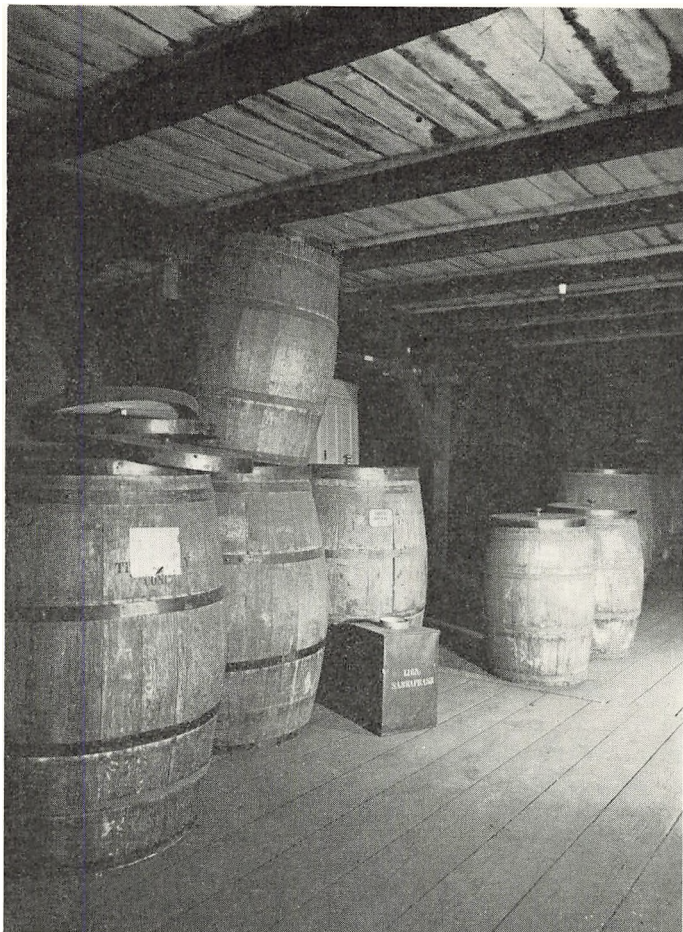

Fig. 8. Fra forhusets nederste loft. Tønderne blev tidligere anvendt til apotekets droger. Fot. forf., 1967.

i københavnske borgerhuse fra denne periode¹⁰. I øvrigt rummede sidehuset lejlighedernes mere private og sekundære rum som soveværelse, køkken med spisekammer, pigekamre og klosetrum, alle med udgang til en gennemgående korridor, der kun fik lys fra nogle få, højsiddende glugger i brandmuren mod nabogrunden. Både i for- og sidehus var der loft, tilmed i to etager. Den nederste blev i forhuset benyttet som lager for apotekets mange droger. I sidehuset var denne etage indrettet med værelser til apotekets personale. Det øverste loft blev anvendt som tørreplads for husets vasketøj og apotekets urter, f. eks. kamilleblomster.

Mellem lofterne var der en stige, mellem de øvrige etager kunne man fær-

des ad forhusets hovedtrappe eller ad køkkentrappen i sidehuset. Hovedtrappen var en toløbstrappe med gelænder af drejede balustre og håndliste af mahogni. Om trapperummets udseende i husets første år vides kun, at gulv og trin var hvidskurede. Af det senere udstyr er stukturen og rimeligvis også den malede dekoration fra 1883¹⁷. De to egetræsmaledede fløjdøre på hver etage er dog oprindelige; men det hører nutiden til, at de er forsynet med navneskilte: „Det havde man virkelig ikke. Der var jo portner.“¹⁸ Køkkentrappen blev først og fremmest benyttet af tyende og bude. Også den var en toløbstrappe, men smallere og stejlere end hovedtrappen og med et mere simpelt gelænder med glatte rundstokke mellem posterne.

Her boede da apotekeren, konferentsråden og den østrigske vice-admiral. Sidstnævnte kunne fra sine stuevinduer følge den søgænde trafik ved Kalvebod strand og i Køge bugt. Beboerne på de nedre etager måtte nøjes med færdselen på Vesterbrogade, de lave genbohuse og det ubebyggede land ned mod stranden. Fra rummene til gården var udsigten heller ikke så værst. Nærmest lå gårdspladsen, bag den husets have og bag den igen haverne og den spredte bebyggelse ved Gl. Kongevej.

I dag er apotekets have den eneste, der er tilbage, og selve bygningen er en af de bedst bevarede i kvarteret. Nogle ændringer har der naturligvis været, enkelte af dem er allerede antydet, og de vigtigste skal kort omtales i det følgende.

Bygningsændringer, tilbygninger og installationer

Apotekets lokaler er som nævnt blevet ombygget flere gange. Første gang var i slutningen af 1860'erne, hvor i hvert fald officinet og skranken blev ændret. Måske den lille tilbygning på forhusets bagside blev opført ved samme lejlighed. Den rummede et værelse, hvor den vagthavende farmaceutiske kandidat kunne opholde sig om natten.

Det er muligt, at der i årtierne efter århundredets midte er foretaget flere ændringer af bygningen end den nævnte, men her lader arkiverne os i stikken. Først i 1883 dukker nogle byggesager op. En af disse, der drejer sig om en ændring af apotekets indgangsdør, kan suppleres af familietraditionen, der fortæller, at en kunde, en læge, en vinterdag snublede på de glatte trin op til døren, hvorefter apotekeren, for at undgå lignende „skandaler“ i fremtiden, lod døren flytte ud i flugt med portalens pilastre. Derved kom det meste af trappen til at ligge beskyttet inden døre. Tegningen til denne ombygning synes at være udført af apotekerens ven, arkitekt Peter Bønecke, der var søn af ovennævnte muremester. Han har foruden at flytte fløjdøren

Fig. 9. Laboratoriebygningen, opført 1883, set fra vest. Til højre for bygningen „laboratorie-gården“, den lille gårdsplads mellem laboratoriet og havehuset. I forgrunden lidt af haven, der efter 1883 kun blev benyttet af apotekerfamilien. Amatørfoto, 1880'erne, privateje.

og flade trappen ud også i sit forslag angivet to gasblus på ornamenterede opstandere på hver sin side af indgangsportalen¹⁹. Denne del af forslaget er dog aldrig blevet realiseret.

Derimod gennemførtes i årene 1883 og 84 en række andre og nok så væsentlige om- og tilbygninger ved apoteket. Vigtigst var opførelsen af en to-etages bygning med kælder og loft, som skulle rumme apotekets laboratorium eller, som det hed, „damlaboratorium“. Denne bygning, der kom til at ligge i havens østligste del bag havehuset, blev med sine bueslag over stue-etagens store vinduer, med sit antikiserende dørparti og sin kunstfærdigt murede fabriksskorsten et typisk stykke anonym, før-funktionalistisk industriarkitektur²⁰.

Ved flytningen af laboratoriet fik man bedre plads i selve apoteket og i de tilhørende kældre. Officin, skranke og receptur blev atter ændret og fik nyt inventar, der antagelig blev leveret af snedkerfirmaet Severin og Andreas Jensen. Bag recepturen blev ved samme lejlighed indrettet et rumme-

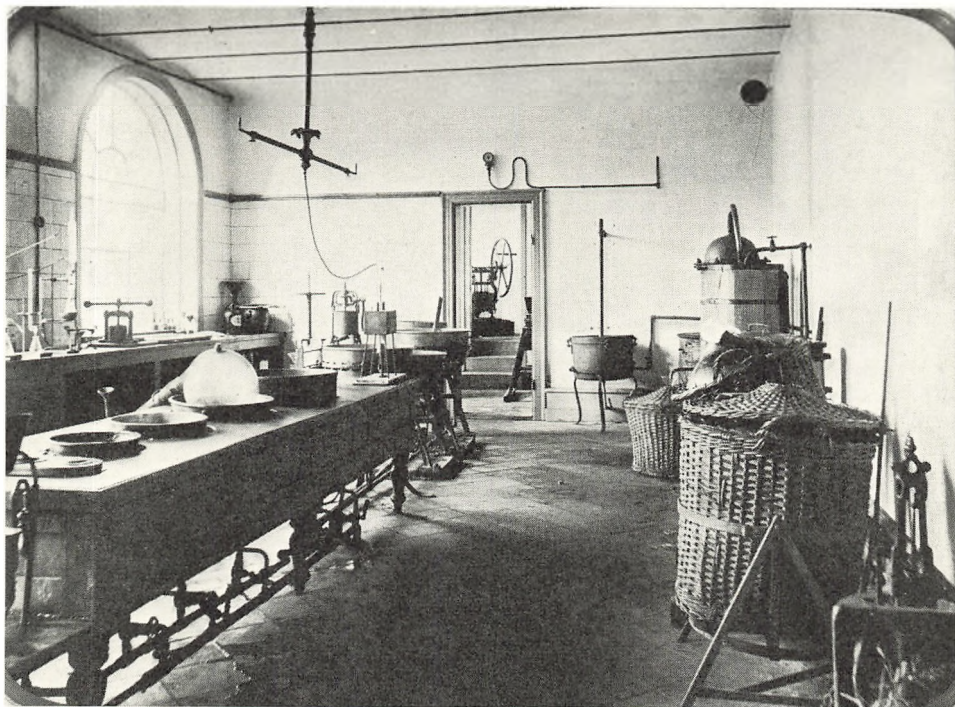

Fig. 10. „Damlaboratoriet“ i apotekets hovedbygning, set mod nordvest. I midten af rummet „dampbordet“. Amatørfoto. 1880'erne, privateje.

ligt materialkammer med reoler til utallige standflasker, krukker og dåser. Da håndværkerne efterhånden trak sig tilbage, stod Vesterbro apotek med sit nye, praktiske inventar, sine rummelige lagre og sit moderne laboratorium som et af landets bedst udstyrede.

Herligheden må have krævet en investering ud over det almindelige. Men hvor apotekeren i 1853 med opførelsen af den nye bygning havde satset på fremtiden, så var der nu tale om at følge en udvikling op, en udvikling der på 30 år havde gjort apoteket til Danmarks største. For at forklare dette er det ikke – som i den farmacihistoriske litteratur – tilstrækkeligt at henvise til Anders og Hans Peter Madsens ubestridelige faglige dygtighed. Forklaringen skal tillige søges uden for apoteket i kvarterets urbanisering. Apotekerenes hus var ikke længere det højeste, men kun en etageejendom blandt mange andre. Også folketallet havde ændret sig. Mens der i 1850 havde været 2.377 beboere på Vesterbro, var der i 1880 blevet 24.790, en stigning på 22.413 eller ca. 943 %. For hovedstadsområdet var tilvæksten i samme periode ca. 87 % og for landet som helhed ca. 38 %²¹. Set på denne

Fig. 11. Apotekets officin med skranken. Til venstre kassererskens aflukke. I baggrunden til venstre ses apoteker H. P. Madsen og hans hustru Fanny. Kunden ved skranken er antagelig kasserersken, der også skulle med på billedet. Bemærk gaslyset, der først forsvandt fra apoteket i 1919. Amatørfoto, omkring 1914, privateje.

baggrund bliver de mange forbedringer af apotekslokalerne og opførelsen af det velvoksne laboratorium umiddelbart forståelige. Apoteket var vokset med sin kundekreds, og denne udvikling ville have fortsat et godt stykke op i 1900-årene, hvis ikke myndighederne, foranlediget af Dansk Farmaceutforening, i denne periode havde oprettet flere nye apoteker i kvarteret²². Konkurrencen herfra må have været følelig, og den satte sig da også spor i byggeaktiviteten på Vesterbro apotek. Ombygningerne blev færre.

I begyndelsen af 1890'erne blev der sat glasloft op i apoteket, og heri blev midt for skranken indfældet et maleri af apotekets mærke, en ørn. Her indskyder familietraditionen, at billedet skulle være så autentisk som vel muligt, hvorfor maleren udførte det efter levende model i den zoologiske have.

Der skulle gå omkring et halvt århundrede, før man igen ændrede væsentligt på apotekets indretning. Det skete i 1949, efter at dr. Erik Høst-Madsen var gået af som apoteker og havde solgt ejendommen til ejerne af naboejendommen, Havemanns Magasin. Den følgende apoteker måtte derfor

som den første leje sig ind i huset; men det afholdt ham ikke fra at gå i gang med en større ombygning, der omfattede installering af centralvarme i stueetagen, opsætning af sprosseløse vinduer til gaden samt nyt inventar i officin og skranke²³. I de følgende år fik apoteket nye indehavere, men de har, øjensynlig under indtryk af de mange apoteksnedlæggelser i hovedstadsområdet, ikke kastet sig ud i nye ombygninger, før der var rimelig sikkerhed for apotekets fortsatte beståen. Denne sikkerhed synes nu opnået, og fra 1969 er gennemført en omfattende ombygning, der blandt andet har givet større vinduer til gaden, ændret indgangsparti og helt nyt inventar.

Såvidt selve apoteket. Husets lejligheder var som nævnt allerede fra opførelsen så udmærket indrettede, at man for at bibeholde en høj boligstandard kun behøvede at tilføje de tekniske forbedringer, som perioden op til århundredskiftet efterhånden bragte. Så snart et sådant fremskridt dukkede op, vandt det indpas i apotekerkjernet.

I 1855–57 åbnedes, som Københavns første, Vestre Gasværk, der skulle forsyne byen med belysningsgas. Det vides ikke, hvornår gaslyset første gang blev tændt i apoteksbygningen. Men da H. P. Madsen i 1864 efter sit bryllup indrettede sig i lejligheden på 1. sal, strålede i salen, dagligstuen og spisestuen tre gaslysekroner, som rimeligvis var medbragt af hans hustru Fanny blandt meget andet udstyr²⁴. Lysekronerne tændtes dog kun ved festlige lejligheder, til daglig kunne man nøjes med stearinlys og petroleumslamper. To år senere blev der indlagt gaslys i den øvrige del af bygningen²⁵.

Senere i århundredet, da elektriciteten afløste gassen som lyskilde, var man endnu hurtigere til at acceptere nyheden. Allerede før Vestre Elektricitetsværk åbnede den 7. september 1898, havde apotekeren ladet installationerne indlægge i sin lejlighed, så man kunne være blandt de første til at nyde godt af elektricitetens velsignelser. Kun i spisestuen, et centralt rum i et hjem med megen selskabelighed, bevarede man gaslysekronen intakt, fordi man fandt dens lys behageligt.

Ikke blot den repræsentative del af lejligheden fik del i fremskridtet. I køkkenet suppleredes i 1888 de to oprindelige komfurer med et par gasblus, hvor man i en fart kunne varme en kedel vand eller lidt mad. Til egentlig madlavning anvendte man de to komfurer, indtil de omkring 1905 blev nedtaget og erstattet af et nyt komfur foruden gasovn og gasapparater²⁶. Det sidste komfur blev fjernet efter den 1. verdenskrig. Vand blev som allerede nævnt indlagt i køkkenet ved husets opførelse.

Også den personlige hygiejne fik bedre kår. Så tidligt som i 1866 anskaffede man et badekar²⁷. Det var antagelig hverken forbundet med vandledning eller afløb, men måtte fyldes og tømmes af pigen. I 1884 indrettedes

et rigtigt badeværelse med jernbadekar og vandledning i rummet bag apotekerens soveværelse. Vandet blev opvarmet ved hjælp af damp, der via en rørledning blev ledt op i lejligheden fra kedelen i det nye damplaboratorium. Godt et årti senere blev dette system udskiftet med en koksfyret ovn i selve badeværelset. Den blev fyret op af stuepigen. Omkring 1905 lettedes hendes arbejdsbyrde noget, idet man da anskaffede en gasvandvarmer. Denne havde form som en høj kakkelovn og var forsynet med mange haner og rør²⁸. Under Anden Verdenskrig indkøbtes den nuværende gasvandvarmer, der kunne hænge på væggen.

Endelig forbedredes også toiletforholdene. I 1898 fik man installeret W.C. med træk og slip og porcelænskumme i det tidligere klosetrum for enden af lejlighedens lange korridor. Her blev samtidig opsat en vaskekumme, også noget nyt i huset. W.C.'et afløste det gamle kloset, der bestod af en trækasse med en spand i. Renovationen besørgede „natfolkene“, der en gang om ugen kom op ad køkkentrappen med en ren spand og tog den brugte med sig. Natpotterne derimod, som fandtes i soveværelse, børneværelse og pigeværelse, tømte stuepigen hver morgen i det pissoir, der tillige med et kloset allerede fra husets opførelse havde stået i gården for enden af sidehuset.

Kun på et enkelt område fandt man ikke forbedring nødvendig, nemlig med hensyn til opvarmningen. Fra husets opførelse var lejlighederne forsynet med jernkakkelovne. I apotekerkjernet er stadig bevaret et par af disse meget store tromleovne, de øvrige er skiftet ud med mindre og mere effektive ovne; men centralvarme har man ikke fået indlagt.

En ændring, der snarere end praktiske hensyn skyldtes et økonomisk overskud, var udskiftningen i 1890'erne af den gamle port til gaden med en ny og mere imponerende. Den nye port blev udført af snedkerfirmaet Severin og Andreas Jensen efter tegning af etatsråd J. V. Dahlerup og var formodentlig det første større teaktræsarbejde herhjemme. Den betaltes med ca. 2.000 kr.

Som allerede omtalt blev ejendommen i 1949 købt af stormagasinet Havemann. Dette firma udførte i 1962 en kraftig ombygning på 2. sal²⁹. Da lejligheden skulle indlemmes som udstillingslokale i Havemanns møbelafdeling, brød man en dør i brandmuren mellem de to ejendomme. For at give de udstillede varer en mere spændende baggrund, fjernede man murværket i nogle bindingsværksskullerum og malede det blottede tømmer sort. Efter således at have bragt etagen tilbage til den ufærdige tilstand, hvori den befandt sig ved arkitekt Hagemanns død i 1853, kunne stormagasinet udsende følgende annoncetekst: „Se på stilmøbler i rigtige omgivelser“³⁰.

2. Et veludstyret hjem

Ved årsskiftet 1863–64 overtog Anders Madsens yngste søn, Hans Peter, Vesterbro apotek. I løbet af foråret flyttede Anders og fru Marthe fra apotekerboligen på 1. sal til husets 3. sal, hvor lejligheden nu var blevet ledig. Hermed overtog H. P. Madsen ledelsen af et apotek, der som omtalt var i rivende vækst, og med denne position ville det ikke være upassende, om han stiftede familie. Han var 29 år, så alderen havde han også, og den 10.

Fig. 12. Anders Madsen (1794–1879), der fra 1832 til 1863 ejede og drev Vesterbro Apotek. Kgl. Hoffotograf Budtz Müller & Co. fot.

Fig. 13. Marthe Cathrine Sorterup (1798–1882), gift første gang med apoteker Niels Møller på Vesterbro Apotek, anden gang med Anders Madsen, der i 1832 overtog apoteket. Kgl. Hof-fotograf Budtz Müller & Co. fot.

juni samme år indgik han ægteskab med Fanny Elise Marie Christine Høst, datter af kancelliråd, senere etatsråd, universitetsboghandler Andreas Frederik Høst i Gothersgade. Efter brylluppet flyttede parret ind på 1. salen over apoteket, og om det hjem, de indrettede her, handler de følgende afsnit.

Mens der så godt som ingen vidnesbyrd er om apotekerboligens indretning og brug i Anders Madsens tid, så findes der ikke så få oplysninger om den indretning, lejligheden fik, efter den nye apoteker og hans hustru var flyttet ind. Disse oplysninger stammer fra arkivalier bevaret i familien, fra den mundtlige familietradition samt fra en registrering af lejligheden, som den står idag. Af disse kilder er papirerne de sikreste, men de støttes og suppleres

Fig. 14. Hans Peder Madsen (1835–1919), søn af apoteker Anders Madsen på Vesterbro Apotek og indehaver af dette fra 1863 til 1912. Atelierfoto, omkring 1865.

som regel på det bedste af de andre kildegrupper. Det kan her indskydes, at papirerne ikke blot ved deres indhold, men også i sig selv siger noget om miljøet. Med lignende notater fra andre familier i tankerne, synes det som om borgerskabet på denne tid har haft en udbredt trang til at nedskrive oplysninger om en række forhold i familiens og slægtens tilværelse. Hermed menes ikke dagbøger, memoirer og lignende mere eller mindre ambitiøse skrivelser, derimod ganske nøgterne noteringer beregnet for den skrivende selv. Fra apotekerfamilien kendes en del skrifter af denne art. Af disse har husfaderen foruden de egentlige regnskaber for apoteket ført bog over ud-

Fig. 15. Fanny Elise Marie Christine Høst (1841–1920), datter af universitetsboghandler A. F. Høst, i 1864 gift med Hans Peder Madsen. Atelierfoto, omkring 1865.

gifter til ejendommen, personlige udgifter, indkøb af gaver, vine, beklædning osv. Husets frue førte husholdningsregnskab, regnskab over beholdningen af vine, lister over middagselskaber med menuer, gæster og bordplaner, over invitationer og teaterbesøg samt over børnenes tøj. Denne system med noteringsbøger var ikke uvant for den unge apotekerfrue. Allerede før sit ægteskab nedskrev hun omhyggeligt en oversigt over sit udstyr¹.

Udstyrsfortegnelsen fremtræder som et lille hefte i oktav med omslag af glanspapir. På forsidens etiket er håndskrevet „Fanny Høst 1856“. Udskriften har næppe forbindelse med indholdet. Nævnte år gik frøken Høst i sin

sekstende sommer, og anskaffelsen af udstyr må tænkes påbegyndt i en lidt mere fremskreden alder. Hvornår hun er begyndt, lader sig ikke afgøre, da de enkelte poster er udaterede. Tilmed er den bevarede fortegnelse rimeligvis en renskrift fra tiden lige omkring brylluppet, dels fordi den er opstillet i så velordnede grupper, dels fordi den rummer både brudekjolen og adskillige af ægtemandens personlige ejendele. Fortegnelsen er således tillige blevet en inventarliste for familien i ægteskabets første tid.

Hvad udgjorde et passende udstyr for kancellirådens datter og hendes tilkommende apoteker? Som det vil fremgå, gik der ikke så lidt til, når man skulle indrette sig standsmæssigt. Nu kunne man tro, at et udstyrs sammensætning og omfang var yderst individuelt, således at denne udstyrsliste i det højeste kunne meddele, hvordan netop dette ægtepar valgte at indrette sig. Ved sammenstilling med en anden udstyrsfortegnelse fra samme år og samme sociale lag viser der sig imidlertid så stor overensstemmelse, at man tør formode, lighedspunkterne skyldes miljøets fælles vurderinger snarere end individuelle tilbøjeligheder². – Men nu til selve udstyret. For at lette henvisninger til udstyrets enkelte poster er de her forsynet med numre. Fortegnelsens prisangivelser er rigsdaler, mark og skilling, hvor 1 rigsdaler = 6 mark = 96 skilling. Sammentællingerne er ikke altid korrekte, men de gives her efter originalen³.

Meubler. 2023 Rbd. 5 S.

1. 1 Secretair	80
2. 2 Syborde	50
3. 2 Lænestole	45
4. 1 – – –	20
5. 2 Straastole	10
6. 2 Gyngestole	19 – 3
7. 2 Sophaer	52
8. 1 – – –	44
9. 6 Stole 14	84
10. 6 – – 6	36
11. 24 – – 4	94
12. 1 Marmorbord	48
13. 1 – – –	20
14. 1 Mahognibord	34
15. 4 stumme Tjenere	11 – 2
16. 2 Spilleborde	52
17. 2 forgyldte Speile med Consoler	250
18. 1 Bogskab	48

19. 1 Fortepiano	260
20. 1 Skrivebordsstol	20
21. 1 Skrivebord	28
22. 1 Buffet	115
23. 1 Spisebord	56
24. 1 Anretterbord	30
25. 2 Tabouretter	12
26. 2 Senge	48
27. 2 Servanter	48
28. 1 Chiffoniere	35
29. 1 Toiletbord	38
30. 2 Klædeskabe	42
31. 2 – – –	30
32. 1 fg Speil	25
33. 1 Bord	5
34. 1 Speil	5
35. 3 Gaskroner 105–60–70	235
36. 3 Gibs 6–4–4	14

Linned. 385 Rbd.

37. 24 Par Lagener	160
38. 24 – Folke-	95
39. 30 Vidskestykker	16
40. 12 fine – – –	8
41. 12 Haandklæder	20
42. 24 – – –	
43. 30 Folke-	16
44. 24 Pudevaar	19
45. 24 Folke-	8
46. 4 Sengetæpper	26
47. 2 – – –	4
48. 6 Kjøkkenservietter	2 – 3
49. 2 Strygetæpper	1 – 3
	<hr/>
	385 – 0 – 0

Dækketoi. 380 – 4 –

50. 1/24 80 – 1/18 60 –	
1/12 20 Duge	
42 Servietter	160
51. 1/18 Dug 18 S	
52. 1/12 D- 12 S	
53. 2/12 D- 12 S	
54. 2/12 D- 12 S	
55. 2/12 D- 12 S	
56. 7 D-	
57. 48 Theservietter	
18 Duge 156 Servietter	
	<hr/>
	380 – 4 –

Porcelain. 248 –

58. 1 forgyldt Stel til 24	130 –
59. 12 malede Tallerkener	} 10 –
60. 1 – Flødekande	
61. 1 – Sukkerskaal	
62. 1 Fajance Service til 18	
63. 18 store dybe Tallerkener	
64. 18 små – – –	
65. 18 store flade – – –	
66. 18 små – – –	
67. 18 Gemyse – – –	
68. 1 Terrin	5 –
69. 2 Ragoutfade	
70. 2 Saucskaale	

71. 1 Fad 2 mindre 1	
Rist 1 Fad	4 –
72. 1 rundt – 1 mindre –	
4 Assietter	
73. 6 Par hvide Contoir-	
kopper	
74. 6 – smaa	
75. 1 Thepotte	
76. 1 Skyllskaal	
77. 6 Spølkummer	
78. 1 Melkekande	
79. 1 Smørkande	
80. 1 Dørslag	
81. 4 Leerfade	4 –
82. 12 smaa Syltekrukke	
83. 1 Krukke 2 – 5 Former	
84. 2 Vandstel	7 –
85. 1 Vandfad	60 –
86. 32 Par malede Kopper	40 –
87. 1 m Chokoladekande	3 –
	<hr/>
	240 –

88. 1 m Melkekande	3 –
89. 1 m Flødekande	2 –

Glas. 156 –

90. 12 Vandglas	
91. 10 – – –	2 –
92. 24 Rhinskviins-	14 –
93. 24 Rødviiins-	14 –
94. 24 Madeira-	14 –
95. 24 Desertvins-	10 –
96. 24 Champagne-	18 –
97. 23 St. Peray-	14 –
98. 1 Smørkande	5 –
99. 4 Viinkaraffer	12 –
100. 5 Vandkaraffer	8 –
101. 1 Osteklokke	3 – 3
102. 16 Saltkar	5 –
103. 2 Jordbærskaaale	6 –
104. 2 Flødekander	6 –
105. 1 Frugtskaal	4 –
	<hr/>
	132 –

106. 24 Bourgogne-	14 -
107. 20 grønne -	10 -
	<hr/>
	156 -

Sølvtoi. 1134 -

108. 2 Kander	170 -
109. 1 Bordbørste med Skuffe	50 -
110. 2 Peberbøsser	10 -
111. 24 Spiseskeer	150 -
112. 6 - - -	30 -
113. 25 Desert-	80 -
114. 25 Gafler	125 -
115. 25 Desert-	80 - 3
116. 12 Theskeer 12	40 -
117. 12 forgyldte - 12	40 -
118. 1 Potageskee	20 -
119. 4 Ragoutskeer	40 -
120. 2 Saucenkeer	14 -
121. 1 Iisskee	14 -
122. 1 Jordbærskæe	8 -
123. 1 Strøskæe	4 -
124. 1 Posteiskee	5 -
125. 1 Sukkerskaal	50 -
126. 1 Flødekande	50 -
127. 1 Flødeskee	
128. 2 Smørknive	9 -
129. 1 fg Bæger	10 -
130. 1 Skrivetøi	35 -
131. 2 Servietbaand	4 -
132. 2 Spænder	7 -
133. 1 Uhr	24 -
134. 24 Frugtknive	60 -
135. 1 Ostekniv	3 -
136. 1 Kageskee	12 -
	<hr/>
	1134 -

Plet. 195 -

137. 4 Spillestager	20 -
138. 3 Svingkjedler	
139. 1 Bordbørste med Skuffe	10 -
140. 1 Liqueurstel	25 -
141. 12 Flaskebakker	22 -
142. 12 Propper	4 -

143. 1 Brødbakke	10 -
144. 1 Platdemenage	16 -
145. 1 Æggekoger	10 -
	<hr/>
	207 -

146. Taffeluhr	70 -
----------------	------

Gardiner. 92 -

147. 3 F Salen	} hvide	
148. 2 F Dagligstue		
149. 2 F Spisestue		
150. 2 F Entree		
151. 1 F Soveværelse		
152. Kjøkkengardiner		
	<hr/>	92 -
153. Spisestuen		70 -
154. Dagligstuen		52 -
155. Kabinet		70 -
	<hr/>	284 -

156. 5 F Persiener	21 - 1 - 8
--------------------	------------

Rullegardiner.

157. 4 F	
158. <i>Betræk</i>	105 -
159. <i>Possementmager</i>	34 - 3 - 12
160. <i>Gardinstænger</i>	24 -
161. <i>Bordtæppe</i>	8 - 3 -
162. 2 Kakkellovnsstativer	12 -

Knive.

163. Forskærer -	3 - 2 -
164. 24 store hvide -	18 -
165. 24 smaa	14 -
166. Bakker	14 - 1 -
167. Brødbakker	2 - 2 -
	<hr/>
	120 - 5 - 12

168. 1 Maskine	21 -
169. 2 Brædter	
170. 1 Kaffekande	
171. 2 Fyrfade	
172. 1 Kaffedaase	

173.	1	Thedaase	
174.	1	Thesie	
175.	1	Bordmaatte	
176.	1	Par Toiletstager	4
177.	3	Lyseplader	
178.	1	Lampesax	
179.	1	Rivejern	
180.	1	Melkespand	
181.	1	Vægt	
182.	2	Kageforme	
183.	3	Pottemaal	
184.	1	Thekjedel	
185.	2	Strygerister	
186.	1	Kasserolle	
187.	2	Stegepander	
188.	1	Æbleskivepande	
189.	1	Tragt	
190.	1	Feiespaan	
191.	2	Buddingformer	
192.	2	em. Gryder	
193.	2	Fluelaager	
194.	1	Dørslag	
195.	1	Flueskab	

129 –

Koste osv. 6 – 2 –

196.	1	Feiekost	
197.	2	Gulvskrubber	
198.	3	Støvekoste	
199.	1	Pensel	
200.	3	Kakkelovnsbørster	
201.	2	Klædebørster	
202.	1	Ugle	
203.	1	Tæppekost	

6 – 2 –

Trætøi Kjøkkentøi. 100 – 2 –

204.	2	Strygebrædter	
205.	2	Spækkebrædter	1 stort
206.	1	Hakkebrædt	1 ældre
207.	1	Kjødhammer	
208.	1	Brændekasse	
209.	1	Bord	
210.	1	Trappe	
211.	2	Vandspande	

212.	2	Vadskeballier	
213.	1	lille Ballie	
214.	1	Saltkar	
215.	1	Sæbebøtte	
216.	1	Strib	
217.	1	Citronpresser	
218.	1	Theballie	[?]
219.	1	Saltkar	
220.	1	Fiskeskee	
221.	1	Smørskee	
222.	1	Mørtter	
223.	1	Stol	
224.	1	Riis	
225.	1	Skrubbe	
226.	5	Sleve	
227.	3	Sigter	26 – 5 –
228.		Kulkasse	5 –
229.		Gryder	50 –
230.		Kurve	5 – 5 –
231.		Kjøkkentøi	12 – 4 –

100 – 2 –

Sengklæder.

232.		Haunstrup	132 –
233.		Salomon	400 –
234.	10	Senge	200 –

732 –

Guld, Nips osv. 1477 –

235.	2	Armbaand	150 –
236.	2	Brocher	20 –
237.	1	Uhr	50 –
238.	1	Kjæde	60 –
239.	4	Ringe	20 –
240.	2	P. Knapper	10 –
241.	1	Visitkortbord	60 –
242.	2	Skaale	30 –
243.	7	Vaser	90 –
244.	1	Kurv	20 –
245.		Bisquit	32 –
246.		Nips	100 –
247.	2	br. Tæpper	40 –
248.	7	Puder	40 –
249.	5	Skamler	35 –
250.		Malerier	150 –

251. Bøger	400 –
252. Gulvtæppe	170 –
	<hr/>
	1477 –
<i>Contoir. 71 –</i>	
253. Sopha	20 –
254. Bord	5 –
255. Chatol	30 –
256. Stole	6 –
257. Reol	10 –
	<hr/>
	71 –

Klæder. 1128 –

258. 24 Chemiser	70 –
259. 12 Nat – –	28 –
260. 12 Beenklæder	16 –
261. 12 – – –	16 –
262. 6 Uldklokker	
263. 6 Bomesies	28 –
264. 36 P. Strømper	25 –
265. 13 Skjorter	30 –
266. 3 Cri – 2 Crin	6 –
267. 4 Trøier	12 –
268. 3 Snøreliv	9 –
269. 18 Natkapper	9 –
257. 50 Lommetørklæder	30 –
271. 12 finere – 2	10 –
272. 6 fineste do	
273. 29 Kraver	
274. 18 Manchetter	
275. 20 Ærmer	
276. 6 Underliv	
277. 2 do	
278. 9 Hattekapper, Slips osv.	
279. 3 Silkeforklæder	8 –
280. 3 broderede –	4 –
281. 6 Kjøkken –	4 –
282. 4 Morgenkapper	6 –

Kjoler.

283. 4 Silke	165 –
284. 8 uldne	114 –
285. 8 linnede	45 –
286. 1 Crepeshawl	25 –

287. 2 Kaaber 70 – 22	92 –
288. 1 Klædes Paletot	15 –
289. 1 Silke	32 –
290. 3 Shawler	80 –
291. 1 Silkemantille	5 –
292. 1 Klædes Trøie	18 –
293. 1 Silke Trøie	18 –
294. Brudekjole	21 –
295. Paraply	7 –
296. 2 Parasoller	15 –
297. Handsker osv.	10 –

1128 –

H. P. M.

Klæder.

298. 12 Stk nyt Manchetlinned	
299. 4 – fra i Fior –	
300. 4 gamle –	
301. 9 daglige –	
302. 6 S nyt Natlinned	
303. 4 ældre –	
304. 6 P nye Underbenklæder	
305. 4 P ældre –	
306. 12 nye Lommetørklæder	5 –
307. 4 finere –	1 –
308. 8 kammerdugs	10 –
309. 12 nye Flipper (6 ned- 6 opst.)	4 –
310. 6 næsten nye – (opst.)	2 –
311. 5 sribede 1 nedf.	2 –
312. 2 hvide Slips	1 –
313. 1 hvidt Silke –	
314. 3 sorte – – –	2 –
315. 1 Halstørklæde	3 –
316. 8 P nye Strømper	
317. 8 P ældre –	
318. 6 nye Bryststykker	
319. 2 ældre –	
320. 1 ny sort Kjole	
321. 1 ældre –	
322. 1 P sorte Beenklæder	
323. 1 P ældre – – – –	
324. 1 P mørke – – – –	
325. 2 – graa – – –	
326. 2 hvide Silkeveste	

327. 2 sorte	--	344. Plet	207 -
328. 2 mørke	--	345. Taffeluhr	70 -
329. 1 graa	--	346. Gardiner	284 -
330. 2 korte Frakker		347. Persienner	21 - 1 - 8
331. 1 ny sort Frakke		348. Rullegardiner	
332. 1 ældre	--	349. Betræk	105 -
333. 2 Vinterfrakker		350. Possementmager, Diverse	
334. 1 graa	-- --	351. Diverse	124 - 5 - 12
335. 2 Tørklæder	8 -	352. Kjøkkentøi	129 -
336. 2 Stokke	5 -	353. -- --	100 - 2 -
337. 1 Paraply	8 -	354. Koste	6 - 2 -
338. Meubler	2043 - 5 -	355. Sengeklæder	732 -
339. Linned	385 -	356. Guld - Nips	1477 -
340. Dækketøi	380 - 4 -	357. Contoir	71 -
341. Porcellain	248 -	358. Klæder F	1128 -
342. Glas	156 -	359. H. P. M.	
343. Sølv	1134 -		
			8472 - 2 - 4

Oven på dette opbud af genstande kan det ikke overraske, at netop denne epoke skabte såkaldte udstyrsforsikringer, i hvilke man efter evne og behov kunne spare op til sine døtres udrustning, eller at forretningsfolk faldt på at benævne deres etableringer som „udstyrsforretning“. Der har været et marked. Om universitetsboghandler Høst har benyttet forsikringsformen vides ikke. Det har dog næppe været aktuelt; men hans datter har troligt nok afgivet en del bestillinger i den nævnte type specialforretninger. Disse levede hovedsagelig dækketøj og linned, og som man vil have bemærket, optog sådanne artikler en ikke ringe plads i den unge frues udstyr. Under linnedet er således anført hele 48 par lagener, dvs. 48 under- og 48 overlagener [Fortegnelsen nr. 37,38]. Af disse betegnes halvdelen som „folkelagener“, hvilket store antal må forklares med, at man i apotekerkjæmmet foruden husjomfru, kokkepige og stuepige havde en del af apotekspersonalet på kost og logi. Dette afspejles tillige i andre poster som f. eks. de „10 senge“ [234]. Også „1 fajance service til 18“ [62] viser hen til den store daglige husholdning, mens det forgyldte stel til 24 [58] har været anvendt til familiens private selskaber. Til det finere service må også regnes det malede kaffestel [86]. Sandsynligheden taler for, at det er Fanny Høst selv, der har dekoreret det. Hun havde i sin ungpigetid lært olie- og porcelæns-maling hos professor G. F. Hetsch og havde drevet denne sarte håndtering så vidt, at traditionen fortæller, hun blev opfordret til at medvirke ved de-

Fig. 16. To par kaffekopper stemplet „B & G“ for Bing & Grøndahl. Dekorationen, naturalistiske buketter på lysgrøn bund, er udført af Fanny Høst før 1864. Koppens højde: 8,2 cm, diameter: 10,0 cm. Fot. forf., 1969.

koringen af et Flora Danica stel til prinsesse Aleksandra. Man noterer sig, at der var tale om en opfordring. Porcelænsmaleriet var nemlig ikke tænkt som en levevej, blot som en kunstnerisk tidkort for en kvinde af det bedre selskab⁴.

Naturligt nok har også læsning haft hendes interesse. Fortegnelsen viser, at hun medbragte for hele 400 rbd. bøger til sit nye hjem [251]. Det er listens største enkelte post, så samlingen må have rummet ikke helt få bind. Af disse kendes en del, og som en prøve på miljøets litterære orientering skal her bringes nogle få titler⁵:

Alf, „Barnebruden“, København 1863.

Charles Dickens, „A Christmas Carol“, Leipzig 1843.

Charles Dickens, „Hard Times“, Leipzig 1854.

Johannes Ewald, „Udvalgte Skrifter“, København 1855.

Forfatteren til „En ung Piges Historie“, „Anna“, København 1864.

Aron Meir Goldschmidt, „En Jøde“, København 1852.

„Johnson's Diamond Dictionary of the English Language“, London & Edinburgh 1849.

„Digte af Ossian“, København 1850.

Th. K. Rumohr, „Odins Ankomst til Norden“, København 1839.

Essais Tegnér, „Nogle Smaating“, København 1841.

Valdemar Thisted, „Neapolitanske Aquareller“, København 1855.

Adam Oehlenschläger, „Digterværker og prosaiske Skrifter“ I–XXVI, København 1851.

Af disse få eksempler kan man ikke udlede så forfærdelig meget. De giver dog en antydning. Klassikere som Ewald, Tegnér og Oehlenschläger hører, som man kunne vente, til det litterære udstyr. Den mere samtidige digtning repræsenteres af værker som „Anna“ og „Barnebruden“, der måske har formået at underholde datidens læsere og vel især læserinder, men som ikke har opnået nogen længere levetid. Af fremtrædende samtidige danske forfattere er kun Goldschmidt med. Hans tilstedeværelse skyldes næppe litterære årsager, snarere personlige, idet han var en nær ven af den Høst'ske familie. Han deltog således ved Fannys bryllup og blev en hyppig gæst i hendes nye hjem. Mere overraskende er det at finde to bind Dickens og en engelsk ordbog, der viser, at den unge frøken har søgt at tilegne sig litteratur på engelsk. Tidens foretrukne fremmedsprog var ellers fransk og tysk, og særligt sprogbegærlige kunne desuden kaste sig over det italienske. Engelsk betegnede man som et „kræmmersprog“, og det nød således ikke større anseelse som dannelsessprog. Fanny skal have behersket både fransk og tysk, og det må derfor tages som et tegn på en sproglig interesse over jævnmålet, når hun valgte at læse Dickens på originalsproget og ikke skød genvej ved at læse de danske oversættelser, der allerede forelå. Macphersons fingerede skotske Ossian-digte valgte hun dog at tilegne sig i dansk gendigtning⁹.

Tilbage i udstyrslisten viser de mange specialudtryk for fade, bestik og glas, at man ikke blot havde sans for den åndelige føde. Tiden yndede stærkt sammensatte menuer, i det mindste ved festlige lejligheder, og man vidste at servere de mange retter med tilhørende vine af passende service. Som eksempler på dette kan fremhæves de otte typer vinglas, de fire ragout-skeer, postejskeen, isskeem og jordbærskeem [119,124,121,122]. Fruen har kunnet dække op til fireogtyve, men hyppigere har gæsternes antal nok været atten eller tolv, i hvert fald havde hun flere duge til opdækninger af denne størrelse [50–56].

I fortegnelsen fylder de oplysende oversigter over bl.a. møbler, gardiner og køkkentøj godt op og kræver kommentarer. Da disse genstandsgrupper er så tæt knyttet til hjemmets enkelte rum, vil det dog være naturligere at behandle dem i forbindelse med den følgende gennemgang af selve lejligheden. For at denne gennemgang skal blive andet end gætteværk, er det nødvendigt, at den bygger på flere oplysninger, end udstyrsbogen og planen

kan give. Hermed tænkes først og fremmest på oplysninger meddelt af slægten samt på ældre interiørfotografier. Begge typer af kilder står til vor rådighed, desværre dog fra en lidt senere periode. Den ældste indretning af lejligheden, som huskes, er således fra midten af 1880'erne, de tidligste fotografier fra begyndelsen af 1900 årene. Følgelig kan der ikke her gives nogen beskrivelse af det hjem, som det nygifte apotekerpar indrettede i 1864; men ved at sammenholde den senere møblering med det i udstyrsfortegnelsen nævnte inventar viser det sig, at møblerne for en stor del er de samme. I betragtning af rummenes temmelig fastlagte funktioner som f.eks. spise-, opholds- og selskabsrum tør man derfor antage, at møbleringen har været ret stabil siden familiens første tid i lejligheden.

Mens møbleringen holdt sig nogenlunde, ændredes rumudsmykningen væsentligt kun få år efter indflytningen. Apotekerfamilien lod da to af tidens førende kunstnere dekorere et par af lejlighedens repræsentative rum.

Georg Hilker og Constantin Hansens dekorationer

Den 24. marts 1868 skrev maleren Constantin Hansen i sin dagbog: „Malet en Figur (Idun) paa Væggen hos Apotheker Madsen paa Vesterbro (5 Dage)“. Længere tids sygdom forhindrede imidlertid kunstneren i at fuldføre arbejdet i denne omgang. Først den 19. maj kunne han notere: „Færdig med en Idun malet paa Væggen i et Kabinet hos Apotheker Madsen paa Vesterbro. Derfor modtaget 40rd“⁷. Samme beløb indførte apotekeren i sin regnskabsbog under posten: „Professor Constantin Hansen“ i maj måned 1868.

Ydun, en svævende kvindeskikkelse med en æblegren i hånden, indføjedes som det afsluttende element i en allerede udført vægdekoration. Hvem der er mester for denne, vides ikke med sikkerhed; men både dekorationens karakter og kendskabet til de to kunstneres tidligere samarbejde peger mod Georg Christian Hilker. Det var netop karakteristisk, at de to malere, når de sammen skulle udsmykke et rum, valgte at dele arbejdet således, at Hilker udførte vægfelternes indramning i form af pilastre, paneler og loftsfriser, medens Constantin Hansen malede de allegoriske figurer, der prydede vægfeltene⁸. Uvæsentligt er det heller ikke, at en familietradition, der kun har passeret ét generationsskifte, udnævner Hilker som ophavsmand til kabinetets dekoration. Imidlertid må det ikke overses, at den pompejanske stil, der blev anvendt ved udsmykningen af dette rum, som familien benævnte „det pompejanske kabinet“, også inspirerede andre dekorationsmalere end Hilker. Disse kunstneres motiv- og farvevalg kunne blive temmelig identisk, idet man kopierede såvel detaljer som større partier fra de pompejanske huses ud-

Fig. 17. Fra kabinettets vestvæg. I det røde midtfelt Ydun-figuren, som Constantin Hansen malede i 1868. Figurens højde: 64 cm, bredde: 53 cm. Fot. N. Elswing, 1967.

smykning. På grundlag af rent stilmæssige kriterier er det derfor næppe muligt med fuld sikkerhed at henføre de omtalte dekorationer til Hilker.

Man må antage, at apoteker Madsen på forhånd var bekendt med de to kunstneres navn og malemåde. Han besad den almindelige kunstinteresse, der kendetegnede hans sociale lag, og det forekommer ikke usandsynligt, at han i 1865 har besøgt udstillingen på Charlottenborg, hvor Constantin Hansen udstillede en skitse efter den Ydun, som han i 1863 havde malet i

Fig. 18. Salen med sommergardiner. Det elektriske lys i lyskronen og kandelabrene på de to konsoller blev installeret i 1898 som erstatning for henholdsvis gas og stearinlys. Gennem døren ses dagligstuen, hvis møbler stammer fra 1914. De afløste med generationsskiftet i 1920 et ældre møblement. Fot. N. Elswing, 1967.

Studentereforeningens festsal. Denne Ydun var på få enkeltheder nær lig den, der blev malet i apotekerens kabinet⁹.

Kabinettet, der skulle danne baggrund for kunstnerens arbejde, var det mindste af lejlighedens repræsentative rum. Af de fire vægflader var kun væggen til husets gavl ubrudt, mens de øvrige tre vægge blev brudt af hen-

holdsvis to fløjdøre og et vindue. Alle fire vægge blev dog dækket af dekorationer, udførte i oliemaling på papir. Dette papir var på de tre af væggene klæbet direkte på pudsen, mens det på den fjerde og største væg var klæbet på udspændt lærred. Forneden afgrænsedes dekorationen af et højt ahornådtret fodpanel, foroven af en profileret loftsgesims, der med en påmalet pompejanskrød bræmme udgjorde loftsfladens eneste udsmykning. Dekorationen opdelte rummets vægflader i enkle, regelmæssige felter, der korresponderede efter både vandrette og lodrette linier. Nederst var et sort, påmalet brystpanel med gulbrune stafferinger, afsluttet foroven af en reliefmalet lys bort. Over brystpanelet var væggene malet i afvekslende pompejanskrøde og grønne felter, adskilt af smalle pilastre med gulbrune arabesker på lys bund, og afsluttet under loftsgesimsen af en frise. Til de røde og grønne felter svarede i brystpanelet stykker af samme bredde, dekoreret med en gulbrun staffering i rhombeform. Frisen under loftsgesimsen var på samme måde inddelt i stykker af samme bredde og samme grundfarve som vægfelterne, og i hver del af frisen var malet gråhvide dyremotiver som søkentaureer, søheste eller søkøer samt delfiner og fisk, i hvert felt modstillet hinanden symmetrisk omkring et gulbrunt cirkelornament. Under de lodrette inddelinger, pilastrene, fandtes i brystpanelet smalle felter med naturalistiske blomster, malet, som voksede de op bag fodpanelet. Disse blomsterfelter modsvarede i loftsfrisen af næsten kvadratiske felter med antikke gråhvide masker indrammet af en rhomboid staffering mod en sort grund. De store røde vægfelter blev malet midt for hver væg og omgav således rummets to døre samt vinduet, mens de grønne felter dækkede rummets hjørner. Dekorationens regelmæssige karakter blev næsten umærkeligt brudt af detaljernes variation: de naturalistiske blomster i panelet, de små fugle i pilastrenes arabesker, de antikke masker og søhyrerne i loftsfrisen var alle indbyrdes forskellige.

Blandt andre træk synes især de nævnte blomster i panelet at sandsynliggøre Hilkers andel i dekorationen. Således skriver Vilh. Lorenzen om Hilker: „Men allerede paa et tidligt Stadium dukker frem i hans Arbejder en udstrakt Benyttelse af indenlandske Plantemotiver. Hilker kunne overhovedet som Blomstermaler have drevet det vidt. Mange af hans Plantestudier er fint og smukt udførte, og hans Ævner i denne Retning kom ham udmærket til Nytte i mange dekorative Arbejder“¹⁰. På baggrund af dette forekommer det derfor ikke uantageligt at tilskrive Hilker de blomsterdekorationer, der, uvist hvornår, blev malet på kabinettets og dagligstuens fløjdøre på den side, der vendte ind mod disse rum. Dørfyldingernes sortmalede baggrund med en gulbrun staffering svarede til panelet i kabinettet, og planterne, der

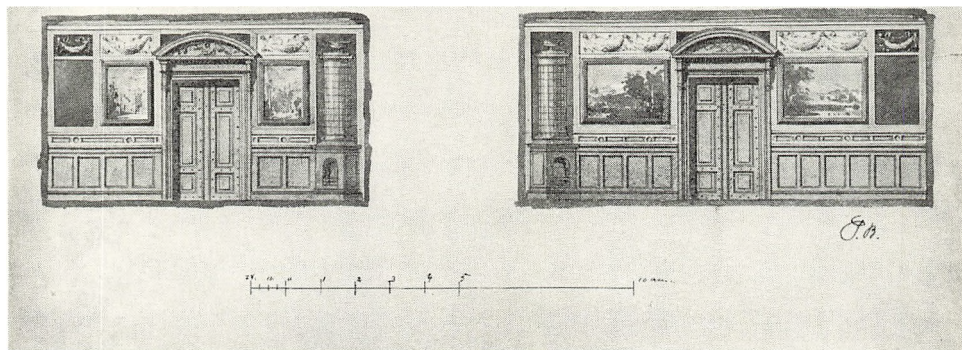

Fig. 19. Udkast til dekoration af salen, tegnet af arkitekt Peter Bønecke. Dette udkast blev ikke benyttet. Akvarcel 38,0 × 26,5 cm. Privateje.

var udvalgt blandt lægeurterne, rummede en hentydning til bestillerens erhverv og var udført som troværdige studier efter naturen.

Som afslutning på dekorationen malede Constantin Hansen da sin Ydun på kabinetets langvæg, i det røde vægfelt lige over for fløjdøren til salen. Iført en grøn kjole med røde borter og en lys draperet kappe med gulbrune skygger i folderne samlede figuren den øvrige dekorationens vigtigste farver i sig. Placeringen var velbetænkt: fra dagligstue og sal så man gennem de åbne fløjdøre den svævende Ydun som et point-de-vue.

Fem år senere, i 1873, bestemte apoteker Madsen sig for at lade også salen og dagligstuen forsyne med dekorationer. Til dette formål blev givet flere udkast, heraf mindst tre til salen og ét til dagligstuen¹¹. Ved en udsmykning af disse rum måtte man tage hensyn til flere faktorer. Både i salen og dagligstuen fandtes allerede en fast møblering, hvor såvel møblernes stil som deres opstilling måtte respekteres. Desuden måtte man i mindst ét af rummene kræve udekoreret vægplads til familiens malerier. Fruen medbragte som nævnt i sit udstyr for 150 rbd. malerier [250], og samlingen var rimeligvis blevet forøget i de ti år, hjemmet havde eksisteret.

Som forslag til salens udsmykning tegnede husets ven, arkitekten Peter Bønecke, en skitse, der viste væggenes, dørpartiets og kakkelovnens udformning. Væggen dækkedes af et højt brystpanel med fyldinger, hvorover der var vægfeltet med indfældede landskabsmalerier og en loftfrise med tunge guirlander. Fløjdørene kronedes af knægtbårne frontispicer. Kakkelloven, velsagtens tænkt i majolica, bestod af en firkantet sokkel og en søjleformet

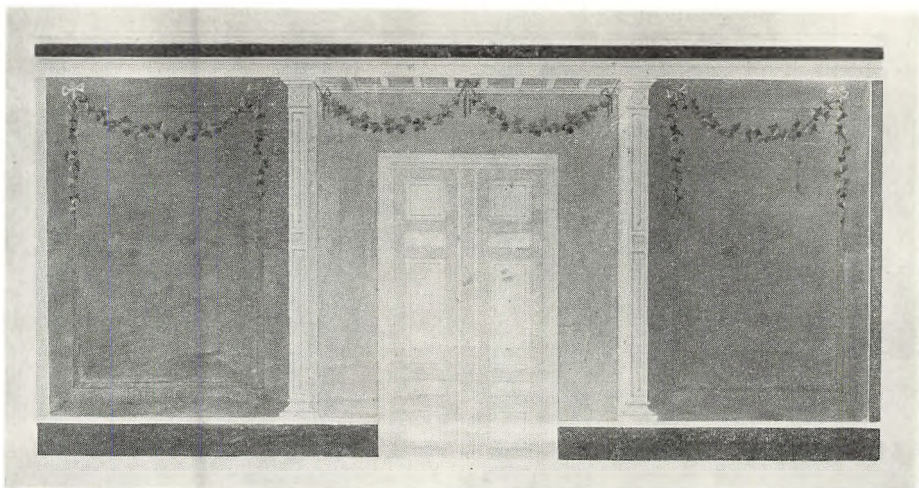

Fig. 20. Georg Hilkers udkast til vægdekoration i salen. På samme ark findes et udkast til loftsdekoration (se fig. 21). I nederste venstre hjørne er påskrevet med blyant: Apotheket Vesterbroe 1873. Akvarel nr. A. 10.522 a, Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger.

tromle med en flad urne på toppen. At dette forslag ikke blev benyttet, kan rimeligt begrundes med, at det kun dårligt harmonerede med den bestående møblering i forgyldt og poleret nyrokoko. Kontrasten til det antikiserende „pompejanske kabinet“ var ligeledes vel stor.

Sådanne indvendinger kunne man derimod ikke rette mod det andet ubenyttede forslag, der helt var i Hilkers og Constantin Hansens manér. Dette lod fløjdøren flankere af to store vægfelter, hvert indrammet af en bort med en stiliseret blomsterranke og i midten prydet med et par svævende kvindeskikkelser. Over døren var et perspektivisk malet felt med symmetrisk anbragte hermer, hvis kroppe opløste sig i planteslyng. Heller ikke dette forslag har tilfredsstillet apotekeren; måske har han fundet det for ligt deko-
rationen i kabinettet.

Valget faldt på et tredje udkast, tegnet af Georg Hilker, med angivelse af dekoration til både loft og vægge. Ifølge dette inddeltes væggen i tre felter. Midterfeltet omkring døren var gult, indrammet af reliefmalede, hvide pilastre og en overligger, hvis kasetteværk var malet i perspektiv. Ned fra denne overligger hang i to buer en vedbendranke, hæftet fast med gråblå sløjfer. På hver side af midterfeltet var et blått felt, hver med en vedbendranke, ligeledes ophæftet med blå sløjfer og med nedhængende ender som eneste ornament. – Loftet havde et cirkelrundt midterfelt med en grøn vinranke på blå bund, samt for hver ende et rektangulært felt med beigefarvede svaner

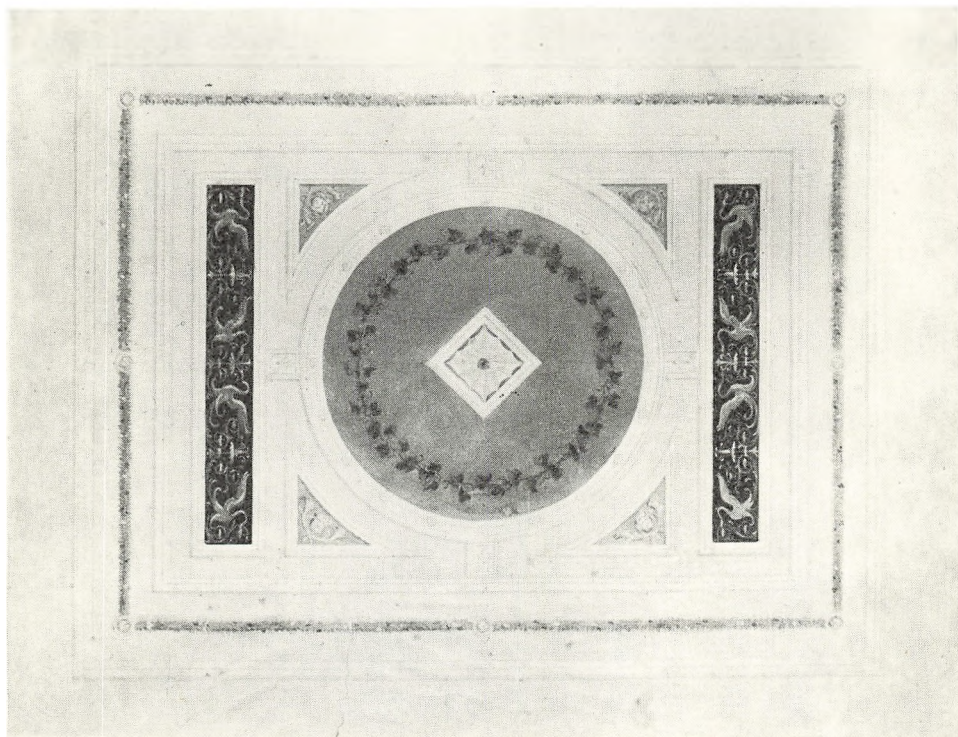

Fig. 21. Georg Hilkers udkast til loftsdekoration i salen, dateret 1873. Akvarel nr. A. 10.522 a, Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger.

og grønne arabesker på okseblodfarvet bund. Disse felter var, tillige med fire tresidede felter med hvide masker på gul bund, indfattede i hvidt, reliefmalet rammeværk. Langs loftsdekorationens kant løb en bort af grønt løv med små røde og blå blomster.

Dette udkast besad såvel den enkelhed, som salens møblering gjorde krav på, som en klassicitet, der passede til bestillerens konservative smag. Gjaldt det apotekets drift eller tekniske forbedringer dér og i hjemmet, var apotekeren som nævnt altid blandt de første med nyhederne; men angik det hjemmets udsmykning, valg af arkitekter eller kunstnere, så foretrak man det konsoliderede, ofte allerede gammeldags.

Salen, hvis vægge og loft nu skulle dekoreres, var et betydeligt større rum end kabinettet. Midt for hver af de tre indre vægge var der fløjddøre, henholdsvis til kabinettet, entré og dagligstue. Disse døre var ahornmalede; men da dørene til kabinettet og dagligstuen i reglen stod åbne, så man af disse den side, der var smykket med blomsterstudier. Rummets fjerde væg,

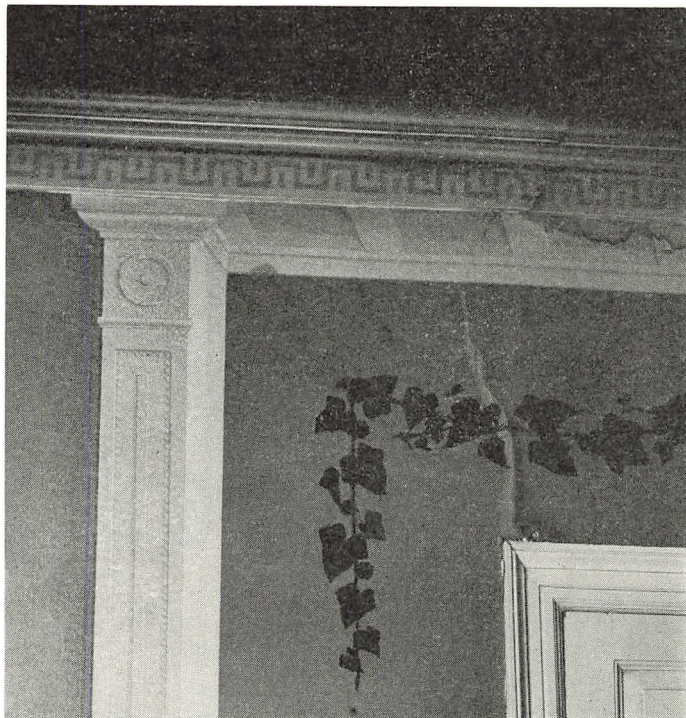

Fig. 22. Detalje af vægdekoration i salen. Over døren til entreen anes den nu overmalede del af vedbendranken samt den lyserrøde sløjfe, der hæftede den op. Fot. forf., 1967.

vinduesvæggen, var optaget dels af tre vinduer med tilhørende gardiner, dels af et ligeledes ahornådt brystpanel, der løb langs hele væggen, og endelig på vinduespillerne af konsoller med loftshøje spejle over.

Hilkers udkast blev med nogle ændringer overført til dette rum. Maleren valgte at bytte om på vægfelternes farve, således at partiet omkring dørene blev blå i stedet for gult, medens felterne på hver side af dette blev malet gule. Vedbendrankerne i yderfelterne forsvandt. Til gengæld blev ranken i midtfeltet forsynet med et par nedhængende ender og blev heftet op med et par røde sløjfer. Disse sløjfer lod apotekeren dog senere male over, da familien fandt dem alt for skrige i farven. Loftsdekorationen ændredes kun på et enkelt punkt, idet maskerne i de gule, tresidede felter blev erstattet af lyrer, omgivet af planteslyng.

Som nævnt bestilte apoteker Madsen endnu en dekoration hos Hilker, nemlig til dagligstuen. I dette rum skulle hovedvægten lægges på loftsudsmykningen, således at vægfladerne var frie. Over fodpanelet foreslog Hilker et

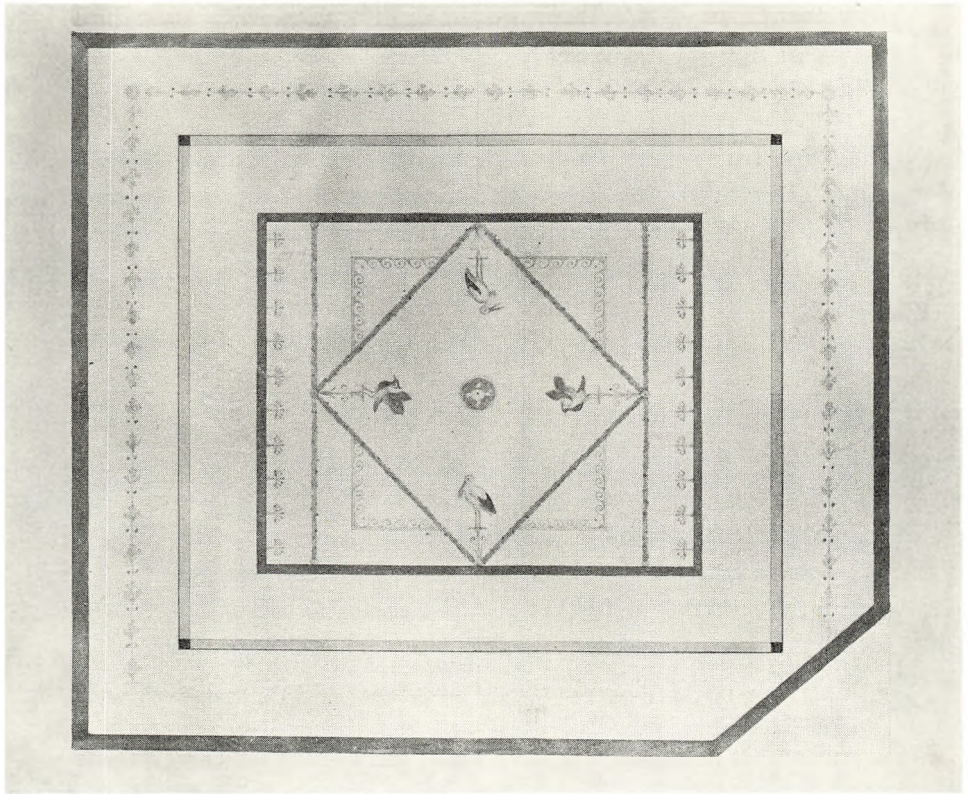

Fig. 23. Georg Hilkers udkast til loftsdekoration i dagligstuen. På samme ark udkast til vægdekoration og påskriften: Apotheket paa Vesterbroe 1873. Denne dekoration blev aldrig udført. Akvarel nr. A. 10.522 b, Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger.

sortmalet brystpanel med lodrette, olivengrønne baner, samt en uinddelt okkerfarvet vægflade, der langs hjørner og loft var kantet af en olivengrøn bræmme. Loftdekorationen var her af den type, som Vilh. Lorenzen benævner „rammemotivet“, og om hvilket han skriver: „Det er hele hans Liv igennem et af de hyppigste Loftsmotiver og dets lette Karakter maatte ogsaa gøre det særlig egnet til de lavloftede, københavnske Stuer. Som tidligere nævnt stammer det fra Diomedes Hus i Pompei“¹². Det loft, Hilker tegnede til apoteker Madsen, var en enkel variant af denne type. På den hvide bund var malet yderst en pompejanskrød bræmme og inden for den en grøn bladranke. Længere inde på fladen kom en blå bræmme med brune, kvadratiske felter i hjørnerne. Midtfeltet blev indrammet af en pompejanskrød stribe, ved hvis kortsider der var gule bladornamenter. Her indenfor var der dels

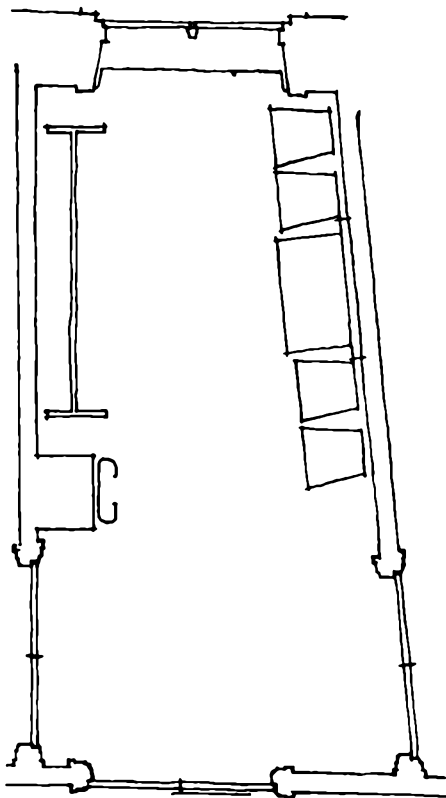
en „løbende hund“, dels en løvranke med røde og blå blomster. I et ruderformet felt, indrammet af denne løvranke, var der i hvert hjørne på en gul stander anbragt henholdsvis en stork og en vibe. Midtrosetten var hvid og blå.

Dette forslag fra Hilkers hånd nåede imidlertid aldrig længere end til papiret. En rimelig forklaring herpå er kunstnerens død den 13. januar 1875, selv om også andre grunde kan tænkes; apotekeren kan have fundet udkastet dårligt eller prisen for høj. I hvert fald lod han sig nøje med de dekorationer, der allerede var udført i salen og kabinettet.

Lejligheden o. 1890

Nu da vi har oversigt over en del af apotekerfamiliens løsøre og ved besked med udsmykningen i hjemmets repræsentative rum, er det fristende straks at slå over i en samlet beskrivelse af lejligheden. For at undgå den værste usikkerhed ved en sådan rekonstruktion vælger vi imidlertid at henlægge den til det tidligste tidspunkt, som dækkes af familiens egne oplysninger. Denne betingelse opfyldes først omkring år 1890, og den følgende gennemgang af lejligheden omfatter derfor indretningen på denne tid, om end ældre tilstande vil blive inddraget, hvor det er muligt.

Mens dele af møbleringen som nævnt kan have holdt sig uændret ned gennem årene, så ændrede familien sig væsentligt. Fanny og H. P. Madsen var ikke blot blevet ældre. De var også blevet forældre til seks børn. Af disse var to døde kort efter fødselen, men fire levede på dette tidspunkt og havde året før, den 10. juni 1889, været med til at fejre forældrenes sølvbryllup. Ældst af børnene var Ella, født 1868, yngst Erik fra 1882, og imellem kom Sigrid, født 1869, og Kay, født 1874. Endnu i 1890 boede alle børnene hjemme, så husstanden talte med de to tjenestepiger og kusken ialt ni personer. Pigerne og kusken var på dette tidspunkt Agnes Margrethe Jensen, 29 år og født i Hals, Emma Elisabeth Wriedt, 23 år og født i Vordingborg, samt Mads Peter Madsen fra Vissenbjerg. Alle i husstanden havde deres værelser i lejlighedens sekundære del, „udenomslejligheden“, dvs. kusken boede i laboratoriebygningen. Med den skiftende sammensætning og aldersfordeling i husstanden vekslede også rummenes funktion og indretning i denne del af lejligheden. Anderledes med de fine stuer, der repræsenterede familien og apoteket udadtil. Deres funktion var fastlagt fra indflytningen, og deres antal holdt sig uændret trods den undertiden kraftige udnyttelse af de øvrige rum.

Entreen

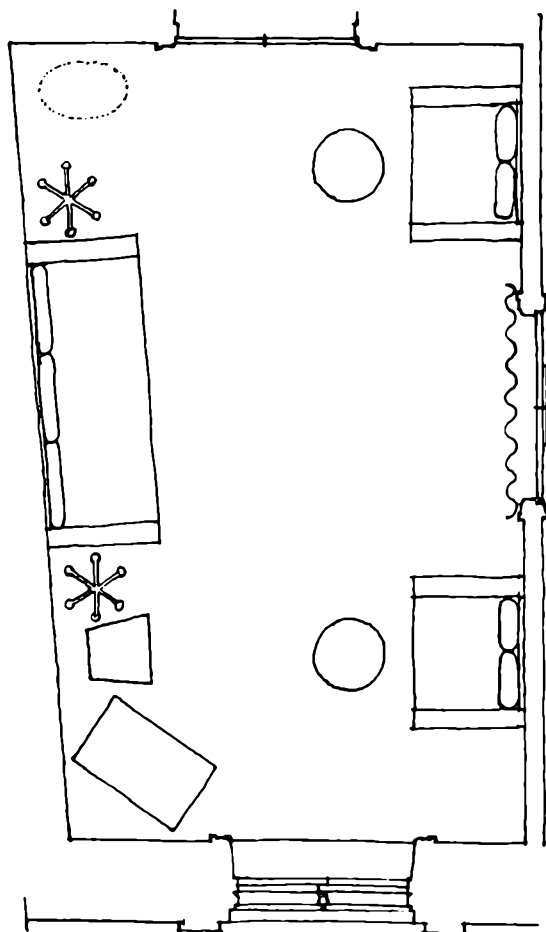
Som rekonstruktionsplanen viser, var møbleringen i entreen ret sparsom. Langs væggen ud mod hovedtrappen stod et paraplystativ af jern og et drejet, mahognilakeret bøgetræsstativ, en slags dobbelt stumtjener, til at anbringe overtøj på. Ved den modsatte væg var anbragt et konsolskab af mahogni flankeret af ialt fire spisestuestole af bøg med rørflettet sæde. Over konsollen hang et ovalt spejl, og herover sad rummets eneste lampe, en gasbrænder med kugleformet, mat glaskuppel på en svungen arm af messingrør. Denne lampe tændtes hver aften ved mørkets frembrud, hvorefter den blev skruet ned på mindste blus og brændte til sengetid. Kun når gæster kom eller gik, blev lyset atter skruet op.

Loftet, der altså var uden lampeophæng, var glat og hvidkalket, kantet af en stukgesims. Væggene var oliemalede i en lys grøn farve, der langs de ahornådrede paneler og dørgerichter samt langs loftsgesimsen blev kantet

Fig. 24. Entreen set fra døren til salen. Vinduet vender ud mod gården, døren til højre fører til spisestuen. De nuværende møbler er først kommet til i 1920, men opstillingen minder om den oprindelige med konsol, spejl og et par spisestuestole. Ved væggen til venstre stod en stor stumtjener. Fot. forf., 1967.

af en smal brunmalet bræmme. Under vinduet til gården og i vindueslysningen var væggen dækket af panel. Over vinduet var ophængt en bugtet mørk grøn gardinkappe. På gulvet, der tidligere havde været ferniseret, lå nu voksdugsløbere, som familien formedelst 9,45 kr. havde anskaffet i 1884¹³. Disse løbere, der med mellemrum skulle have trykt mønstret op, afløstes snart efter af linoleum med et roligt, geometrisk mønster i hvidt, brunt og sort.

Kabinettet

Fra entréen bevæger vi os gennem salen og ind i kabinettet. Dekorationerne, der havde givet dette rum betegnelsen „det pompejanske“, er omtalt ovenfor, hvorfor vi her vil samle os om den øvrige indretning. Denne viser sig at have bidraget yderligere til stuens klassiske præg. Kun i det ene hjørne til gaden brydes den enkle symmetri af et skråtstillet dokumentskab af valnød, og en sort, rigt udskåret nybarok stol med broderet betræk. Disse møbler hørte næppe med til det øvrige møblement, der må være anskaffet under hensyntagen til vægdekorationernes stil¹⁴. Midtfor langvæggen under den svævende Ydun stod en overpolstret trepersoners kanapé med svungne

Fig. 25. Fra kabinettets sydvestlige hjørne. Bogskabet medbragte Fanny Høst i 1864. Det er stadig fyldt med hendes bøger. På skabet står en spilledåse, som familiens yngste, Erik, fik foræret i 1889 af husets ven, professor Henning Matzen. Kandelaberen hører til kabinettets oprindelige møblement. De elektriske pærer afløste levende lys i 1898. Fot. forf., 1967.

endestykker og tre løse puder som ryglæn. Samme form og samme varmt rødbrune repsbetræk havde to mindre kanapéer ved den modsatte væg. Det resterende møblement bestod af to høje seksarmede støbejernskandelabre til levende lys, samt to små søjleborde på støbejernsfod med cirkulære, grå marmorplader. Gulvet var dækket af et tæppe syet sammen af baner. Det var mager til dagligstuens og findes i regnskaberne under november 1879 posteret som: „134¹/₂ Alen Gulvtæppe til Dagligst. og Cabinet ... 524,10

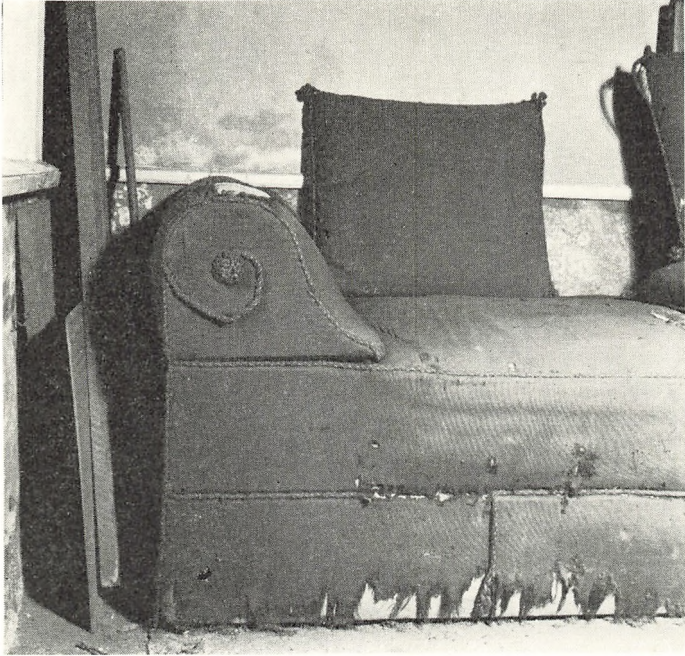

Fig. 26. Parti af den trepersoners kanapé, der stod ved kabinettets ene langvæg under Constantin Hansens Ydun. Kanapeen har tre løse ryghynder og er betrukket med rødbrunt reps. Nu i havehuset. Fot. forf., 1967.

Kr¹⁵. For vinduet hang om vinteren gardiner af samme stof som møblernes betræk, og i døråbningen til salen var ligeledes i vinterhalvåret op-hængt en portiere i samme farve.

Rummets dimensioner, samspillet mellem møblering og dekoration og den gennemgående varme farveholdning må have givet en hyggelig atmosfære. Her trak herrerne sig efter middagsselskaberne tilbage med cigarer, kaffe og cognac. For familiens unge forlovede var kabinettet også et yndet opholdssted, hvor de uden at komme i konflikt med tidens idéer om velanstændighed kunne være alene og alligevel gennem de åbne fløjddøre være i selskab med familiens øvrige medlemmer.

Salen

Allerede navnet giver festfornemmelser, og salen var da også hjemmets største og rigest udstyrede rum, hvis hele indretning, som man vil se, var lagt an på vintermånedernes selskabssæson. Over hele gulvet lå et fast tæppe svarende til kabinettets med et småt persisk mønster i rødt, blå, grønt og gult.

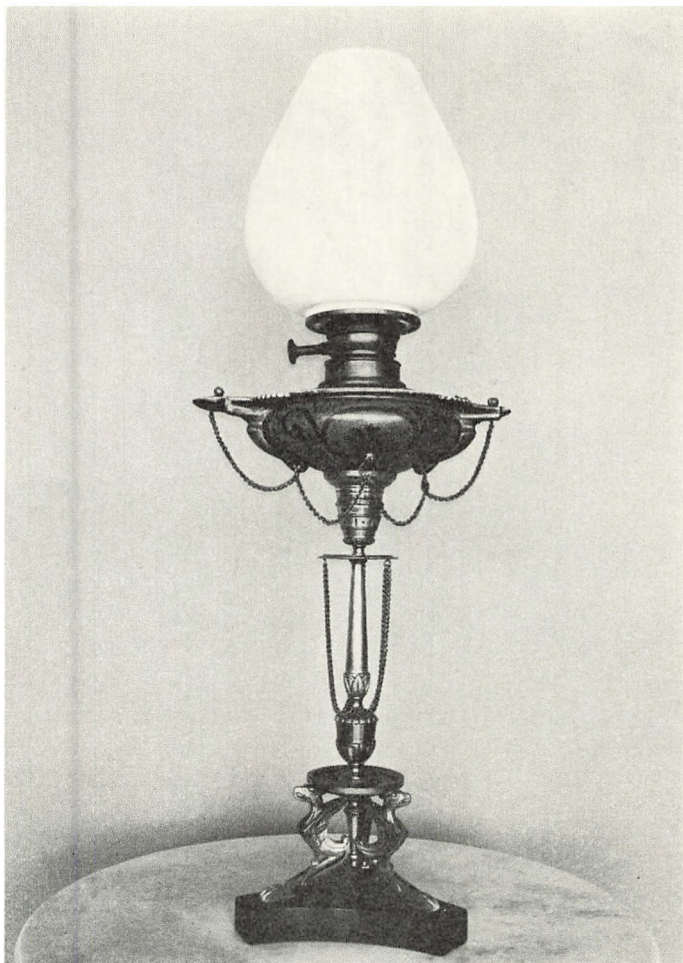
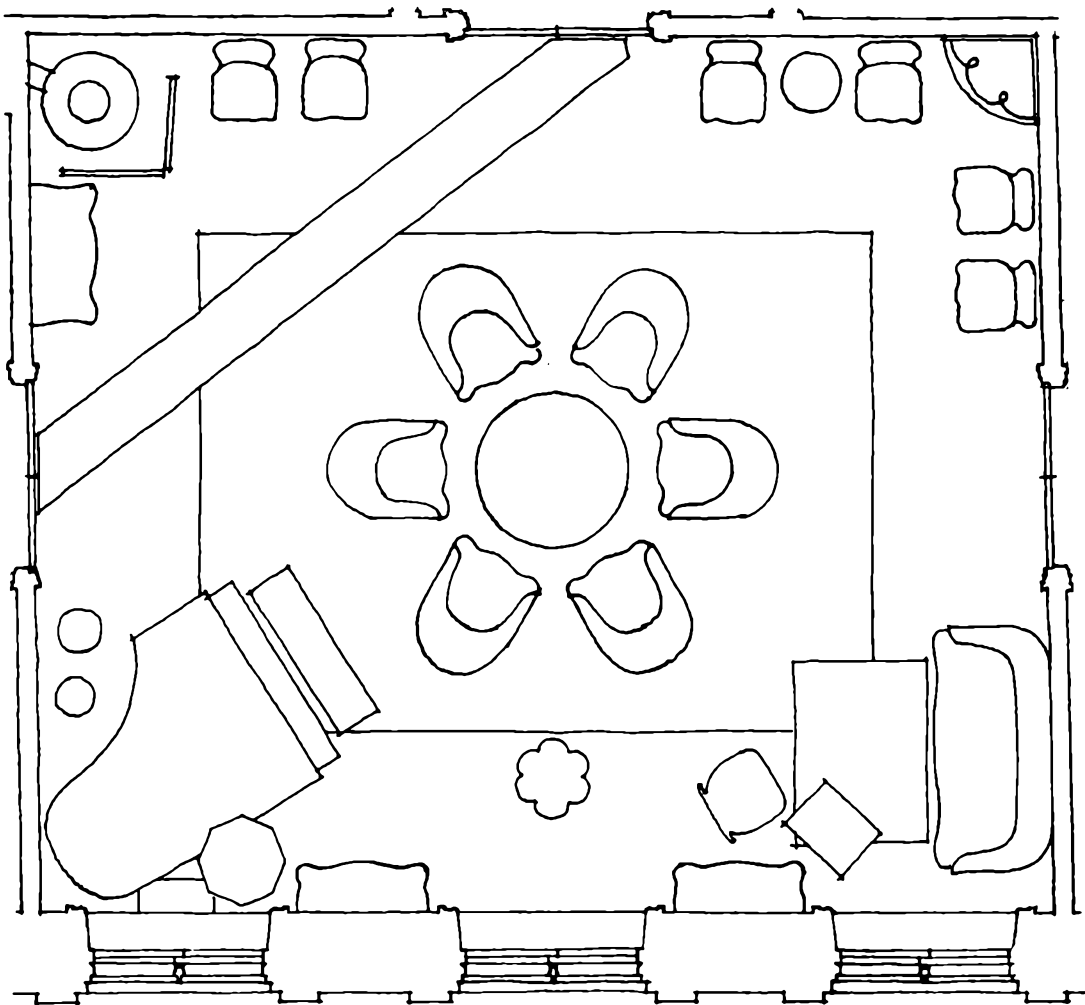

Fig. 27. En af de to petroleumlamper af messing, der oprindelige stod på søjlebordene i kabinettet. Beholderen er bemalet med sorte palmetter på pompejanskrød grund. Lampens højde: 55,3 cm. Fot. forf., 1969.

Oven på dette lå midt i rummet et stort lyst brysselertæppe, og foran sofaen i hjørnet en lille broderet forligger. I sommertiden blev de faste tæpper taget af til bankning og eventuel reparation, hvorefter de blev rullet sammen og først igen lagt ud til efteråret. Langs vinduesvæggen var der brystpanel, ved de øvrige vægge fodpaneler, og ligesom gerichter og døre var disse malet i en lysbrun træimitation.

For vinduerne hang i vintermånederne tre ens sæt gardiner hvert bestå-

ende af en forgyldt korniche af træ, en kappe af mørkgrønne snoede uldfrynsler, to mørkgrønne forede fløjlsgardiner samt to hvide filerede undergardiner. Om sommeren bestod ophængningen blot af kappen og et sæt lysegardiner svarende til vinterens undergardiner. Begge hold gardiner blev hæftet op med knappenåle, der blev stukket i et bomuldsbændel på kornichens bagside. Ved siderne blev gardinerne holdt på plads af grønne possementsnøre, fæstnet til kroge i vinduesnicherne. Endelig var der i alle vinduerne grønmalede træpersiener, rimeligvis tre af de fem fag persiener, der figurerede i Fanny Høst's udstyr [156].

I det hele taget dukker en lang række af udstyrets genstande op her i

Fig. 28. Salen fotograferet i maj 1919, før hjemmets delvise opløsning i 1920. Da en ny generation indrettede sig i lejligheden, lod man kun dette rum beholde sin tidligere møblering. Her står det med de mørke vintergardiner. Gennem døråbningen i baggrunden ser man ind i kabinettet. Elfelt fot., 1919.

salen, så mange at man tør opfatte møbleringen i dette rum som næsten urørt siden 1860'erne. Som nævnt kunne valget af netop den enkleste vægudsmykning til salen også tolkes som en tilpasning til den eksisterende møblering, modsat kabinettet, hvor det var møblerne, der blev anskaffet til dekorationen. Af planen over salen fremgår, at møblerne var anbragt dels i en central gruppe, dels langs væggene. Flyglet, et lille bord og en enkelt stol danner undtagelser ved at være stillet på sned, og de afslører derved, at de ikke hører til det oprindelige møblement. Flyglet, et sort Hornung & Møller, var således anskaffet i 1888 på den store kunst og industri-udstilling i København. På denne plads havde tidligere stået en sofa mage til sofaen i det modsatte hjørne. Foran denne sofa stod det lille bord, der var kommet til omkring 1893, som en gave fra en af ejendommens beboere. Det var egentlig et simpelt fyrretræsbord; men giveren havde overtrukket det med bor-

deauxfarvet damask, som på bordpladen kom til at danne underlag for en mindre samling pretiosa såsom sølvskeer, mønter og medaljer. Ved selskaber ryddede man sig plads til kaffekopper på dette bord ved at skubbe sagerne lidt sammen; det erindres dog ikke, at man nogensinde tog det udstillede nærmere i øjesyn. Stolen ved siden af dette bord er planens mest usikre møbel, muligvis er den først kommet til nogle år senere som gave fra en af apotekerens svigerinder. Stolen var udskåret og guldbronceret i en slags ny-Louis XVI stil og havde et halmstoppet sæde med broderet betræk.

Af de resterende møbler ved vinduesvæggen genfindes de fleste i udstyrsfortegnelsen. I hjørnet mod dagligstuen stod som nævnt den ene af de to sofaer [7]. Den var i nyrokoko med svungne ben i mahogni, overpolstret sæde, ryg og armlæn betrukket med bordeauxfarvet silkedamask. Ved de to piller mellem vinduerne var anbragt to ens udskårne og forgyldte konsoller med hvide marmorplader, og over dem hang to tilsvarende spejle [17]. Ud for det midterste vindue lidt inde i rummet stod et udskåret og forgyldt blomsterbord med plads til seks urtepotter foruden en syvende placeret på en opsats i bordets midte. Foran flyglet stod en bæk og en standerlampe til petroleum, begge dele anskaffet sidst i 1880'erne. Under lampens omfangsrige silkeskærm skimtes på planen et lavt skab. Det var af mahognifineret fyr og rummede familiens noder. På den anden side af flyglet stod to blomsterstativer, af hvilke det ene på den tid bar en palme.

Bag fløjddørene ind til kabinettet ses et spillebord i mahogni med cabriole ben og udskæringer på sargen [16?]. Dette bord stod normalt sammenklappet med en del nips og fotografier opstillet på pladen. Når man spillede kort, whist eller l'hombre, blev et andet spillebord hentet frem, og kun når det var nødvendigt med to borde, blev dette ryddet og klappet ud. I kroen foran kakkelovnen stod en dobbelt skærm, et forgyldt træstativ, hvorpå var udsendt to store broderier i silke på sort fløjl. Begge broderier havde motiver med eksotiske vadefugle og var broderet af husets døtre som present til forældrene på sølvbryllupsdagen. Selve kakkelovnen var stuens ældste inventar, stammende helt fra husets opførelse. Den var godt to meter høj, opbygget af tre sorte metaltrømler plus en gesims, der kronedes af en gipsbuste, en kopi efter et klassisk Apollo-hoved. Vinterdage var det stuepigens lod at tænde op i denne kakkelovn, der opvarmede både salen og kabinettet.

Ved salens bagvæg og ved væggen ind mod dagligstuen stod i alt seks ens nyrokoko stole af mahogni med åbne rygge og fjedersæder betrukket med bordeauxfarvet silkedamask [10?]. Mellem to af disse stole stod et rundt søjlebord med forgyldt underdel og plade af hvid marmor [13]. Ved siden af denne gruppe stod i hjørnet mod dagligstuen en sortlakeret etager af

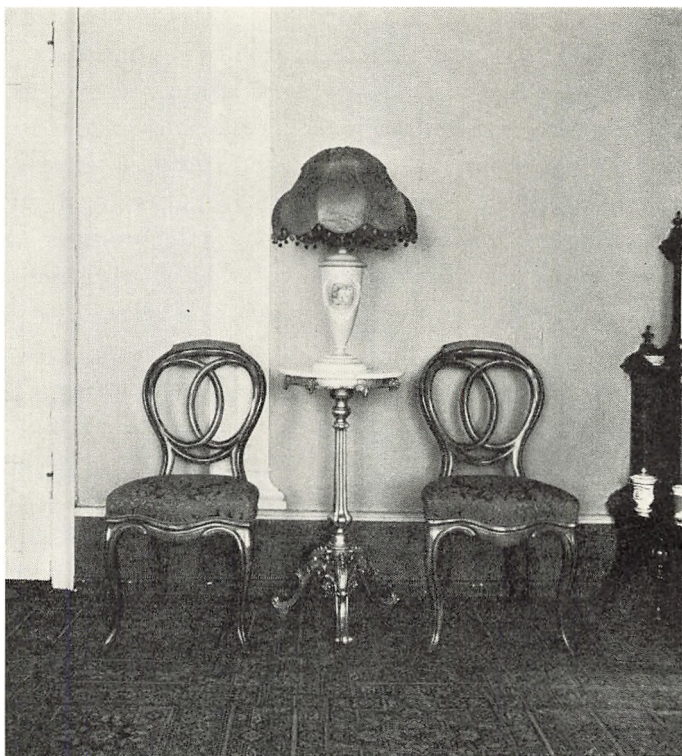

Fig. 29. To af salens stole og en forgyldt gucridon med marmorplade, anbragt ved væggen til entreen. Lampen er beregnet til petroleum. Den blev foræret fru en af hendes svigerfader i 1860'erne og stod oprindeligt på buffeten i spisestuen. Fot. forf., 1967.

egetræ med fem hylder. Herpå var opstillet en mangfoldighed af nipsgenstande, blandt andet bisquitfigurer efter kendte skulpturer af tidens mestre [245, 246].

Møbleringen fuldenndtes af den centrale gruppe under den seksarmede prismelysekrone [35]. Denne, der var til gas, blev kun tændt til større selskaber, ellers nøjedes man med de levende lys i de to forgyldte bronzekandelabre på spejlkonsollerne og petroleumslampen ved flyglet. Midt under gaskronen stod et rundt nyrokoko bord med en sort, sleben marmorplade og en udsåret underdel med den for perioden karakteristiske agatpolerede forgyldning [12]. Omkring dette bord var anbragt seks overpolstrede nyrokoko lænestole, som var udført på et stel af mahogni og havde betræk af samme mønstervævede, bordeauxfarvede silkedamask som de øvrige af stuenes polstermøbler. Disse stole kan være med i udstyret [9?]; men traditionen vil vide, at de blev indkøbt på en auktion efter en østrigsk gesandt kort

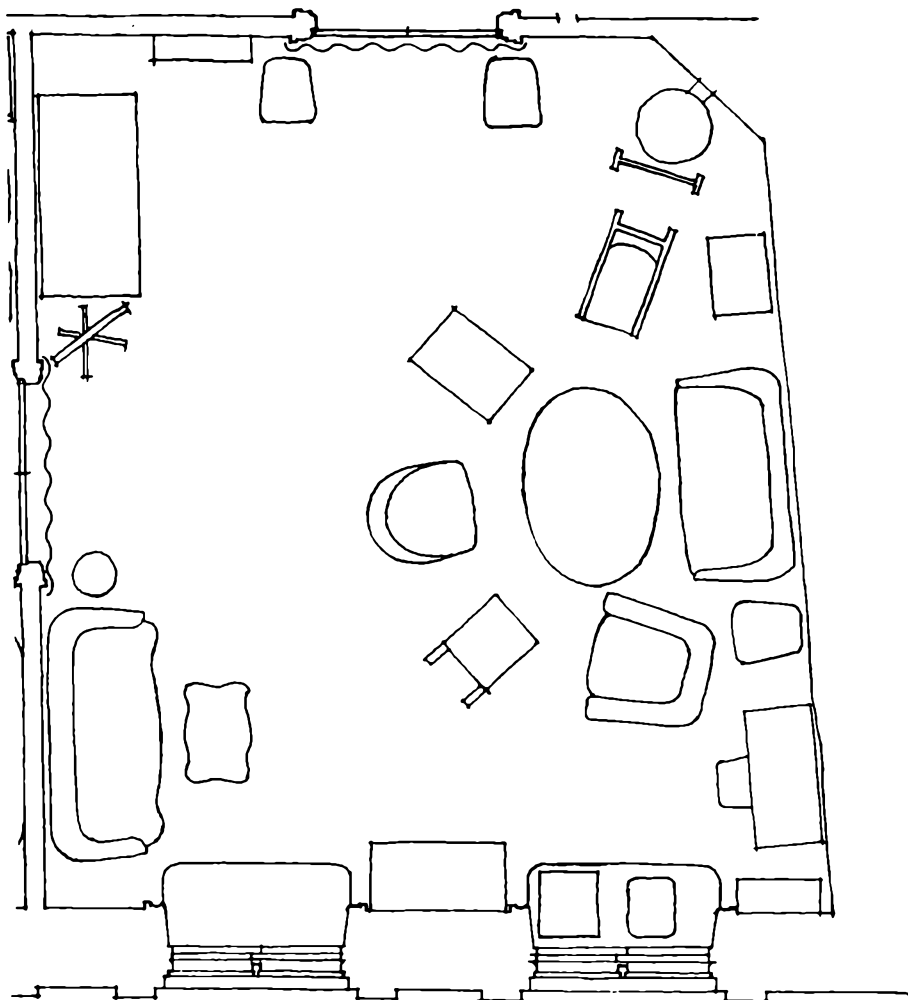
efter brylluppet i 1864. Efter middagsselskaberne, når herrerne var i kabinet eller på apotekerens kontor i stueetagen, opholdt damerne sig i salen, og her omkring „salsbordet“ konverserede man flittigt. Skulle det alligevel ske, at man løb tør for samtaleemner, så kunne man altid søge tilflugt i de fotografialbums, der lå fremme på bordet¹⁶.

Dagligstuen

Glæden ved fotografier var end mere fremherskende i dagligstuen. Her fandtes de snart sagt overalt, sat i glas og ramme, stukket løse ned i særlige fotografilommer, der var ophængt rundt omkring, eller indsat i endnu flere albums. På dette som på andre punkter bar indretningen i dagligstuen præg af, at den indtog en mellemstilling mellem de fine stuer og de rent private rum, „udenomslejligheden“. Ved selskabelige lejligheder gled dagligstuen naturligt ind i suiten af repræsentationsrum, og til daglig modtog familien visitter her; men stuen tjente tillige som opholdssted for hjemmets beboere, når de kun var sig selv. I dagtimerne kunne husets frue eller en af døtrene sidde med håndarbejde ved sybordet på vinduesforhøjningen, hvorfra man i gadespejlet kunne følge trafikken på Vesterbrogade. Om aftenen anbragte man sig ved bordet i sofagruppen og fik atter fat i sytøjet, samtalede eller læste højt. Det var rimeligvis denne vekslende udnyttelse, der bevirkede, at dagligstuen i sin indretning kom til at skille sig ud fra de øvrige stuer. Mens disse prægedes af en temmelig enkel, ensartet møblering med rødder i 1800 årenes første halvdel, så fremviste dagligstuen en række mere samtidige træk, som f. eks. de mange umage stole omkring bordet og anvendelsen af et staffeli som holder for et af rummets billeder¹⁷. Dagligstuen var således hjemmets moderne stue, uden at indretningen derfor var egentlig modebetonet¹⁸.

Gulvet var her ligesom i kabinettet og salen dækket af et fast tæppe, der blev fjernet i sommertiden, hvor man holdt de brede gulvplanker hvidskurede, hvis man overhovedet opholdt sig hjemme på denne årstid. Dette tæppe beklædte også de to forhøjninger under stuens vinduer, og stykker af tæppestoffet var ophængt under vindueskarmene for sammen med forsatsvinduerne at mindske trækken. Oven på det faste tæppe lå et kraftigt smyrnatæppe med orientalsk mønster i beige og blå på rød bund. Dette tæppe var i stuen året rundt.

Mens der langs de øvrige vægge blot var fodpanel, var der langs vinduesvæggen et brunådt brystpanel med fyldinger. Over brystpanelet var denne væg beklædt med lærred, der var oliemalet i samme lyse, gulbrune farve

som stuens andre vægge. Denne farve havde man valgt, „fordi den så udmærket passede som baggrund for forgyldte billedrammer“, og dagligstuen rummede netop de fleste af familiens billeder. De var ophængt ganske tæt, som regel i symmetriske grupper med et eller to større billeder omgivet af flere mindre. Rent praktisk var ophængningen foretaget ved hjælp af snoet metaltråd fæstnet til en krog, der var slået i væggen lige under loftsgesimsen. Denne stukgesims dannede overgang til det glatte hvidkalkede loft. Midt i loftet sad en stukroset, og herunder hang endnu en af udstyrslistens gaslysekroner [35]. Den var ligesom salens krone af glas med krystalprismer, men havde kun tre blus, der blev tændt ved selskaber, mens man til daglig klarede sig med en petroleumslampe, der blev hentet ind fra spisestuen.

Fig. 30. Dagligstuen set fra døren til salen, således som den så ud indtil 1920. Visitkortskålen på bordet var en gave fra professor Henning Matzen, der havde vundet den ved fugleskydning. Elfelt fot., 1919.

Også i denne stue brugte man at skifte mellem to sæt gardiner. Ophængningen blev foretaget af familiens tapetserer, Svendsen fra Gråbrødre Torv, som for øvrigt også tog sig af at fjerne og fastgøre gulvtæpperne. Om vinteren bestod dagligstuens to fag gardiner af hver et sæt sidegardiner og en kappe af mørk grøn reps samt et sæt undergardiner af let lyst stof. Sommergardinerne var også af let og lyst stof, der ligesom vintergardinerne blev heftet op på bagsiden af en korniche af forgyldt træ. Ved fløjdørene til salen og spisestuen hang der portierer af mørk grøn reps med broderede gyldne à la greque borter og med kapper af grønne uldfrynser. Ligesom vinterens gardiner blev portiererne taget ned om sommeren, men de blev ikke erstattet af andre og lettere.

Dagligstuens møblering blev domineret af den store sofagruppe. Det ovale sofabord var af mahogni med cabriole ben i nyrokoko stil, og det tilhørte

rimeligvis det oprindelige møblement [14]. Meget så man nu ikke til bordet, for det var altid dækket af et stort grønt tæppe af plys med stiliserede blomster broderet langs den nedhængende kant. Midt på bordtæppet lå en hvid lysedug, og herpå stod den uundgåelige visitkortskål, der rummede vidnesbyrd om husets store omgangskreds. Rundt om skålen var anbragt et galleri af fotografier i rammer, et par porcelænsskåle og et enkelt album.

For at skaffe fri passage gennem stuen var bordet ikke placeret midt i rummet under lysekronen, men nærmest stuens østvæg. Her stod en polstret trepersoners sofa af mahogni med betræk af grønt plys. Også den var i udpræget nyrokoko med det stærkt svungne ryglæn, og den kan være identisk med udstyrets „1 Sopha . . . 44 Rbd.“ [8]. Det er nævnt, at ingen af de fem lænestole omkring bordet var ens. Nærmest kakkelovnskrogen stod en gyngestol med armlæn og rørflettet sæde og ryg, som havde tilhørt apotekerens forældre, derefter fulgte en flugtstol af mahogni med broderet betræk kantet af grønt plys. Midt for bordet modsat sofaen stod en polstret lænestol [4?] med udkæring øverst på ryglænet, også den i nyrokoko. Ved siden af var anbragt endnu en gyngestol [6?]; men denne var mindre og uden armlæn og med broderet betræk. Gruppen fuldendtes af en stor, helt overpolstret lænestol med hæftet stopning og betræk af grønt plys samt kvaster og frynser i samme farve. Bortset fra den mindste gyngestol var alle siddemøblerne forsynet med forskellige antimakkassar, der i dette udprægede damerum snarere har tjent dekorative end det praktiske formål at tage af for herrerne hårpomade.

At denne stue først og fremmest var kvindernes, fremgik også af den øvrige møblering. I hjørnet mellem sofagruppen og vinduesvæggen stod et spinkelt, såkaldt dameskrivebord [21?] af mahogni med indlægninger. Foran skrivebordet stod en stol, men bordet har næppe været tænkt som en egentlig arbejdsplads, da størstedelen af pladen opfyldtes af nok en samling indrammede fotografier. På vinduesforhøjningen nærmest skrivebordet stod en taburet med polstret sæde betrukket med plys i stuens hovedfarve, mørkegrønt. Foran taburetten stod sybordet, der var af fyrretræ helt overtrukket med grønt stof. I vindueskarmen lå en aflang, smal pude beklædt med uldgarnsbroderi. Den var god at støtte armen på, og den tog også lidt af kulden fra vinduet.

Ved pillen mellem vinduerne stod fru Fannys mahognibogskab med glas i overskabets låger [18]. Efter endnu en vinduesforhøjning, som var uden møbler, stod i krogen ind mod salen en topersoners overpolstret sofa med grønt plysbetræk, med kvaster ved armlæne og frynser under sargen. Foran sofaen stod et lille fineret bord i rokokoform. I dette hjørne af stuen

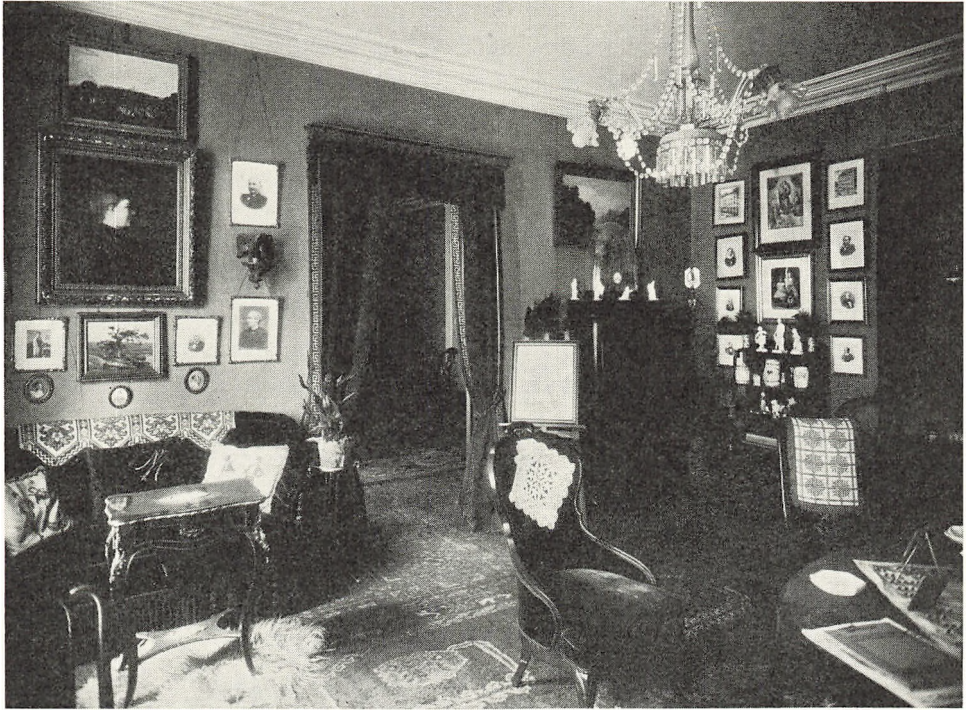

Fig. 31. Dagligstuen set mod døren til salen (t. v.) og døren til spisestuen (t. h.) Over sofaen hænger bl. a. et maleri af husets ældste datter, Ella, og en bronzefigur af apotekets mærke, en ørn. Elfelt fot., 1919.

stod tidligere et klaver [19]; men da familien i 1888 anskaffede flyglet til salen, blev klaveret fjernet og den ene af salens sofaer ombetrukket og flyttet ind i dagligstuen.

I stuens bageste del lige ved døren til salen stod det allerede nævnte staffeli, der var en gave til apotekerparret på sølvbryllupsdagen fra en af fruens brødre. Oventil var det smykket med et lille draperi i grønt plys, og under billedhylden – der et par år senere skulle komme til at bære et fotografi af den forulykkede søn Kay – var ophængt en slags lomme til løse fotografier. Længere inde i rummet stod en mahognisekretær [1?], som kronedes af en række bisquitfigurer og et fransk taffelur på trækonsol under en glasklokke. Uret, der var signeret „Potonié & Cie., Paris“, hørte også til udstyret [146]. Yderligere figurer og nips var opstillet på den etagere, der tillige med en enkel nyrokoko stol optog væggen ind mod spisestuen. Ved samme væg på den anden side af fløjdøren stod endnu en sådan stol, og møbleringens cirkel sluttedes af et lille sybord med indlagt arbejde, der var anbragt mellem

sofaen og kakkelovnen. Selve kakkelovnen var en tromleovn af sortpudset støbejern med påsatte ornamenten, og den kan have stået her siden husets opførelse. Den tændtes op om morgenen af stuepigen, der også måtte se til, at der var vand i den majolicakrukke, der stod øverst på ovnen og tjente som vandfordamper.

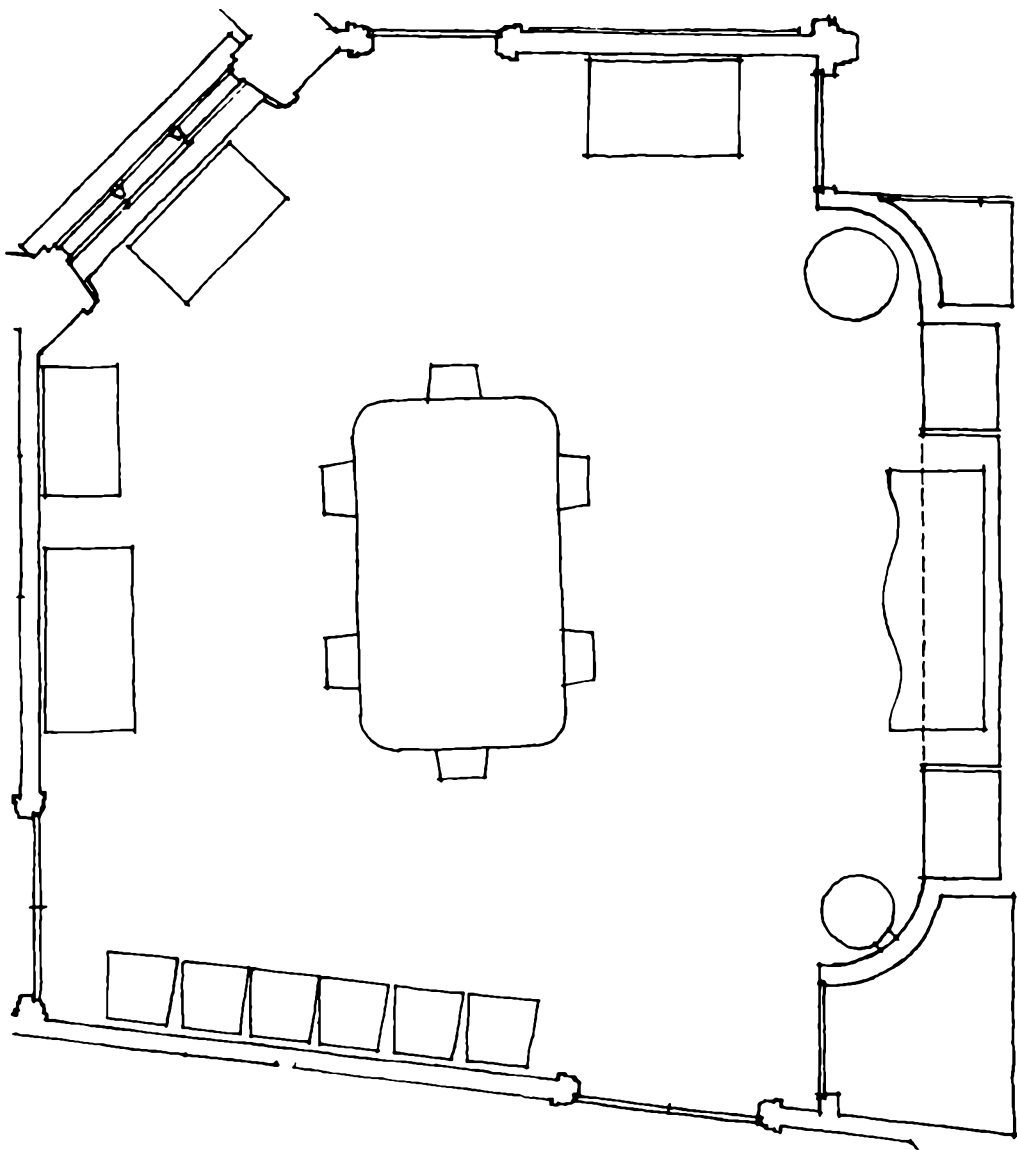
Spisestuen

Som navnet siger, var denne stue rammen om familiens måltider til daglig og til fest; men den fungerede desuden som balsal for husets unge og deres venner og som indendørs legeplads for børnene. Først og sidst var den dog et spiserum, og det prægede indretningen.

Gulvet, der tidligere havde været ferniseret, var nu dækket af mønstret linoleum i brune nuancer, og midt i rummet lå et brysselertæppe, kraftigt mønstret, men også behersket af rødbrune farvetoner. Stuens vægge var olie-malede i en mørk okseblodsfarve og herpå hang en del overvejende sort-hvide billeder i kraftige lakerede egetræsrammer. De største af billederne var tegninger efter søstykke af Anton Melbye. Tegningerne var kopieret af en herr Carl Jacobsen, som selv gik rundt og falbød dem ved folks døre, og på den måde havde også apotekeren fået dem tilbudt. Foruden disse store tegninger bar spisestuens vægge et par billeder fra udenlandske kursteder, som familien havde søgt. Døre, gerichter og paneler var alt brunådet og bidrog til rummets noget mørke præg. Dette blev om vinteren yderligere understreget af de brune ydergardiner med tilhørende kappe, der hang for stuens eneste vindue. Sommergardinerne var her som i de øvrige stuer af lyst stof.

Loftet var hvidkalket, glat og med stukroset over lysekronen. Denne krone var af en anden type end de tidligere omtalte [35]. Den var af gult metal og havde tre blus med kugleformede opalglasskærme, og den var indrettet til at kunne sænkes ned over spisebordet og til at kunne hæves, når dansen skulle gå. I øvrigt var den hjemmets mest benyttede lyskilde. Den tændtes hver aften; til fester var alle blus tændt, til daglig kun to og i mørketiden udenfor spisetiderne var kun et blus tændt og skruet helt ned. Inden elektriciteten blev indført, var det også kun spisestuen, der nåede at nyde godt af de særlige auer-net, som blev sat over brænderne og forstærkede lyset fra gasflammerne. Fra loftet over nichen i stuens østvæg hang en tunget kappe af mørkegrønne plyssnore med kvaster i samme farve.

I stuens midte stod det store firkantede spisebord med de drejede mahogniben og pladen af jævne træsort [23], en sammensætning, der kun sjældent blev afsløret, da bordet altid var dækket af enten en grålig voksduk eller en

hvid damaskdug. Omkring bordet stod seks af udstyrets i alt fireogtyve spise­stuestole [11]. Af disse stole, der var af bejdset bøgetræ med rørflettet sæde og med rund, åben ryg, stod andre seks på række langs væggen ind mod dagligstuen. Ved væggen mod entréen stod et spillebord af mahogni og nærmere vinduet et egetræsådre­ret bord, sønnen Eriks legebord. Her kunne han sidde med sit legetøj, og på denne tid var det især et sæt byggeklodser ud­ført som rigtige mursten i brændt ler, som nød hans bevågenhed. Af disse

Fig. 32. Spisestuen med gaslysekronen tændt. Af møblementet stammer kun lysekronen og buffeten fra tiden omkring brylluppet i 1864. Resten købte man omkring 1900 på en auktion efter en familie Adler. På bordet ligger en voksdug, som man havde indforskrevet fra Paris. Døren yderst til venstre fører til forældrenes soveværelse, mens den næstyderste er døren til den lange gang. Elfelt fot., 1919.

klodser opførte han utalte bygningsværker, som, når de var lykkedes, fik lov at stå fremme på bordet i nogle dage til almindelig beundring. Under vinduet i hjørnet til gården stod nok et bord, hvor man kunne sidde i lyset med stoppetøj, og rækken af borde sluttede med et „simpelt“ anretterbord [24] lige inden for døren til den lange korridor. Ved større opdækninger, når spisebordet måtte trækkes helt ud, blev anretterbordet flyttet over ved siden af legebordet, hvor der blev dækket op til børnene.

Ved østvæggen stod måske et lille rundt søjlebord, en såkaldt stumtjener, og midt for væggen inde i nichen mellem to indbyggede skabe stod spisestuens største møbel, buffeten [22]. Den var mahognifineret og havde over de lave, svungne ben en underdel med buet front med tre skabslåger og tre skuffer. Mellem skufferne og pladen havde møblet en udtræksplade, der blev benyttet ved „stående buffet“, hvor gæsterne selv forsynede sig fra de her anbragte fade. Bagtil havde buffeten en overbygning med et skab flankeret

af hylder. I skabslågen og bag hylderne var der indfældet spejlglass, som reflekterede skinnet fra de velpudsede sølv- og pletkander, der var opstillet på underdelens bordplade. Her stod også den petroleumslampe, der til daglig om aftenen blev tændt og båret ind i dagligstuen. Ved siden af bufeten nærmest dagligstuen stod kakkelovnen, en stor sort tromleovn. Den var netop blevet ombygget til „magasinovn“ med en ekstra låge, så den kunne holde fyr i længere tid uden påfyldning. Oven på ovnen stod en hvid gipskrukke af klassisk form. Det var en udsat plads for en krukke af den farve, så den måtte hvert år hvidtes op.

I vægfremspringet bag kakkelovnen førte en dør ind til et lille trapperum med en vindeltrappe ned til apoteket. Trappen havde med årene mistet noget af sin betydning, da apotekeren også kunne bruge hovedtrappen til at komme til og fra apoteket; men tidligere, da personalet var på kost, blev trappen flittigt benyttet. Hvornår dette store kosthold ophørte, vides ikke. I 1871 eksisterede det endnu, og da apotekeren skulle på en rejse, lod han personalet bespise på Skydebanens restauration på den anden side af Vesterbrogade. Regnskaberne for juni måned har følgende post: „Skydebanen for Juni . . . Betalt Restaurateur Hansen for Bespisning af Personalet medens jeg var borte . . . 102 Rbd“¹⁹.

„Udenomslejligheden“

Mellem den beskrevne del af lejligheden og „udenomslejligheden“, hvor de private værelser lå, fandtes et skel, som både husets gæster og husstandens egne medlemmer respekterede. Naturligt nok blev de to dele af lejligheden betjent af hver sin trappe. Besøgende til familien og familien selv benyttede hovedtrappen, mens tyende, bude, renovationsfolk etc. måtte gå ad køkken-trappen. Skønt man ikke gjorde sig denne opdeling helt klart, indvirkede den ikke desto mindre på såvel husstandens som gæsternes optræden. Helt selvfølgelig var det, at familiens medlemmer om morgenen først efter at være vasket, klædt på og friseret kunne forlade deres soveværelser for at spise morgenmad i spisestuen. At færdes mangelfuldt påklædt i de repræsentative rum var utænkeligt. Lige så utænkeligt var det, at nogen voksen gæst skulle få adgang til den private del af lejligheden, undtagen naturligvis i et „nødvendigt ærinde“.

Et brud på denne skillelinie huskedes længe i familien, fordi det var en usædvanlig hændelse. Det skete nemlig, at apoteker Madsen for eneste gang i sit femoghalvtreds år lange ægteskab betrødte køkkenet. Familien havde modtaget en stor torsk fra bekendte på Jyllands vestkyst, og for at bese ga-

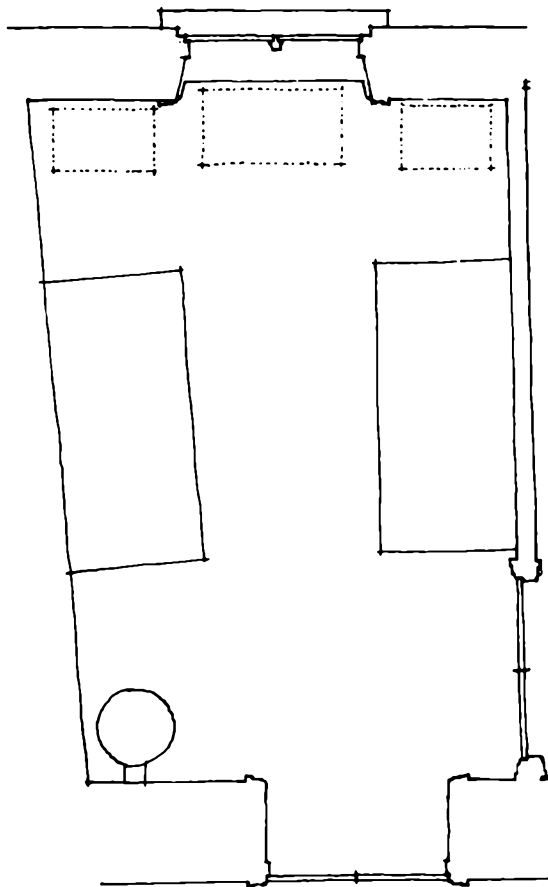
ven, inden den blev tilberedt, måtte apotekeren ulejlige sig ned i køkkenet. Det var ikke blot husherren selv, der fandt det passende at holde sig fra køkkenregionerne og dermed fra husholdningen. Kokkepigen ville utvivlsomt også have taget alt for hyppige besøg meget unødigt op og betragtet det som utidig indblanding i hendes arbejde²⁰.

Den private del af lejligheden omfattede forældrenes soveværelse, to børneværelser, køkken og pigekammer, badeværelse og kloset, med en enkelt undtagelse alle beliggende i sidehuset. I modsætning til de allerede beskrevne rum var rummene i denne del af lejligheden underkastet mange ændringer, et forhold, der gør det vanskeligere i detaljer at genkalde deres udseende. Indretningen af forældrenes og børnenes soveværelser ændrede sig naturligt i takt med ændringer i familiesammensætningen. Efterhånden som børnene blev større og nogen flyttede hjemmefra, skiftede deres soveværelser beboer eller funktion og dermed også indretning. Samme ustabilitet prægede også pigeværelset, hvor de skiftende piger flyttede ind med deres private kommode og andre ejendele. I de øvrige rum, køkken, badeværelse og kloset, var det de tidligere omtalte tekniske forbedringer, der var årsag til forandringerne.

Døtrenes værelse

Som tidligere nævnt lå der bag kabinettet et værelse til gården, oprindelig vistnok indrettet som gæsteværelse. Det blev efter de to døtres fødsel taget i brug som barnekammer for dem og i begyndelsen også for deres amme. Det er klart, at dette værelse måtte ændre sig i tidens løb for at opfylde de vekslende behov, som børnene havde på forskellige alderstrin. Barnekammeret veg for ungpigeværelset. I 1890 boede begge døtre stadig i det samme værelse. Den nu tyveårige Sigrid havde året forinden forlovet sig med en ung jurist og forlod netop i 1890 hjemmet efter sit bryllup med ham. Ella, den et år ældre søster, fik nu værelset for sig selv og møblerede det naturligvis om efter sin egen smag. Mens de endnu begge som unge piger boede i værelset, var det øjensynligt ret spartansk udstyret.

Gulvet var ferniseret, kun dækket af en sengeforligger foran hver seng, væggene var malet mørke, og loftet var hvidkalket. For vinduet, fra hvilket man kunne overskue gården, havehuset og en del af haven, var der hvide gardiner samt til natten et gråt rullegardin med tunget kant. Møbleringen bestod af to jernsenge, placeret ved hver sin langvæg, og ved vinduesvæggen stod en servante, et bord og et skab. Foruden disse møbler var der et par stole og på en af væggene et spejl. I jernkakkellovnen, der stod i hjørnet

ind mod kabinettet, kunne stuepigen fyre op, når kulden gjorde det nødvendigt. Værelset havde ikke nogen form for fast belysning; man nøjedes med stearinlys eller tog en petroleumslampe med sig inde fra stuerne, når man om aftenen skulle ind i værelset. Efter indretningen at dømme var dette rum næppe beregnet på, at man skulle opholde sig i det om dagen. De unge døtre foretrak, når de var hjemme, at tilbringe tiden i dagligstuen eller i salen med at brodere, læse, synge og øve sig ved flyglet eller at modtage visitter²¹.

Den lange gang

Den resterende del af „udenomslejligheden“ lå i sidehuset. Forbindelsesledet var den lange gang, som førte fra spisestuen til den fjerneste ende af lejligheden, og som på vejen havde døre til hvert af rummene. Den lange,

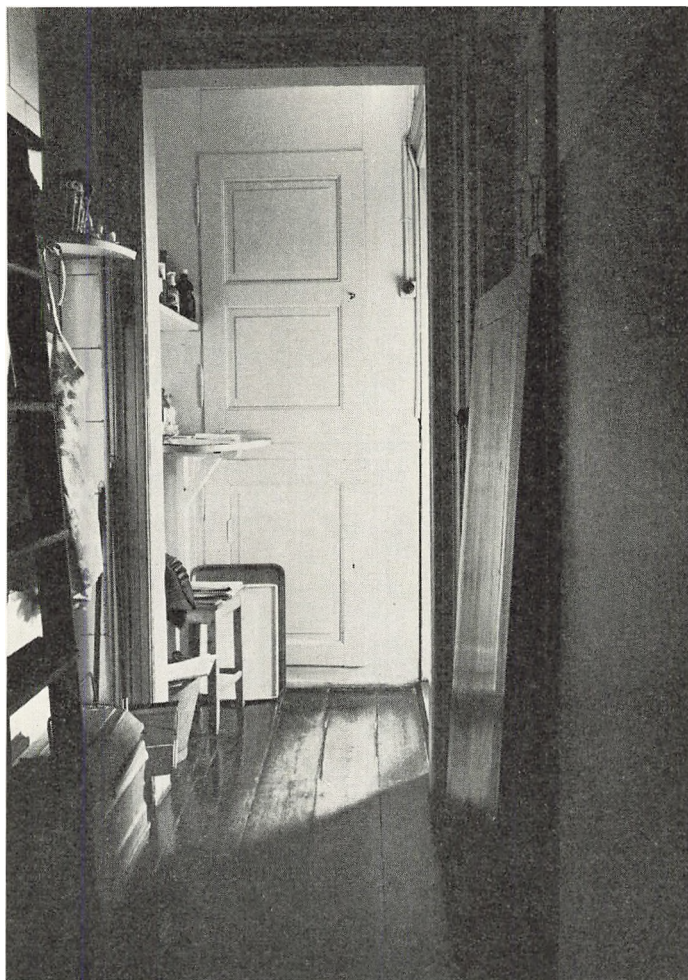

Fig. 33. Den øverste ende af den lange gang. Lyset falder ind gennem spisestuedøren. Den lille afdeling med hylder og skabe danner en slags anretterværelse. Ved væggen til højre står et par plader til spisebordet. Fot. forf., 1967.

smalle og højloftede gang gjorde et mørkt indtryk, der forstærkedes af de ferniserede gulvbrædder og af væggene, hvis nederste halvdel var malet grå. Loftet og den øverste del af væggene var hvidkalkede. Lyskilderne var sparsomme. Om dagen kunne lidt lys slippe ind gennem de små højtsiddende glugger i ydervæggen og en sjælden gang gennem den åbentstående dør til køkkenet. Som regel var dog både denne og de øvrige døre lukkede, så intet lys kom fra denne side. Ved aftenstid tændte stuepigen det åbne gasblus, der sad på dørkarmen til køkkenet, og skruede det derefter ned. Kun når man

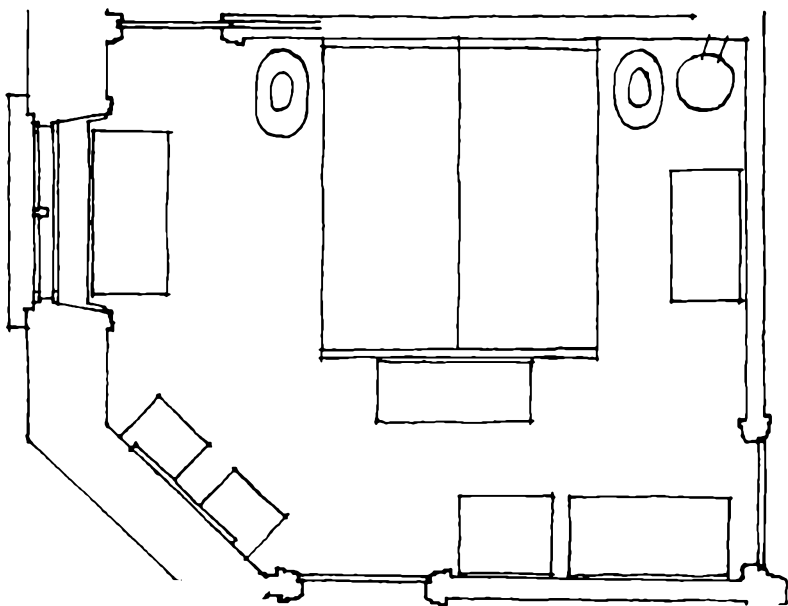
skulle gennem gangen, blev blusset skruet op igen. Eftersom rummet ikke var beregnet til længere tids ophold, havde det ingen opvarmningsmuligheder. Køkkenskorstenen, som stødte op til gangens ene væg, ydede i reglen tilstrækkelig varme, og var det særligt koldt, kunne man åbne døren til køkkenet og derved lade varmen fra komfuret komme også gangen til gode.

Funktionen som færdselsåre var ikke rummets eneste, det tjente også som opbevaringsrum. Der var faste skabe bag spisestuens buede væg, i en af blændingerne i ydermuren samt til højre for døren til køkkentrappen. Netop her ved bagdøren, hvor gangen udvidede sig, stod desuden et isskab, som kusken daglig måtte fylde med is fra apotekets iskasse. Her opbevarede madvarer, som skulle stå koldt. Særlig vigtigt var det for kokkepigen at huske på, at smørret blev lagt i isskabet, „for apoteker Madsen spiste nødigt varmt smør“.

Endelig kunne gangen benyttes som anretterrum, noget der naturligvis især var nødvendigt ved større selskaber. Til dette formål var der på væggen over for døren til køkkenet anbragt en klap, der i opslået tilstand hvilede på et par knægte og et støtteben. I gangens øverste ende, lige ved døren til spisestuen, fandtes desuden et delvis afskildret rum med fliseklædt væg og faste hylder og bordplade. Også dette tjente som anrettermulighed ved de store selskaber.

Forældrenes soveværelse

Det første rum i rækken langs den lange gang var indrettet til soveværelse for apoteker Madsen, hans hustru og deres yngste barn, den da syvårige Erik. Døren til gangen var dog blændet og i stedet benyttede man døren til spisestuen. Værelset havde ferniseret gulv, gulmalede vægge og hvidtet loft. Over vinduet til gården hang en gardinkappe, og om natten kunne man desuden trække et gråt rullegardin med tunget kant ned for vinduet. Møbleringen var bestemt af rummets funktion. Ved væggen modsat døren fra spisestuen stod forældrenes senge, et par enkle mahognisenge [26], anbragt ved siden af hinanden med hovedgærdet op mod væggen. Ud for hver seng stod en „stumtjener“ [15], og på hver af disse småborde var stillet en sølvlysestage, der alene sørgede for belysningen i rummet. Fanny Madsen sov i sengen nærmest væggen ud til gangen, og op ad denne væg stod sønnens hvidlakerede jernseng. At et så stort barn stadig sov i forældrenes soveværelse, var en undtagelse, der dels skyldtes pladsmangel i „udenomslejligheden“, dels at han var det sidste af ægteparrets børn. De andre børn havde også som ganske spæde sovet her, men var snart flyttet til deres eget værelse med

amme eller barnepige. Alle børnene var født i dette rum, og skønt fødslerne var foregået i selve hjemmet, skete det i største hemmelighed. Selv ikke da den yngste blev født, vidste de større børn besked.

Til et soveværelses udstyr hørte foruden senge også servantemøbler. I det afskårne hjørne mellem døren til spisestuen og vinduet til gården stod to mahogniservanter med plade og opsats af marmor [27] og tilhørende servantestel af porcelæn. Den ene af disse servanter var dog ikke i brug. Husherren foretrak at vaske sig under den hane, som sad ved badekarret i badeværelset, og hans fine servantestel stod således kun til pynt. Også den lille søn blev af og til vasket ved hanen i badeværelset. På væggen over servanterne hang et bredt, firkantet spejl i udskåret og forgyldt ramme, prydet med to ørne og diverse frugtklaser. Det var et arvestykke efter apotekerens fader, Anders Madsen. Pladsen foran vinduet optoges af et toiletbord med fast spejl [29]. På spejlrammen sad lyseholdere, der af hensyn til gardinernes nærhed og den deraf følgende brandfare aldrig blev forsynet med lys til supplerende af rummets ellers sparsomme belysning.

Den resterende plads blev udfyldt af forskellige opbevaringsmøbler. For fodenden af mahognisengene stod en grøn puf, hvori man havde linned og andre tekstiler. Ved væggen til spisestuen stod dels en chiffoniére [28], dels et dokument- og pengeskab af jern. Dette skab var sortlakeret med guldstafferinger og støbte, forgyldte palmetter. Midt på døren sad et støbt ornament

Fig. 34. Forældrenes soveværelse set fra spisestuedøren. Det er nu opbevaringsrum. Dokumentskabet ved kakkelovnen og det forgyldte spejl hørte til møblet i dette rum. Fot. forf., 1967.

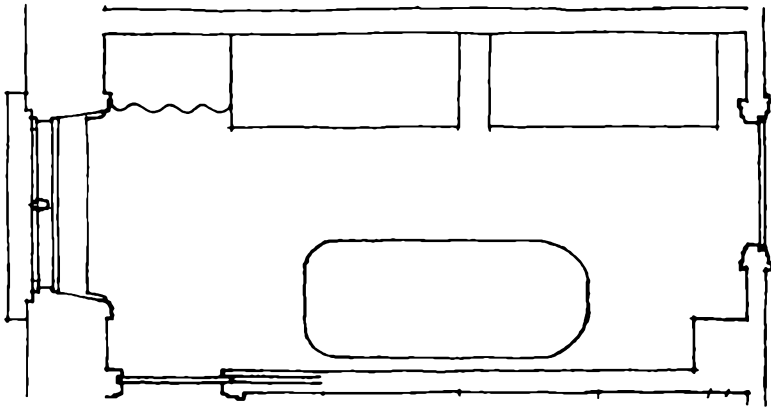
i form af en putti ridende på en delfin og bevæbnet med en trefork. Med det rette tag kunne man skyde ornamentet til side og dermed få adgang til det ellers skjulte nøglehul. Her gemte man ejendommens dokumenter, der gik tilbage til 1700 årene samt, når familien lå på landet, tillige husherrens ordensdekorationer og fruens smykker. Opvarmning af rummet kunne klares på flere måder. I det fjerneste hjørne stod en kakkelovn, og det kunne ske, at fru Fanny selv lagde et par stykker brænde i om morgenen for at lune, inden mand og barn skulle op. Almindeligvis var det dog tilstrækkeligt om aftenen et par timer før sengetid at lade døren stå åben til den varme spisestue.

Fig. 35. Badeværelset. I baggrunden en skydedør til soveværelse. Til højre linnedskabe. Fot. forf., 1967.

Badeværelset

Soveværelset havde ikke kun dør til spisestuen. En skydedør, malet i væggen farve, sørgede for forbindelse mellem soverummet og det tilstødende badeværelse, der desuden havde dør til gangen. Funktion som badeværelse havde rummet antagelig allerede fået i 1866, da familien købte badekar. Det havde dog ændret sig siden da, og den indretning, det havde i 1890, skrev sig fra 1884, hvor man havde indlagt dampledning fra laboratoriebygningen. Rummet havde ferniseret gulv, malede vægge i en stærk gul farve og hvidkalket loft. For vinduet var på en hvidmalet korniche ophængt tynde, svagt

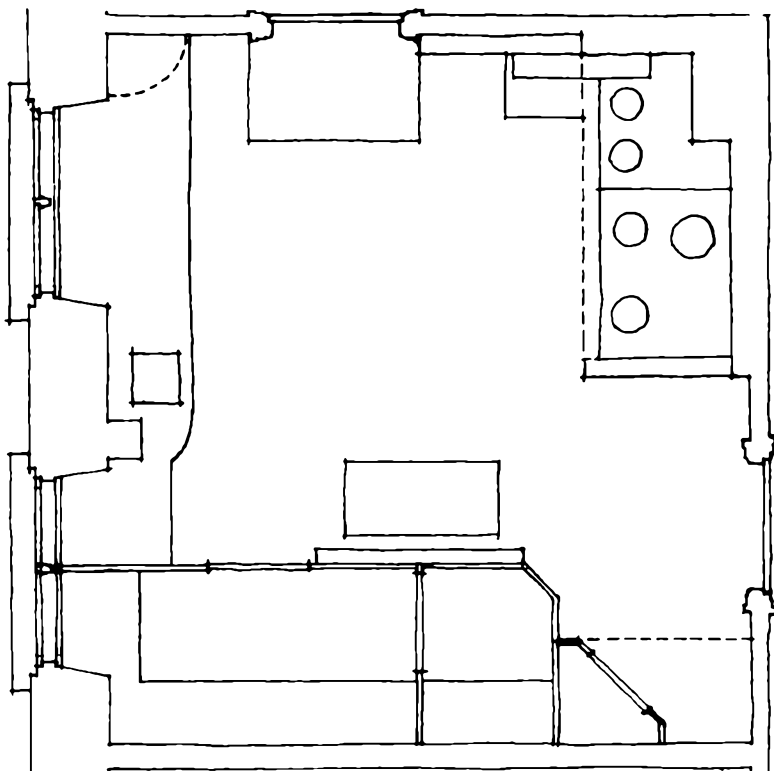

gullige gardiner. Inventaret indskrænkede sig til et hvidmalet jernbadekar, der stod langs væggen til soveværelset, og to store, egetræsådrede linnedskabe [30 ell. 31?], anbragt ved den modsatte væg.

Også i dette rum klarede man sig med et levende lys som belysning, og eftersom man kun kunne tage bad mellem klokken 9 og 17, når der var damp på laboratoriets kedel, så var behovet for kunstig belysning ikke stort. Skulle man tage bad, hvad der ikke indskrænkede sig til bestemte dage, men foregik, når det var belejligt, så fyldte stuepigen badekarret med koldt vand og åbnede for dampledningen, der varmede vandet op. Den kolde hane, der sad over badekarret, blev som nævnt benyttet af apotekeren i stedet for servantestellet. Også for familiens andre medlemmer, der ellers brugte servanterne til den daglige vask, var hanen en bekvem udvej ved håndvask i dagens løb. At tjenestefolkene skulle benytte badeværelset kom aldrig på tale.

Køkkenet

Den tredie dør i den lange korridor førte ind til køkkenet, der altid var opfyldt af komfurvarme og mange slags dufte. Her var ferniseret gulv, cremefarvede malede vægge og hvidkalket loft. Selve køkkenet havde halvandet fag vindue til gården. Det resterende halve fag sad i spisekammeret, der med en tynd bræddevæg var afskildret fra køkkenet. Langs køkkenets vinduesvæg stod et fast køkkenbord med hvidskuret plade og skabe under med fyldingslåger for. Ud for vinduespillen var en jernvask nedfældet i bordpladen, og over vasken sad på den flisebeklædte væg en koldtvandshane samt lidt højere oppe et åbent gasblus, der kunne kaste lys over arbejdet ved køkkenbordet. I skabet under vasken stod skraldespanden, hvis tømning påhvilede husets mandlige tyende, kusken. Fast tilbehør til den hvidskurede,

ujævne bordplade var en løs, glat træplade, som man brugte til at udrulle dej på.

Rummets mest dominerende inventar var imidlertid ikke køkkenbordet, men det sorte, dobbelte jernkomfur, der stod under skorstenshætten til højre for døren. Egentlig var det to komfurer, et større med tre kogehuller og et mindre med kun to. Til hverdagshusholdningen anvendtes det store, men når en selskabsmiddag skulle over ilden, tog man begge komfurer i brug. Som brændsel brugte man tørv og koks, der i køkkenet blev opbevaret i en kasse ved komfuret [208, 228]. Hovedmængden af brændslet lå i kælderen, hvorfra kusken bar det op. Ved komfuret var væggen også beklædt med fliser, og her var desuden ophængt et stativ, på hvilket man stillede middagstallerkenerne til opvarmning inden brugen. Komfurnichen oplystes af et åbent gasblus. Kogegas havde man også fået indlagt, og den udnyttede man i et par gasapparater af sortpudset støbejern. Herpå kunne man hurtigt koge et par kedler vand, når der ikke var tændt op i komfuret.

Det øvrige faste inventar var et kosteskab i krogen bag spisekammerets bagvæg, et par hylder i rummets hjørner samt endelig den to meter høje tal-

Fig. 36. Køkkenet med komfurniche, hvor der indtil omkring 1905 stod to jernkomfurer. Fot. forf., 1967.

lerkenrække, der hang på væggen ind mod spisekammeret. I denne tallerkenrækkes ni rækker stod husets hverdagsspisestel af hvid fajance, hvoraf de mest benyttede dele var anbragt på de nederste rækker.

Af løse møbler var der ikke mange. Under tallerkenhylden stod et bord, som man kunne sætte fra sig på, og foran den blændede dør i den modsatte væg stod ligeledes et bord [209?] med stole omkring. Dette sidste var tjenestefolkenes spisebord, hvor kokkepigen, stuepigen, kusken og en eventuel barnepige indtog alle måltider.

Ved køkkenets ene væg var der som nævnt indrettet et spisekammer, der med en gitterdør var delt i to dele. For den inderste afdeling, hvor der var opsat tre hylder over hinanden, kunne man læse af, skønt fru en aldrig havde

Fig. 37. Hjørne af køkkenet med kig ind i spisekammeret. På tallerkenrækken stod familiens daglige spisestel. Fot. forf., 1967.

fundet det nødvendigt. I spisekammerets forreste del var der på væggen modsat døren opsat seks malede hylder og under vinduet to. Her opbevaredes de madvarer, som ikke skulle i isskabet ude i den lange gang langt fra det varme køkken.

Køkkenet var tjenestefolkenes domæne. Madlavningen påhvilede kokkepigen, der var en betydningsfuld person i et hus med megen selskabelighed. Opvasken fordelte de to piger mellem sig, sådan at kokkepigen vaskede tallerkener og køkkentøj, mens stuepigen tog sig af det finere som glas og sølvtøj. Det var også stuepigens opgave at servere maden, og ved selskaber fik hun assistance af kusken, der ved sådanne lejligheder var iført kjolesæt med fangsnore i stedet for sin vanlige kuskedragt.

Familien respekterede dette tjenestefolkenes næsten private område. Det er nævnt, hvordan husherreren kun én gang begav sig ned i køkkenet. Husets frue derimod kom dagligt på en lille inspektionstur; men sine møder med kokkepigen angående dagens indkøb og menuens sammensætning holdt hun i dagligstuen. Af husets børn kom de mindre ofte i køkkenet. Den mindste tyede dertil, når der skulle bindes snørebånd, en opgave, han ikke selv magtede, og som han ikke ville ulejlige moderen med.

Som nævnt var der bag tjenestefolkenes spisebord en blændet dør til det følgende rum, der oprindeligt havde været pigeværelse, men som på denne tid blev beboet af husets halvvoxne søn.

Den unge herres værelse

Sønnen Kay var i 1890 seksten år og gik i øverste klasse i latinskolen. Hans værelse bar da også præg af studerekammer, skønt placeringen mellem køkken og køkkentrappe kan have været forstyrrende for læsefreden. Møbleringen viser funktionerne som læse- og soveværelse. Foran vinduet stod et bord dækket af et uldent bordtæppe. Her kunne der studeres i lyset af en petroleumslampe med grøn glasskærm og messingfod, som den unge mand havde fået i konfirmationsgave. En anden konfirmationsgave var det bogskab, der stod foran den blændede dør til køkkenet. Skabet var af egetræ udskåret i renaissancestil, og det havde glaslåger for den øverste tilbagetrukne del. Her stod den unge mands bogsamling, hvoraf en del var gaver til konfirmationen, til jul og fødselsdage. Nogle få titler skal bringes her for at antyde, hvad giverne havde ment måtte gavne og fornøje et ungt menneske²²:

G. Holm og V. Garde, „Den danske Konebaads-Expedition til Grønlands Østkyst“, København 1887.

T. A. Becker, „Bondekrigen“. Kbh. 1887. Med dedikation: „Hr. Studiosus art. Caj Madsen. Venskabeligst fra H. Matzen den 14/4 1888“.

Th. Overskou, „Udvalgte Komedier I–II“, Kbh. 1878.

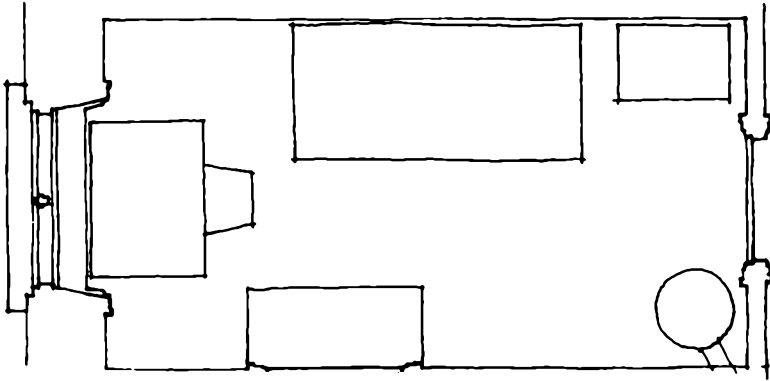
Jerome K. Jerome, „Tre Mand i en Baad“, Kbh. 1890.

Otto Lütken, „Søkrigshistoriske Smaating“, Kbh. 1890.

P. Hansen, „Illustreret Dansk Litteraturhistorie I–II“, Kbh. 1886. Med dedikation: „Til Kay Madsen. 28 Jan. 1887 fra Bedstefader“.

Holberg, „Comedier“ v. F. L. Liebenberg, Kbh. 1884. Med datoen: „20/4 1889“.

Jules Verne, „Den hemmelighedsfulde Ø“, Christiania 1876.

Walter Scott, „Wawerly“, Kbh. 1881.

Walter Scott, „Fængslet i Edinburg“, Kbh. 1882.

Walter Scott, „Montrose og den sorte Dværg“, Kbh. 1886.

Lewis Wallace, „Ben Hur“, Kbh. 1888.

Johs. Helms, „Soldaterliv“, Kbh. 1883. Med dedikation: „Glædelig Juul og Nytaar fra F og M“.

Viktor Rydberg, „Den sidste Athenienser“, Kbh. 1878. Med dedikation: „Kay Madsen fra Onkel Christian 1885“.

Carl Møller, „Turistkompagniet“, Kbh. 1889.

M. Goldschmidt, „Smaa Skildringer“, Kbh. 1887. Med dedikation: „Kai Høst-Madsen 18 14/4 84. Til Minde om Forfatteren fra hans Søster“.

Et par af dedikationerne giver et fingerpeg om familiens litterære og politiske interesser. Professor Henning Matzen, som havde foræret Kay bogen om „Bondekrigen“, var den kendte politiker inden for partiet Højre og en af husets nærmeste venner. Den illustrerede litteraturhistorie havde Kay fået af sin morfader, universitetsboghandler, nu etatsråd Andr. Fred. Høst. Endelig var der Goldschmidt, der som forhen nævnt var nært knyttet til familien.

Det var især bogskabet og skrivebordet, der gav dette rum præg af dagligt opholdsrum. At rummet tillige tjente som soveværelse fremgik af jernsengen og servanten, der begge stod ved væggen ud mod køkkentrappen. Blåmalede vægge og ferniseret gulv dannede baggrund for møblerne. Opvarmningen blev besørget af en kakkelovn og af varmen, der slog igennem væggen fra køkkenet.

Pigeværelset

I den fjerneste ende udvidede den lange korridor sig til et næsten kvadratisk rum med døre til køkkentrappe, klosetrum, pigeværelse og det derunder be-

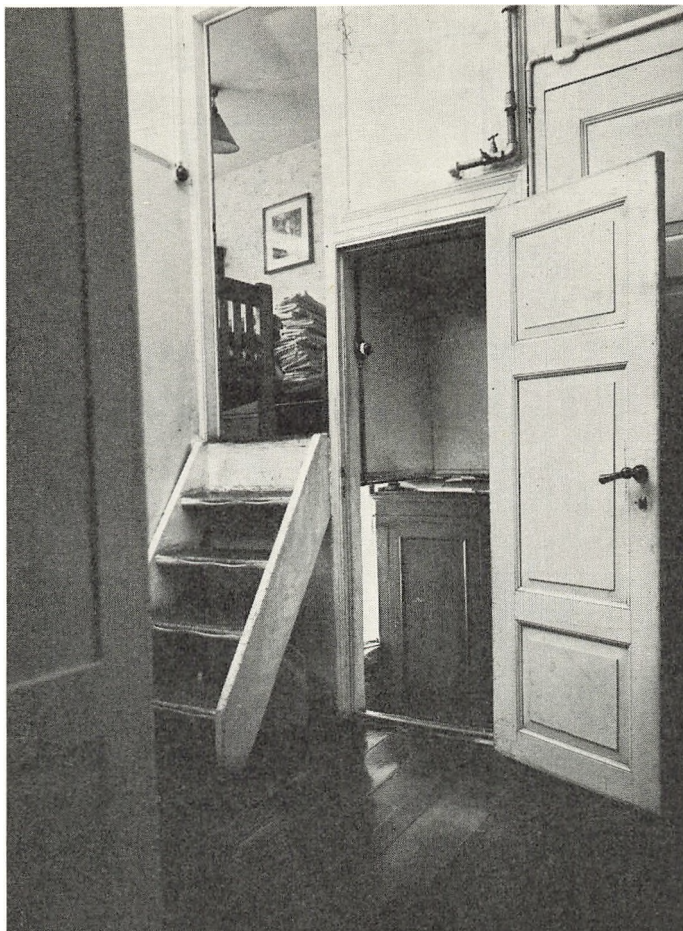
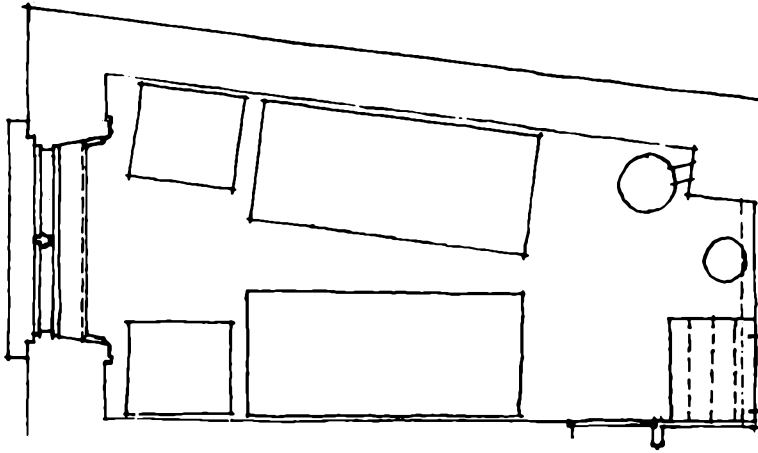

Fig. 38. Den nederste ende af den lange gang. Trappen fører op til pigekammeret. Fra den midterste dør går en trappe ned i „kælderen“. Døren yderst til højre er til toilettet. Fot. forf., 1967.

liggende pulterrum, som havde navn af kælder. For at udnytte pladsen mest muligt i denne del af lejligheden havde man bygget to rum over hinanden, således at gulvet i det nederste rum, „kælderen“, lå fire trin under gulvniveauet i den øvrige lejlighed. Det øverste rum, pigeværelset, lå derimod fire trin over.

De to piger, Agnes og Emma, som tjente her i huset omkring 1890, måtte således gå op ad en lille stejl trappe for at komme ind på deres værelse. Mange møbler var her ikke plads til. Ved hver væg stod en seng, som var rettet med husets linned, skønt af en anden kvalitet end herskabets [38, 45]. Mellem sengenes hovedgærde og vinduesvæggen stod pigernes private kom-

moder, som de bragte med sig fra plads til plads. Til højre inden for døren dannede loftet over nedgangen til „kælderen“ en afsats, der ganske vist tog plads op, men også kunne gøre det ud for et bord. I samme del af rummet stod desuden en jernkakkellovn og endelig servantestellet, et metalstativ med emaljeret fad og kande [84]. Belysningen var dels stearinlys, dels en petroleumslampe. Vinduet til gården var delt midt over af gulvet, således at kun den øverste del gav lys til pigekammeret. I dette rum kunne pigerne i ledige stunder mellem deres pligter sidde og beskæftige sig med deres eget. Særlig eftermiddagen kunne undertiden rumme nogen fritid, når opvasken efter frokosten var fra hånden, og det endnu var for tidligt at tænke på forberedelserne til middagen.

„Kælderen“

Under pigekammeret lå da pulterrummet, der på grund af sin beliggenhed blev kaldt „kælderen“. Døren, der førte herved, sad i det lille indhak, som gangen dannede foran døren til klosetrummet, og herfra gik trappen ned vinkelret på trinene op til pigernes rum. Kælderen havde ferniseret gulv, og både loft og vægge var hvidtede. Rummet blev blandt andet anvendt som reservelager for koks til lejlighedens kakkellovne og komfuret.

Klosetrummet

Lejlighedens sidste rum var klosetrummet, anbragt for enden af den lange gang. Her var ferniseret gulv, hvidmalede vægge og et vindue med blyindfattede ruder, og her stod klosettet, som regelmæssigt blev tømt af nat-

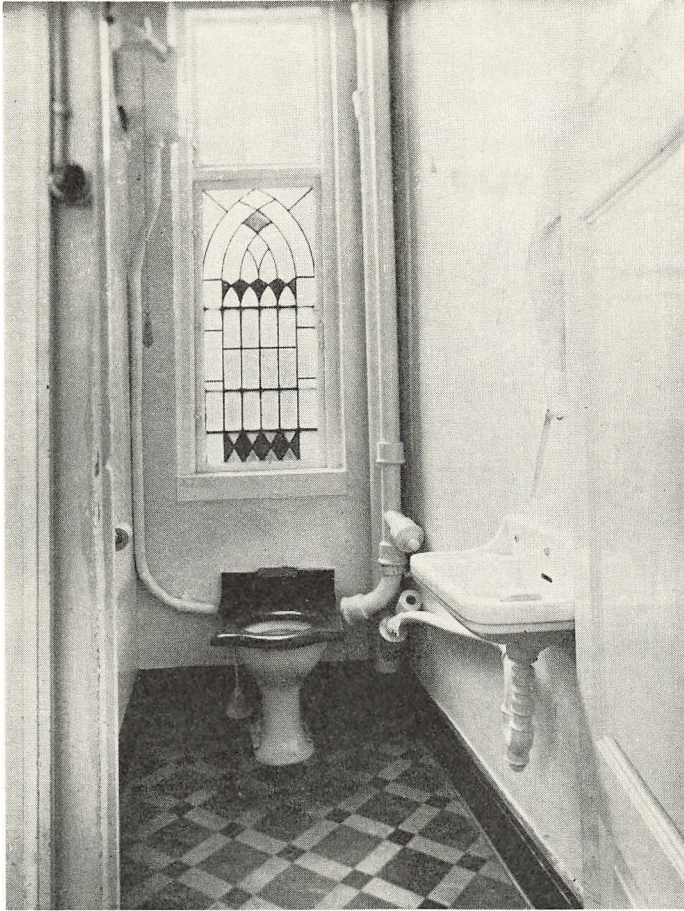

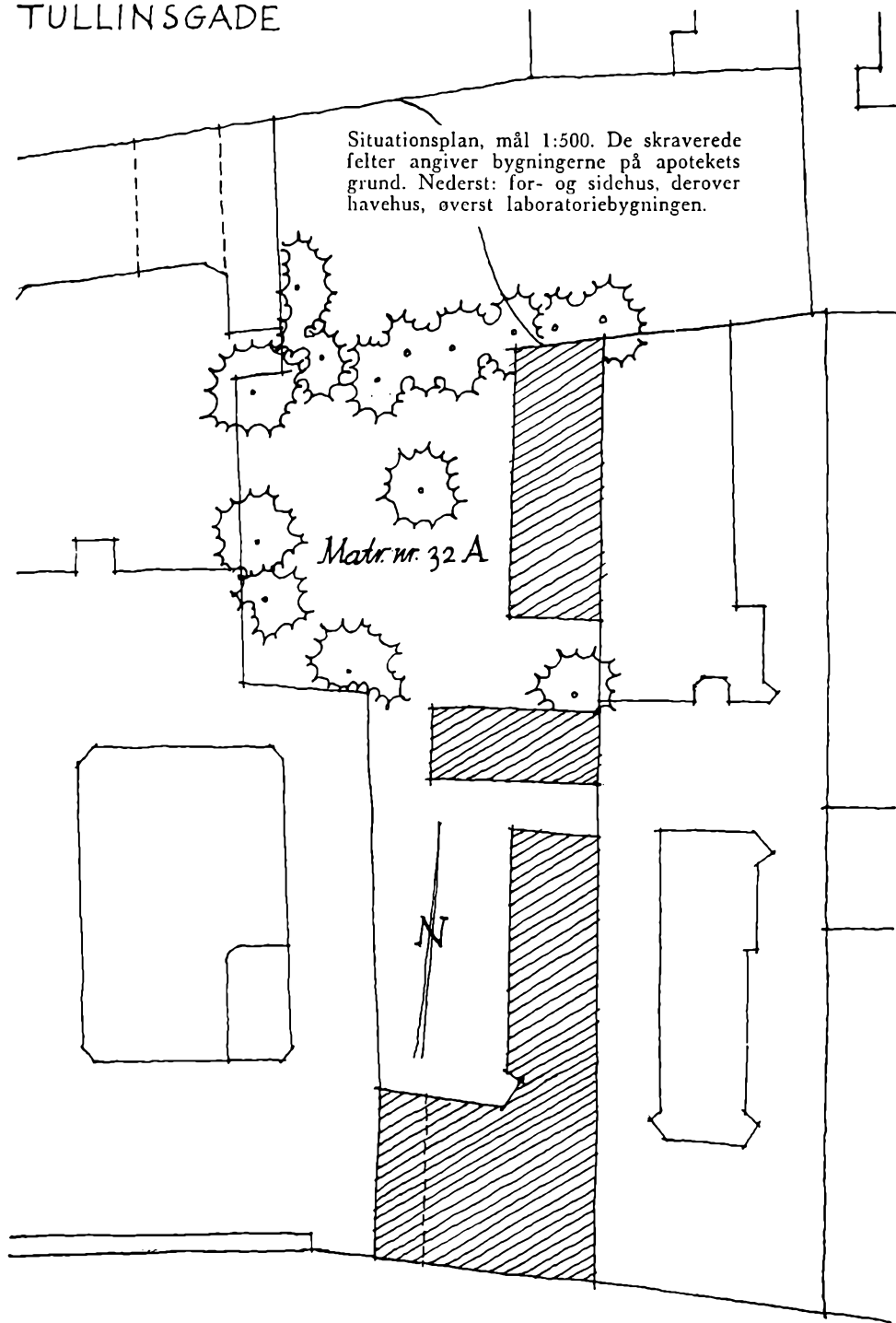
Fig. 39. Toiletrum, indrettet 1898 med wc og vaskekumme. Fot. forf., 1967.

renovationsfolkene. Belysning var der ikke noget af. Stedkendte folk klarede sig med skinnet fra vinduet og fra det lys, der faldt ind gennem ruden over døren til gangen. For gæster var der dog på en hylde ude i gangen anbragt en lille lampe, som de kunne bringe med sig.

Gård og have

Apotekerfamiliens enemærker strakte sig videre end selve lejligheden. Man benyttede også til forskellige formål gården, haven og de deri liggende bygninger. Til ejendommen hørte to gårdspladser, den store, der var indrammet af forhus, sidehus, havehus og naboejendom, og den lille, der kaldtes laboratoriegården, eftersom den lå mellem havehuset og laboratoriebygningens

TULLINGGADE

VESTERBROGADE

Fig. 40. Laboratoriegården med havehuset og haven i baggrunden bag stakittet Til venstre tæppebankningsstativet. Havemøblerne er midlertidigt anbragt i gården for at blive malet. Fot. forf., 1967.

gavl. Begge gårde var brolagte, og i den store gård var der tillige lagt gangbaner af glatte fliser, én der førte fra port til havelåge, og én der førte fra denne gang til køkkentrappen. Fra den store gård førte kælderhalse til apotekets og apotekerens kælderrum, og et par stentrin med forsiret jerngælender førte op til køkkentrappedøren. Gennem lågen i det hvidmalede stakit bagest i gården kom man ind i haven, men gik man i stedet gennem portåbningen i havehuset, så kom man ind i laboratoriegården.

I dagens løb passerede mange mennesker de to gårde: apotekspersonale, bude og handlende, tyende og beboere fra ejendommens lejligheder. Lyden af fodtrin, af jernfælgene på apotekerens vogn og de handlendes trækvogne slog op mod vinduerne, en støj, som man i tilfælde af sygdom dæmpede ved at udstrø bark på brostenene²⁹. Regelmæssigt så man portneren feje den store gård, der sammen med husets trapper, fortovet og kørebanen foran ejendommen hørte under hans arbejdsområde. Den lille gård slap han for, den skulle laboratoriekarlene holde.

Det var ikke kun apotekspersonalet, der benyttede den lille gård. Husets stuepige bankede her tæpper på det opstillede tæppebankestativ og sønnen

Fig. 41. Havehuset med dør og vinduer til havestuen. Det hvide stakit, som skimtes til højre for huset, skiller haven fra gården. Fot. forf., 1967.

Erik havde mellem opstabilede pakkasser en spændende tumleplads sammen med legekammeraten, skyllekongen, madam Lassens Anton.

På grænsen mellem den store gård og haven lå havehuset, en gulkalket bindingsværksbygning med brunmalet tømmer og gråt skifertag. I de østligste fag var indrettet hestestald, i midterfagene portrum og i den vestlige del af bygningen havestue og rum til apotekerens vogn, en landaulet. Stalden var oprindelig beregnet til tre heste og havde derfor været opdelt i tre båse

med tremmeskillerum vinkelret på husets gavlvæg. På denne væg var der i hver bås opsat en høkurv af jern. Gulvet var brolagt, og i gangen for enden af båsene løb en rende ud ad døren, der sad vis-à-vis husets retirade. Omkring 1880 købte apoteker Madsen selv hest og vogn²⁴, og eftersom stalden nu kun skulle bruges til én hest, lod han to båse slå sammen, så hesten fik bedre plads. I stedet for en gang på tværs af rummet kom der nu en gang på langs. Hø til hesten købte man hos en fouragehandler, og det blev læsset ind på loftet over stalden gennem en luge i portrummet. I 1890 var det en kusk ved navn Mads Peter Madsen, der passede hest og vogn. Han havde sit logi i nærheden af stalden, nemlig i laboratoriebygningen. Ved siden af stalden lå portrummet, der tidligere havde været et lukket rum med port ud til den store gård. Da man imidlertid i 1884 havde opført laboratoriebygningen, og det derfor blev nødvendigt med en gennemgang fra den store til den lille gård, foretrak apotekeren at lade bagvæggen i dette rum nedrive, fremfor at se uvedkommende passere gennem sin have.

Mens stald og portrum vendte forsiden mod den store gård, vendte havestuen naturligt nok bagud, ud mod haven. Her sad en tofløjet dør med ruder i og med et vindue på hver side. Havestuen var et firkantet rum med bræddegulv og lyse malede vægge med en smal blå staffering langs alle kanter. Her havde man i den gamle apoteker Madsens tid om sommeren drukket kaffe efter middagen. Denne skik forsvandt imidlertid, efterhånden som den næste generation begyndte at tilbringe sommermånederne på landet. Man havde nu kun for- og eftersommeren hjemme, og da var havestuen, hvis vinduer vendte mod nord, nok for kold og fugtig. Stuen beholdt derimod en anden funktion, nemlig som familiens ligkapel. Ved dødsfald i familien blev kisten stillet her. Væggene var så beklædt med hvide lagener og kandelabrene fra kabinettet blev flyttet ned og anbragt ved kistens hovedgærde. De levende lys brændte hele dagen, og senere, da man fik elektricitet i 1898, blev der ført ledninger ned fra lejligheden på første sal. Når kisten skulle køres fra hjemmet til kirken, holdt et medlem eller en nær ven af familien en lille tale, stående i døren til havestuen, mens resten af følget stod udenfor i haven. Derefter kørte man til selve begravelseshøjtideligheden. Havestuen tjente som kapel ved Anders Madsens død i 1879, ved hans kone Marthes i 1882, ved deres søn Hans Peter Madsens død i 1919 og ved Fannys død i 1920. Også disses ældste søn Kay stod her, efter at han var omkommet på isen i 1893, tyve år gammel.

Med tiden fik havestuen mere karakter af oplagsplads end af opholdsrum. I perioder stod her bl.a. de store vinfade, som apotekeren forskrev fra Frankrig, indtil laboratoriekarlen havde fået vinen tappet på flasker, som kunne

Fig. 42. Parti fra havens nordøstlige hjørne. Fot. forf., 1967.

bringes ned i vinkælderen. I havestuen stod også hele vinteren de hvidmalede havemøbler, der om sommeren var anbragt rundt om i haven.

Selve haven havde i tiden op mod 1890 undergået flere ændringer. I 1884 byggedes som nævnt laboratoriebygningen, og den optog omkring en trediedel af det tidligere haveareal. Indtil da havde haven været delt i tre dele, sådan at der til hver af husets lejligheder hørte en strimmel have. Gennem denne opdeltede have løb tre gange parallelt med hinanden og opkaldt efter naboerne, mod vest „smedens gang“ og mod øst „slagterens gang“. Den mid-

terste gang havde ikke navn. De to naboejendomme var stærkt hjem søgt af rotter, og „når rotterne skulle fra slagterens affald til smedens kornsække, tog de vejen gennem apotekets have“. Når det var værst, måtte rottejægeren tilkaldes²⁵. Denne inddeling af haven forsvandt i 1884, og i stedet kom der snoede gange, som her og der udvidede sig for at give plads for små grupper af havemøbler. Som adskillelse mellem haven og laboratoriebygningen blev opsat et hvidt stakit. Den have-ret, som tidligere havde hørt til husets enkelte lejligheder, og som havde været naturlig, så længe i hvert fald to af disse lejligheder var beboet af medlemmer af apotekerfamilien, den faldt nu bort. Kun apotekerfamilien selv havde ret til haven, men det var dog selvfølgelig, at børnene fra hele ejendommen kunne lege hernede.

Den decimering, haven havde været udsat for ved opførelsen af laboratoriebygningen, blev snart opvejet på anden vis. Baghaven havde tidligere stødt op til en anden baghave, tilhørende en ejendom på Gammel Kongevej. Da man imidlertid i slutningen af 1880'erne i forbindelse med kvartere ts udbygning anlagde Tullingsgade, frygtede apotekeren, at man skulle opføre en etageejendom, som ganske ville spolere havens ugenerthed. Han erhvervede derfor selv den pågældende grund ud til Tullingsgade og skaffede sig således både afstand til naboerne og en bagudgang til Gl. Kongevejskvarteret.

Haven var næsten udelukkende lagt ud som prydhave med græsplæner mellem gangene og udstukne bede med iris, bregner og roser. Foruden elme og lindetræer var der frugttræer: kirsebær, et træ med gravenstenere og et gråpæretræ, som skal være plantet i Lille Fortuns have i 1825. En tid kastede man sig for morskabs skyld over dyrkning af nogle lægeurter og lidt køkkenurter, men udbyttet blev for ringe til at fastholde interessen. Det grovere havearbejde påhvilede i øvrigt en gartner, som en gang om året kom for at så nyt græs, beskære træer og plante nye blomster.

Forårstide blev havemøblerne malet og sat på pladserne rundt i haven. Bagest i haven stod et fast bord med bænke ved langsiderne, hvor familien undertiden drak kaffe. Samme bord indtog en vigtig plads i den syv-otte årige Eriks tilværelse, når han efter endt skoletid i Frøken Lundings skole og påfølgende lektielæsning kunne lege i haven med en skolekammerat. „Det Havebord eksisterer endnu, som var vor Borg, hvor vi som Ridder Holger og Ridder Helmer udkæmpede drabelige Kampe med omvendte Krøketkøller som Sværd. Riddernavnene havde vi taget fra de to nyopførte Komplexer paa Raadhuspladsen og i Nærheden deraf. Det var da Romantik!“²⁰.

3. Familien i samfundet

Allerede apotekertitlen placerede Hans Peter Madsen og hans familie i det samfundslag, som undertiden benævnes borgerskabet. Familiens hjem som skildret i det foregående kapitel var med sine mange paralleller til andre samtidige borgerhjem et udtryk for den tids borgerlige kultur. Denne lader sig dog ikke karakterisere alene ud fra sin boligindretning og sin brug af boligen. I dette og følgende afsnit vil det derfor blive forsøgt at uddybe billedet af apotekerfamilien på Vesterbro og dermed, tør man tro, også billedet af det københavnske borgerskab i slutningen af 1800 årene. Blandt de områder, som vil blive berørt, er familiens økonomiske placering, dens forhold til politik og til religion. Først dog et par bemærkninger om datidens familier i almindelighed og apotekerfamilien i særdeleshed.

Den fremherskende husstandsform var dengang ligesom i nutiden en familie bestående af et ægtepar og deres eventuelle børn. En sådan familie eller kærnefamilie, som den ofte kaldes, blev stiftet ved ægteskabets indgåelse og ved parrets oprettelse af egen husholdning og økonomi. Fra dette mønster fandtes naturligvis en del afvigelser; men de rækker ikke ved kærnefamiliens dominerende stilling, som i øvrigt skal være karakteristisk netop for den nyere tids industrialiserede samfund og stå i modsætning til tidligere perioders større familieenheder og mere sammensatte husholdninger¹. – H. P. Madsen, Fanny og deres børn udgjorde en sådan kærnefamilie. Det ændres ikke af, at hans forældre blev boende i samme hus, eller af at en del af apotekpersonalet i en årrække var på kost og logi hos familien, selv om disse træk kunne pege i retning af de nævnte ældre tilstande med flere generationer under samme tag og familiefaderen som en slags patriark også for sine ansatte.

Om end kærnefamilien var den gennemgående familietype i samfundet, så fandtes der mellem samfundslagene visse variationer i mønstret som f.eks. alder ved ægteskabets indgåelse og det gennemsnitlige antal børn per familie. Fra århundredskiftet kendes nogle tal for brudgommens aldersfordeling. De viser, at mænd fra de mere velstillede lag som regel blev gift senere end mænd fra jævne befolkningslag. Således var 58,5 % af brudgommene fra den første gruppe 30 år eller derover, mens de tilsvarende aldersklasser kun udgjorde 28,4 % af brudgommene fra den anden gruppe. I 1864, da apotekeren blev gift 29 år gammel, var forholdet rimeligvis det

samme, men den gennemsnitlige ægteskabsalder for samtlige mænd lå noget højere, nemlig godt 30 år mod 29,6 år ved århundredskiftet. For kvinderne lå gennemsnitsalderen omkring 1900 på 26,7 år og her var også sket en sænkning siden 1864, da Fanny Høst kun 25 år gammel trådte ind i ægteskabet. Når disse to kunne gifte sig så forholdsvis tidligt, så skyldtes det først og fremmest, at han, der var familiens yngste, ret hurtigt efter sin uddannelse kunne overtage apoteket efter sin fader. Dermed var han sikret det økonomiske grundlag og den position, som man i hans kreds krævede af en familieforsørger.

Med hensyn til antallet af børn synes apotekerfamilien med sine fire også at ligge noget fra gennemsnittet i deres sociale lag. For københavnske familier tilhørende den højere embedsstand var gennemsnittet 2,7 børn per familie, og for familier fra den velstillede del af forretningsverdenen var tallet 2,8 børn, mens børnetallet lå noget højere hos de dårligere stillede samfundsgrupper. Et gennemsnitligt tal på 4 børn per familie fandtes i København hos håndværkssvende og arbejdere. Det må dog pointeres, at disse tal først er fra 1905, da der ikke findes tilsvarende ældre oversigter².

Endnu et særkende for den borgerlige familie eller rettere den borgerlige husstand var, at den foruden kærnefamilien talte et større eller mindre antal tjenestefolk. Således også apotekerfamilien, der fast havde to piger og fra begyndelsen af 1880'erne tillige en kusk. Af „Statistiske Meddelelser V fra København og Frederiksberg, 1896“ fremgår, at i 1895 havde 11.582 af Københavns 81.539 private husholdninger tjenestefolk. Hovedparten, 9.346 husstande, havde én pige, mens 1.747 husstande havde to. Tre eller flere piger havde man i 271 husstande. Mandligt tyende var mere ualmindeligt, kun 59 husstande havde ligesom apotekerens to kvindelige plus et mandligt tyende, og blot 34 husstande havde tre eller flere piger foruden ét mandligt tyende.

Økonomi

Med kendskab til apoteket og til apotekerens hjem kan man have en formodning om familien Madsens økonomiske situation, og det undrer derfor ikke, når man i 1890 finder apotekerens blandt Københavns store skatteydere. Den gunstige befolkningsudvikling på Vesterbro havde sammen med farmaceutisk og forretningsmæssig dygtighed skaffet apoteket en stor kundekreds, og det satte sig spor. I den kommunale skatteliste for 1890–91 stod H. P. Madsen opført med en såkaldt „antagen“ indkomst på 36.800 kr. Han var dermed den næststørste skatteyder i Gammel Kongevejs rode og blandt de få store på Vesterbro i det hele taget. København havde dette år 44.174 skatte-

pligtige indbyggere, hvilket ville sige personer med en årlig „antagen“ indkomst på mindst 800 kr, netop det beløb som apotekets portner, Cavalsky, samme år havde i løn. Procentuelt fordelte indkomsterne sig sådan³:

„Antagen“ indkomst:	800– 2.400 kr.:	76,5 %	af	skattepligtige
– – :	2.400– 4.000 kr.:	9,9 %	–	–
– – :	4.000–20.000 kr.:	12,2 %	–	–
– – :	20.000 og derover:	1,4 %	–	–
		—————		
		100 %		

Opstillingen giver et godt indtryk af indkomsternes fordeling på grupperne og af apotekerens placering. Skatteopgivelsernes tal må regnes for usikre på grund af den dengang mindre offentlige kontrol, men pudsigt nok også fordi en del personer kunne være tilbøjelige til at lade sig opføre med for stor en indtægt. Forklaringen på denne for en nutidsbetragtning så bizarre handle måde skulle være, at „det gav prestige at stå højt i den offentlige skatliste, og samtidig var det en billig fornøjelse, da man kun betalte en kommunal skat på 3 procent og ingen stats eller formueskat“⁴. Dette forrykker dog næppe forholdet mellem de enkelte indkomstgrupper synderligt. H. P. Madsen hørte til de 1,4 %, svarende til godt 500 personer, med over 20.000 kr i årlig „antagen“ indtægt, der dette år opnåede det eftertragtede mål at komme med i Berlingske Tidendes fortegnelse over hovedstadens store skatteydere⁵. Han stod blandt de to hundrede største. Førstepladsen delte grossererne Wessel og Vett fra Magasin du Nord begge med en svimlende årsindkomst på 300.000 kr. I øvrigt rummede listen adskillige grossererere, en del adelige personer, nogle sagførere samt enkelte apotekere og læger. Man kigger derimod forgæves efter enkelte af de i hovedstaden boende departementchefer, højerestående officerer, professorer og andre embedsmænd i større stillinger; alle personer, som man ville regne med til byens borgerskab. Således giver fortegnelsen sammen med statistikken nok et mål for apotekerens økonomiske placering, men ingen afgrænsning af hans kreds. Til denne hørte f.eks. den tidligere omtalte professor Matzen, som i skatelisten figurerede med en indkomst på blot 10.000 kr. Dette kan stå som en antydning af, at der heller ikke i datidens samfund herskede fuld overensstemmelse mellem økonomisk formåen og social status.

Apotekerfamiliens formueforhold er det straks vanskeligere at få hold på. Formueskatten var som nævnt ikke indført i årene omkring 1890, så nogen talangivelse findes ikke. Det er da også for vort formål tilstrækkeligt at kunne konstatere, at apotekeren foruden i sin virksomhed investerede i aktier

og obligationer. I familien huskes endnu en talemåde om disse typer værdipapirer. Den skal have lydt omtrent sådan: „Hvis man vil sove roligt, køber man obligationer. Hvis man vil tjene penge, køber man aktier“. På apoteket foretrak man en rolig nattesøvn for en risikabel gevinst og købte især obligationer som led i en selvpensionering og for at have midler, som man sagde, „i påkommende tilfælde“. I det hele taget blev en vis sparsommelighed betragtet som en dyd, og man kan i den forbindelse blot minde om en detalje som den tilbageholdenhed, der til daglig prægede familiens brug af hjemmets gasbelysning.

Politik

Politik, forstået både som den store nationale og den mindre lokale og faglige, spillede en betydningsfuld rolle i apotekerhjemmet, men var selvfølgelig især et anliggende for husets herre. Partipolitisk tilhørte H. P. Madsen det regerende Højre-parti, som han støttede dels med økonomiske bidrag, dels ved personligt arbejde. I hans regnskabsbøger findes gennem årene adskillige poster, der viser ham som et trofast partimedlem, åben for det politiske arbejdes mange sider. Et tilfældigt udvalg kan illustrere dette:

Oktober	1883:	1. Rate det nye Højreblad	100 Kr.
Januar	1884:	Avisen 2. Indbetaling	100 Kr.
September	1884:	3. Andel i Avisen	100 Kr.
Oktober	1884:	Nationalsubscription	200 Kr.
Januar	1890:	Højres Fond for 1889	100 Kr.
Januar	1890:	Højres Arbejder & Vælgerforening	20 Kr.

De tre rater à hundrede kroner var, som det fremgår, til et nyt dagblad i Højres regi, Avisen, i tidens daglige tale kaldet „A-visen“. Posten „national-subscription“ dækker over en indsamling til opførelsen af et fort uden for København, en indsamling, som ikke mindst højrefolk sluttede op omkring. Forsvarssagen og herunder især spørgsmålet om hovedstadens befæstning var politisk sprængstof i de år, og da regeringen, der gik ind for sagen, ikke kunne komme igennem i Folketinget, iværksatte man i højrekredse private indsamlinger til formålet. De sidste af de anførte bidrag gik til henholdsvis partiet og en partiorganisation, „Højres Arbejder og Vælgerforening“, der var stiftet i 1881 og i løbet af firserne fik stor politisk betydning ved at samle mange arbejdere og jævne borgere under partiets faner⁶.

Om apotekerens mere personlige indsats for Højre har hans søn i sine

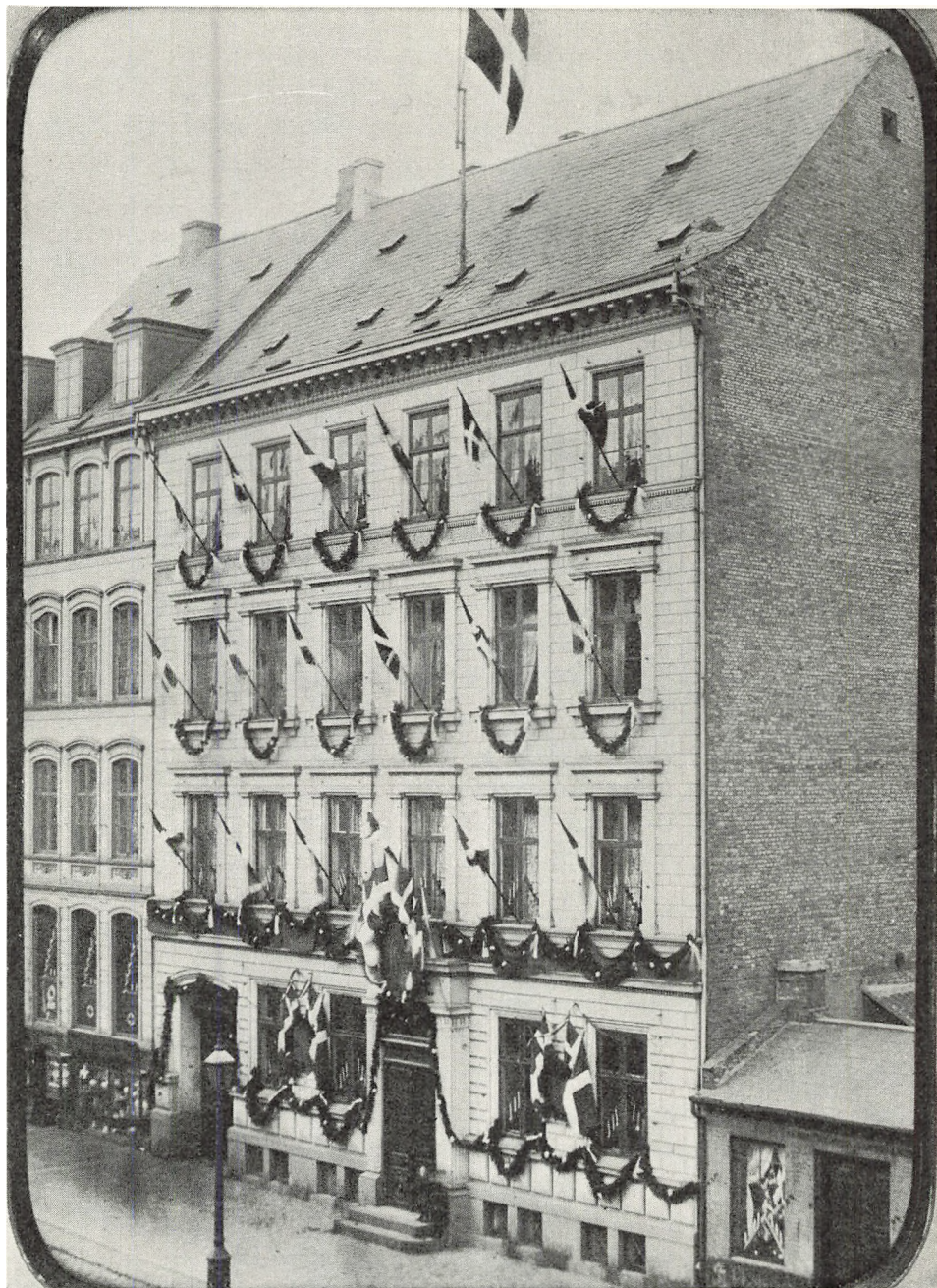

Fig. 43. Til billedet af en god højre-mand og borger hørte også, at han var kongetro. Her ses apoteket smykket i anledning af Christian IX's regeringsjubilæum 1888. Privateje.

erindringer skrevet: „Fader har aldrig haft nogen politisk Post, men han var politisk interesseret og var Medlem af og Kasserer for Højres Forretningsudvalg. Der kom ogsaa en Del Højrepolitikere hjemme. Højres Forretningsudvalg havde sommetider Møde hjemme hos os, og der var saa Middag bagefter“⁷. Dette bekræftes af fru Fannys middagslister, der ikke blot viser, at flere politikere kom i hjemmet, men tillige at partiets forretningsudvalg ved mindst tre lejligheder har holdt møde her. Under datoen den 8. november 1889 står blot „Forretningsudvalg“ uden nærmere oplysninger; men for møderne den 13. februar 1886 og den 21. oktober 1885 er notaterne mere givende. Ved mødet i 1886 var de deltagende udvalgsmedlemmer foruden apotekereren, professor Matzen, grev Scheel, baron Reedt Thott, professor C. Goos, statsrevisor Lars Dinesen og indenrigsminister H. P. Ingerslev. Hertil har den omhyggelige husmoder føjet den menu, hun denne aften lod servere for herrerne: „Østers – Brun Suppe med Æggeboller – Coteletter med Trøfler – Grøntret – Ryper [?] – Ost – Is – Dessert“⁸. Man forstår, hvorfor middagen blev serveret efter forhandlingerne.

Udvalgsmedlemmerne hørte alle til partiets inderkreds og flere af dem havde afgørende indflydelse i det politiske liv. Det gjaldt ikke mindst Matzen og Dinesen, Højres propagandachefer, som en historiker har kaldt dem⁹. Selv holdt H. P. Madsen sig fra at agere på den politiske scene. Gennem sit udvalgsarbejde og sin nære personlige kontakt med de egentlige politikere har han dog været tæt på de politiske beslutningsprocesser og har dermed ogsaa haft mulighed for at øve indflydelse på disse. Hvorvidt det er sket, lader sig næppe konstatere, da forretningsudvalgets forhandlingsprotokol er af få ord. At dette udvalg indtog en nøglestilling i Højre, synes på den anden side klart. Om dets oprettelse og dets politiske rolle har historikeren Vagn Dybdal skrevet: „Resultatet“ – af et delegeretmøde for Højres lokalforeninger i 1883 – „blev oprettelsen af en organisation, der hvilede på en „Vedtægt for en samvirken imellem landets højreforeninger og Rigsdagens Højre“. Som det fremgår af navnet, ville man ikke indordne rigsdagsmedlemmerne under organisationen; den kunne drøfte partiets politik med rigsdagsmændene, men måtte ikke blive en „overrigsdag“. På den anden side måtte organisationens ledelse – et repræsentantskab med forretningsudvalg – ikke tiltage sig magt over de lokale foreninger, navnlig ikke blande sig i kandidatopstillinger. Alt dette viste sig ret hurtigt kun at være teorier. Navnlig tiltog centralledelsen sig en betydelig magt over lokalorganisationerne“¹⁰.

I det daglige gav apotekerens politiske interesse sig ogsaa udslag i et for den tid helt usædvanligt avishold. Foruden det allerede nævnte højreblad Avisen, abonnerede han på Nationaltidende og Berlingske Tidende i både

morgen- og aftenudgaven. Intet af disse blade repræsenterede andre politiske synspunkter end dem, apotekeren selv kunne gå ind for; på den anden side kunne han ved læsning af dem holde sig orienteret om de meningsforskelle, som trods alt eksisterede inden for Højre. Et spørgsmål, der dengang interesserede mange både højrefolk og andre, var udviklingen i de tabte sønderjyske provinser. For at følge med på dette felt og for at støtte de danske kræfter syd for Kongeå-grænsen holdt H. P. Madsen tillige Flensborg Avis. Måske gennem Henning Matzen, der selv var slesviger, havde han også personlig kontakt med politikere fra grænselandet. En af disse deltog engang ved en middag i hjemmet, og hans markante ydre fæstnede sig i hukommelsen hos husets yngste: „Det var Gustav Johansen, den stoute Fører for de danske Slesvigere. Jeg var kun en lille Dreng dengang, men jeg kan endnu se ham for mig med hans Fuldskæg, siddende ved Middagsbordet paa Stolen nærmest Kakkellovnen“¹¹. – Ved siden af dagbladene holdt apotekeren vittighedsbladet „Punch“ og senere dets afløser „Klods Hans“, der begge i satirisk form gav udtryk for de samme konservative synspunkter som de aviser, han læste. Til glæde for den øvrige familie holdt han også ugebladet „Illustreret Familie Journal“, en lektüre som han dog selv „foragtede“.

Mens det ikke står klart, i hvilken udstrækning apotekeren benyttede eller søgte at benytte sine muligheder for at øve indflydelse på det partipolitiske plan, så er det tydeligt, at han på det fagpolitiske område var mindre tilbageholdende. Her havde han både farmaceutisk-fagligt og organisatorisk en betydelig indflydelse, som han må have forvaltet med talent; i hvert fald samlede han sig gennem årene en betragtelig række bestyrelses- og andre tillidshverv. Blandt de vigtigste skal her nævnes: Formand i Københavns Apotekerforening 1867–90, viceformand i Danmarks Apotekerforening 1872–91, formand i Fonden til det pharmaceutiske Studiums Fremme 1873–91 og fra 1888–93 assessor pharm. i Sundhedskollegiet. Med denne sidste post fulgte også retten til at bære titlen assessor med tilhørende placering i rangklassesystemet, efter at han var trådt ud af aktiv tjeneste i kollegiet. At apotekeren var glad for dette tillidshverv, kan ses af, at han selv benyttede titlen og af sine tjenestefolk blev tiltalt med „assessoren“.

De faglige organisationer og partiet Højres politik stod i centrum blandt apotekerens interesser, men de var i øvrigt mange og vidtspændende. Det får man et indtryk af ved at se, hvilke foreninger han stod som medlem af eller i det mindste ydede økonomisk støtte. Af regnskaberne for 1892–93 fremgår, at han foruden til de ovenfor omtalte foreninger betalte til: Geografisk Selskab, Touristforeningen, Kjøbenhavns Skytteforening, Industriforeningen, Botanisk Forening, Dansk Fiskeriforening, Murerforeningen, Fri-

murerlogen, Nationaløkonomisk Forening, Haveselskabet, Foreningen til Dyrenes Beskyttelse, Københavns Gymnastikforening, Selskabet for Sundhedspleje samt Foreningen til Hovedstadens Forskjønnelse. Det giver sig selv, at han ikke var aktiv inden for alle disse interessegrupper, på den anden side antyder listens brogede sammensætning en forbløffende åbenhed kombineret med en tilsvarende rundhåndethed. Tilknytningen til de enkelte foreninger og selskaber er ukendt. Det vides dog, at interessen for frimureriet var begrænset, og at medlemskabet især var bestemt af hensynet til svigerfaderen, der var et særdeles ivrigt medlem af logen.

På det lokale plan synes H. P. Madsens aktivitet at have været mere behersket. Bortset fra en plads i det udvalg, der i 1896 besørgede Vesterbrogade asfalteret, deltog han ikke i lokalpolitisk arbejde, hvilket måske kan hænge sammen med, at han som forretningsdrivende ønskede at holde sig fri af eventuelle konflikter i kvarteret. På ét felt var dog både han og Fanny yderst virksomme. Det gjaldt det kirkelige arbejde i Sct. Matthæus sogn, men det har næppe heller kunne betragtes som kontroversielt.

Religion

Mens både det økonomiske og det politiske overvejende sorterede under husfaderen, så stillede det sig anderledes med forholdet til kirken, der angik alle familiens medlemmer. Religiøst hørte man til nær et folkekirkeligt centrum, dvs. uden særlig hældning i retning af det grundtvigianske eller på den anden side mod det indre-missionske. Dette forhindrede dog ikke, at man i almindelighed så med velvilje på de fleste kirkelige aktiviteter og ofte ydede dem økonomisk støtte.

Familiens kristne livssyn gav sig mange udtryk. Her skal især omtales de mere håndgribelige træk som kirkegang, menighedsarbejde og anden velgørenhed. – Oprindeligt hørte Vesterbro til Frederiksberg sogn, og „Familien havde Stoleplads i Frederiksberg Kirke; men da Vesterbro voksede i Indbyggertal, fremkom der Planer om at opføre en ny Kirke paa Vesterbro. Planernes Drøftelse tog adskillige Aar, men da endelig Opførelsen af Sct. Matthæus Kirke blev besluttet, blev Fader Kasserer i Kirkekomitéen, og da Kirken var blevet indviet 7. November 1880, afsluttedes Dagen med en Middag her paa Apotheket for alle dem, der havde haft med Sagen at gøre“¹². Herefter fik familien stoleplads i den nye kirke, eller rettere, de købte sig pladser, som man dengang brugte det. Det kostede dem på den tid 25 kr årligt at have fast plads i kirken; men dette beløb var uanseligt imod den udgift, apotekeren havde sat sig i, da han formedelst små elleve hundrede

kroner skænkede kirken et alter¹³. Det må formodes, at han og familien fik glæde af deres store gave. De var i hvert fald flittige kirkegængere, der, når de opholdt sig i byen, deltog i højmessene hver søndag formiddag. Eftermiddagsgudstjenesterne benyttede de sig aldrig af, de var „antagelig beregnet for tjenestefolk“. Som regel fulgtes børnene med forældrene, men der var ingen tvang, og de kunne godt blive hjemme eller for eksempel tage på cykeltur. En gang om året gik forældrene til alters og med dem de konfirmerede blandt børnene. Der var altergang ved søndagens højmesse, apotekerfamilien foretrak dog at deltage i den særlige altergangsgudstjeneste, der fandt sted fredag formiddag klokken 10. Denne gudstjeneste bestod af en skriftetale i kirkens sakristi med påfølgende altergang. Om søndagen gik man i kirke iført det almindelige pæne søndagstøj; til altergangen var påklædningen mere højtidelig, her mødte familiens herrer i „kjole og sort“, et kjolesæt med sort vest og ditto slips.

I hjemmet så familien jævnligt sognets præster som gæster ved middage eller på visitter og kunne gennem dem holde sig underrettet om det omfattende kirkelige arbejde, der fandt sted på Vesterbro, det meste sat i værk af sognets første præst Harald Stein. Familien nøjedes dog ikke med at forholde sig iagttagende. Fanny blev en flittig medarbejder i Sct. Matthæus sogns plejeforening og senere, da menighedsrådet blev oprettet i 1903, blev hun medlem af det. Plejeforeningens aktiviteter omfattede blandt andet en vuggestue, et bispisningskøkken og uddeling af klæder og anden hjælp til trængende i det store sogn, der var rigt på mennesker, men fattigt på penge. Alt dette blev i det daglige ledet af tre diakonisser; men til foreningen havde Stein også knyttet en kreds af borgerfruer, der tog sig af at besøge de dårligst stillede og vurdere, hvor foreningens hjælp bedst kunne sættes ind. Fanny var en af disse „plejeforeningsdamer“, og hun ofrede megen tid på arbejdet, der ofte må have præsenteret hende for helt utålelige menneskelige kår, så ulige dem hun selv levede under.

Foruden den personlige indsats ydede apotekerfamilien økonomisk støtte til adskillige velgørende foreninger og institutioner. De følgende eksempler er hentet fra H. P. Madsens regnskaber fra årene 1892 og 93:

Asylselskabet

Børnesanatoriet

Børns Juleglæde

Det røde Kors

Fattiges Juleglæde

Forvildede unge Pigers Frelse

Frederiksberg Plejeforening

Kjøbenhavns Understøttelsesforening

Pigeasylselskabet

Samfundet af Vanføre

Sct. Matthæus Sogns Plejeforening

Selvhjælpsforeningen for Mødre

Fig. 44. Gårdsplads ved Vesterbrogade, hvor Vesterbro Samaritan holdt til. Man venter på at få udleveret et gratis måltid mad. Samaritanen, der var en af de institutioner, apotekeren støttede, betjente i årene 1892-96 mere end en kvart million mænd, kvinder og børn. Det kgl. Biblioteks billedsamling.

Smaa børns Vel
 Trængendes Landophold
 Træsko til Børnene i Skolen

Vesterbros Bispisning
 Vesterbro Samaritan

Udgifter til lignende formål kan skjule sig under andre regnskabsposter, så det lader sig ikke gøre at få et mål for det samlede bidrag til velgørenhed. En anden form for hjælp til dårligt stillede satte sig slet ikke spor i regnskaberne. Det var den medicin, som blev udleveret gratis fra apoteket, enten fordi en læge havde forsynet recepten med notatet „p.p.“, pro pauperibus, for at angive patientens fattigdom, eller fordi apotekeren selv skønnede, at den pågældende burde hjælpes på denne måde

Det modsætningsforhold, der kunne synes at herske mellem på den ene side familiens nære tilknytning til det socialpolitiske lidet aktive Højre og på den anden side deltagelsen i det velgørende arbejde, har næppe eksisteret for dem selv. De har ligesom mange af deres samtidige opfattet forpligtelsen over for fattige medborgere som et privat anliggende. Yderligere medvirkende til at holde de to forhold adskilt kan det have været, at de var knyttet

til forskellige personlige sfærer i familien. Det politiske var udelukkende husfaderens anliggende, mens det kirkeligt inspirerede sociale arbejde overvejende tilhørte fruens myndighedsområde.

4. Familien i hjemmet

De årlige indkomster og tyendeholdet placerede apotekerfamilien i et mindretal blandt den københavnske befolkning, det bedre borgerskab. Det politiske og kirkelige tilhørsforhold havde familien derimod tilfælles med en større del af befolkningen og herunder det øvrige borgerskab. Repræsentativ for denne samfundsgruppe forekommer apotekerfamilien også at være i sin indre opbygning, og da der ikke foreligger danske familiestudier fra borgerligt miljø, grundes denne formodning på indtryk dels fra tidens fyldige memoirelitteratur, dels fra mere spredte statistiske oplysninger. En gennemgang af familiens og husstandens medlemmer og de roller, der var tildelt dem, må altså antages at have gyldighed også for mange andre af datidens borgerlige hjem. Karakteristiske træk ved den borgerlige familie synes at have været: En patriarkalsk opbygning, hjemmeboende voksne børn, husstandens sammensætning af herskab og tyende, stærke slægtskabsforbindelser til både den fædrene og den mødrene side, samt, som tidligere berørt, en hjemindretning med en fast funktionsopdeling i repræsentationsværelser og sekundære rum forbeholdt husstandens egne medlemmer.

Husherren

Husherren var familiens overhoved. Hjemmets sociale status var afhængig af den prestige, der var knyttet til husherrens erhverv og hans mange tillidsposter. Således omtalte man ikke hjemmet som „familien Madsen“ eller lignende, men som „Apoteket“. Faderens stilling som familiens vigtigste repræsentant hang sammen med, at han var dens eneste forsørger. I arbejder- og landbofamilier var det ikke ualmindeligt, at hustruen og de større børn ved lønnet arbejde eller som medarbejdere ved familiebruget bidrog til hjemmets underhold, og med denne fordeling af forsørgerbyrden på flere familiemedlemmer fulgte også en svækkelse af husfaderens autoritet. Hos den borgerlige familie var forholdet det omvendte. Her smittede hans særstilling på det økonomiske plan af på hans indflydelse på en række andre områder. Som Emma Gad skrev, var det husherren, „der staar for Omverdenen og for Loven som Repræsentant for Familien. Det er ham, der er ansvarlig for Borg og Gæld, ham der kræves til Regnskab, hvis noget Medlem af Familien kommer i Konflikter, og ham der bærer det moralske Ansvar, fordi Hjem-

mets Værdi i ydre Forstand beror paa ham. Det er derfor til en vis Grad naturligt, at Husherren opfatter Forholdet saaledes, at hans Mening har Vægt i Hjemmet som den højeste Instans, hvortil der appelleres i givne Tilfælde¹. Som prøver på, hvordan husherrens autoritet strakte sig helt ned til tilsyneladende ligegyldige spørgsmål, kan nævnes, at skønt ofte flere familiemedlemmer deltog i den daglige køretur i hestevognen, havde de ingen indflydelse på turens mål, som altid blev fastsat af husets herre. Han bestemte ligeledes, hvilke teaterstykker familien skulle se, uanset det var husets frue, der havde abonnement på Det kongelige Teater.

De tiltale- og omtaleformer, som blev anvendt i forbindelse med husherren, afspejler også hans stilling i hjemmet. Mens husets frue tiltalte ham med „du“ og fornavn, omtalte hun ham til ligestillede som „min mand“. Til tyendet derimod benævnte hun ham „assessoren“. I tiltale brugte børnene „fader“, ikke det mere gammeldags „papa“, som de kunne høre i morfaderen, „Grandpapa’s“ hus. Brugen af „du“ i tiltale var i det hele taget ikke særlig udbredt. I omgangskredsen var professor Henning Matzen en af de få, der sagde „du“ til apotekeren, og han var ikke dus med fruen. At ægtefæller i reglen ikke tiltalte hinandens slægtninge med „du“, ses f.eks. af, at dr. Petrus Beyer, familiens huslæge fra 1903, var dus med fruen, hvis halvfætter han var, mens han sagde „De“ til apotekeren trods en meget nær venskabelig tilknytning til hjemmet og faglig kontakt med husherren.

Fruen

„Hustruen er Husets Sjæl. Det er fremfor alt hende og ikke Manden, der bærer Ansvar for, at der hersker god Tone i Huset. Taalmodighed og Eftergivenesshed ere de Hovedegenskaber hos hende, som i indvortes Henseende skulle grundlægge den gode Tone i Familien, medens Simpelhed, Renlighed og Orden danne dennes udvortes Grundpiller“². Således lød samtidens ideale karakteristik af fruen i et borgerligt hjem. Underordnet husherrens autoritet havde hun husførelsen som eget myndighedsområde og kunne ved sin dygtighed på dette felt bidrage væsentligt til familiens renommé. Oplæring i husførelse fandt som regel sted i den unge piges hjem; men apotekerfruen havde på grund af sin moders tidlige død i stedet forberedt sig til sin kommende stilling ved at tage plads som elev i køkkenet på et af byens fineste hoteller, Hotel Phoenix.

Husfruen var tjenestepigernes overordnede. Hun foretog egenhændigt ansættelser og opsigelser, fastsatte arbejdsvilkår og lønninger og overvågede, at de udførte arbejdet efter hendes direktiver. Kun ved planlægning af sel-

skaber diskuterede fru en huslige emner med sin mand, idet de i fællesskab sammensatte listen over de gæster, som skulle inviteres, lagde bordplan og bestemte menuen. Hjemforskrivning, aftapning og lagring af vine var dog helt husherrens område, mens fru en førte bog over vinforbruget.

I kraft af sin stilling i husstanden som overordnet for det kvindelige tyende og som børnenes daglige opdrager stod husfru en i en mellemstilling mellem på den ene side herren og tyendet og på den anden side faderen og børnene. De nævnte egenskaber „Taalmodighed“ og „Eftergivenhed“, som også mange af tidens memoireforfattere husker hos deres moder, må ses som resultatet af en tilpasning til de forventninger i så henseende, som fru ens omgivelser havde til hende.

Børnene

Familiens børn fik naturligvis deres opdragelse i hjemmet. Gennem barnepigens omsorg i deres første leveår fik de den grundlæggende oplæring i f.eks. spisevaner, simple regler for god opførsel etc. Når barnet var blevet gammelt nok til at deltage i familiens liv, blev kredsen af opdragere eller „kulturpåvirkere“ større, forældre, ældre søskende og personer fra omgangskredsen. Den daglige kontakt med børnene og dermed den største mulighed for at præge dem havde moderen. Opgaver af mere praktisk art som hjælp til påklædning og personlig hygiejne var en del af tyendets arbejde, og moderens påvirkning samlede sig derfor især om de mere immaterielle områder. Ved vejledning, ved sit eget eksempel og ved at pege på andres indpodede hun miljøets normer og vurderinger i børnene, der således stiftede bekendtskab med den borgerlige kultur og de roller, der var tiltænkt dem³.

Børnene deltog tidligt i de voksnes liv, kom med til selskaber i hjemmet, på rejser til udlandet og med i teatret, og de havde her rig lejlighed til at iagttage, hvordan man skulle føre sig. Inden for forældrenes omgangskreds udgjorde de forskellige familiers børn en samlet gruppe. Inderkredsen bestod af fætre og kusiner til apotekerfamiliens børn, hvis morfader hveranden søndag samlede sine børn og børnebørn til en „børnedag“ i sit hjem i Gothersgade. For alle børnene i omgangskredsen arrangerede man særlige børneballer. Et sådant afholdt man f.eks. den tredie januar 1881 i apotekerhjemmet. Hertil var indbudt fyrr e børn og tolv voksne, og mellem dansene fik man serveret smørrebrød og kransekage⁴.

De helt forskellige forventninger, den voksne verden havde til drenge og piger, viste sig såvel i opdragelsen som i valget af uddannelse. Sønner skulle helst gå i faderens fodspor, døtre i moderens, og ligesom reproducere for-

Fig. 45. Familiens tre ældste børn, Ella (1868–1962), Sigrid (1869–1947) og Kay (1874–1893). Atelierfoto, omkring 1880.

holdene i forældregenerationen. – I skolen mødte familiens børn jævnaldrende af samme køn og fra samme samfundslag, og fik gennem undervisningen yderligere bestyret de vurderinger, som de kendte fra deres hjem. I apotekerfamilien var det en selvfølge, at den ældste søn skulle overtage apoteket, og at den yngste måtte blive broderens arvtager, da denne omkom som tyveårig. Til farmaceutuddannelsen var studentereksamen en fordel, og familien valgte derfor som forberedelsesskole fru Lundings skole på Amicisvej på Frederiksberg, der på den tid dimitterede mange elever til Me-

Fig. 46. Skolebillede fra fru Lundings skole på Amicisvej. Erik Høst-Madsen står som nummer fire fra højre i anden række. Som det fremgår, var der ikke de store variationer i klæde- dragten, og samtlige drenge bærer hovedbeklædning, enkelte har taget forskud på ungdommen og bærer „konfirmationshuen“, en kasket med blank skygge. Fot., omkring 1892.

tropolitanskolen. Apotekerens yngste søn kom i skole kort før sin seks års fødselsdag og blev student som syttenårig. Tre år senere, i 1904, tog han sin eksamen fra den farmaceutiske læreanstalt, men først i 1912, da han sammen med faderen fik privilegium på at drive Vesterbro Apotek, kunne han regne sig for økonomisk uafhængig og dermed i stand til at indgå ægteskab.

Døtrenes skolegang var af kortere varighed, idet den sluttede uden eksamen i konfirmationsalderen. Derefter begyndte den egentlige uddannelse til stillingen som hustru og husmoder i et borgerligt hjem. Herunder hørte foruden opdragelsen til en bestemt livsholdning og oplæring i husførelse også litterære, sproglige og musikalske kundskaber, færdighed i håndarbejde etc. En stor del af denne uddannelse skete i hjemmet, og døtrene tilbragte derfor mere tid i moderens selskab end sønnerne. Målet med døtrenes oplæring var ægteskab, og blev en pige ikke gift, måtte hun spille husmoderens rolle i en anden sammenhæng end den ægteskabelige, f.eks. ved at blive boende i sit barndomshjem og assistere sin moder eller ved at overtage husførelsen hos en slægting⁵.

Ligesom børnene udgjorde de unge en gruppe for sig. På grund af bør-

nenes tidlige deltagelse i de voksnes aktiviteter blev overgangen fra barn til ung noget flydende, men den kan groft taget fastlægges til tiden omkring konfirmationen, der fandt sted i sekstenårs alderen. Overgangen markerede sig blandt andet ved omverdenens ændrede forventninger, i personens modsvarende, ændrede adfærd og i ydre træk. Klædedragten var et sådant træk. Den var et symbol på personens ændrede status. Før konfirmationen var den almindelige dragt for en dreng bluse og knæbukser, eventuelt i form af matrostøj. Da apotekerens yngste søn blev konfirmeret, var de fleste drenge på konfirmandholdet iført mørkt jakkesæt, nogle få var i matrostøj og selv var han i smoking. Efter konfirmationen begyndte drenge at gå med „herretøj“, dvs. jakke, vest, lange benklæder, stive skjorter og løse manchetter, eventuelt med tilbehør i form af sort konfirmationskasket og guldur med kæde. Et andet tegn på, at familiens yngste nu blev regnet blandt de unge, var, at han i 1899 som sekstenårig fik sit første kjolesæt, beregnet til sæsonens selskabelighed⁶. For pigerne betød konfirmationen en lignende ændring. De fik efter konfirmationen deres første lange kjole. Og for begge køn gav den nye situation sig udslag i ændrede tiltaleformer fra tjenestefolkenes side. Til tolv-tretten års alderen kunne tyendet sige „du“ til barnet, men efter den tid ændredes tiltalen til „den unge herre“ eller „den unge frøken“, for senere i sønnens tilfælde at blive til „studenten“.

Af de unge forventede man, at de passede deres uddannelse, men også at de deltog i de mere eller mindre formaliserede sammenkomster, som man arrangerede for dem. Et af formålene med disse arrangementer var at give de unge lejlighed til at træffe sammen med andre unge fra samme sociale gruppe og derigennem finde en passende ægtefælle⁷. Denne form for samvær var især knyttet til vinterens selskabssæson, i hvilken hver familie med unge i huset gav et bal, hvor der kunne være op mod et halvt hundrede deltagere. Ungdommen kunne dog også træffes uden for hjemmet på skøjtebanen eller på spadsereture i byen. En tur på Strøget var et så fast indslag i de unges dag, at man interesseret spurgte: „Har du været på Strøget idag?“, når man mødte en bekendt. Her promenerede man på kørebanen, de unge piger dog mindst to sammen, og man hilste på og konverserede sine balkavallerer eller baldamer. Undervejs kunne man også aflægge den kendte konditor Otto et besøg, skønt ikke i selskab med en person af det modsatte køn.

Om end ethvert ægteskab kunne få sociale konsekvenser for de impliceredes familie, så var det i nogen grad et spørgsmål, som man overlod til de unge selv. Det siger dog sig selv, at den omtalte opdragelse og de kontrollerede omgangsformer mellem unge fra nogenlunde samme miljø sikrede forældrene mod alt for mange mesalliancer.

Var to unge blevet enige om at forlove sig, gik de hver for sig til deres forældre for at få forbindelsen godkendt. Når det var sket, holdt man i reglen nyheden hemmelig for andre end den nærmeste familie, indtil der havde været holdt en forlovelsesmiddag hos pigens forældre. Ved denne udbragte værten en skål for det nyforlovede par, og dermed var forbindelsen så at sige officielt erklæret; som man sagde: „Forlovelsen var deklareret.“ De unge kunne nu være sammen hver dag, spadsere med hinanden under armen, sågar kysses, men de kunne ikke være alene i forældrenes hjem eller besøge hinandens værelser. Når så de uddannelsesmæssige og økonomiske forudsætninger var til stede og den unge pige i øvrigt havde sit udstyr færdigt, kunne de forlovede tænke på at lade pigens forældre forberede bryllup. Efter brylluppet kunne de unge som apotekerens yngste datter begynde ægteskabet „meget beskedent i en 5 Værelses Lejlighed i Reventlowsgade og med 1 Pige“⁹.

Tjenestefolk

Husførelsen i det borgerlige hjem afhæng ikke blot af familiens økonomi og husmoderens evner, men også af de tjenestefolk, man havde ansat. Indadtil udførte tyendet en række praktiske arbejder, som satte fruene og børnene i stand til at opfylde de krav til henholdsvis repræsentation og uddannelse, miljøet stillede til dem. Udadtil kunne tyendet bidrage til familiens prestige, som det fremgår af dette citat fra Emma Gads store værk for familie og hjem: „At Tjenestefolk have det for Huset passende Væsen og Tilsnit bidrage meget til at give Hjemmet dets Karakter, og veloplærte Tjenestefolk ere et umiskendeligt Vidnesbyrd om Husets Dannelsesstrin og sociale Standpunkt“⁹.

Det var som nævnt husets frue, der ansatte pigerne, og herren, der ansatte kuskene. Når et tyende havde sagt op eller var blevet sagt op, indrykkede man en annonce i avisen, og når ansøgerne meldte sig, måtte enten fruene eller herren tale med hver enkelt. Der var som oftest mange ansøgere. Da apotekeren engang havde averteret efter en kusk, stod der en kø af interesserede på trappen fra lejligheden på første sal og helt ned i porten. De fleste tjenestefolk blev i tjenesten i et par år. Denne forholdsvis korte tjenestetid i hvert hjem synes at have været en almindelig tendens. „Nedgangen i Tjenestetiden kan statistisk paavises for Hovedstadens Vedkommende næsten fra Aar til Aar. Af de gennem de københavnske Fæstekontorer til København og Frederiksberg bortfæstede Enepiger, som havde været i Kondition før, havde i 1895 50,7 pCt. tjent under $\frac{1}{2}$ Aar, 27,3 pCt. fra $\frac{1}{2}$ Aar

Fig. 47. Nogle af familiens og apotekets tjenestefolk stillet op til fotografering midt i 1880'erne. Herrerne er fra venstre portneren V. G. Cawalsky og apotekerkarlen Jens Lindberg. Kvinden yderst til højre er barnepigen Ane Nielsen, kendelig på den folkedragtliggende klædning. De øvrige kvinder er antagelig fra venstre kokkepigen, stuepigen, portnerkonen og en løs hushjælp.

til under 1 Aar og kun 22 pCt. 1 Aar og derover. For Aaret 1900 vare de tilsvarende Procenttal henholdsvis 54,5, 28,7 og 16,8. I et saa forholdsvis kort Tidsrum som 5 Aar er det en betydelig Nedgang¹⁰. Almindeligvis fik man sine tjenestefolk fra landet. Ifølge endnu en statistisk opgørelse fra 1900 var lidt over halvdelen af de mandlige samt godt en trediedel af de kvindelige tjenestefolk, der fik ansættelser gennem de københavnske fæstekontorer, født på landet¹¹. Af apotekerfamiliens tjenestefolk i perioden 1870 til 1900 var kun én født i København; de øvrige kom fra landdistrikter og provinsbyer hovedsagelig på Sjælland.

Forholdet mellem herskab og tyende var lagt i faste rammer med en klar fordeling af rettigheder og forpligtelser. Tjenestefolkenes løn bestod dels af kontanter, dels af andre ydelser. På apoteket androg kuskens kontantløn i

1890'erne 30 kr om måneden, kokkepigen 15 kr og stuepigen 14 kr. Hertil kom bolig, hvor de to piger delte kammer i selve lejligheden, og kusken havde eget værelse i laboratoriebygningen. Sengetøj sørgede huset for, og både det og tjenestefolkenes tøj kom med i husets vask. Endelig indgik også kosten i lønnen. – Fritiden var ordnet, så hver af tjenestefolkene på skift havde fri hveranden søndag eftermiddag. I reglen ordnede man det således, at begge pigerne havde fri på samme tid, og så kørte familien den dag ud for at spise. Den følgende søndag, som var kuskens fridag, blev man enten hjemme hele dagen eller tog en drosche, hvis man skulle ud. Mens den yngste søn var lille, kunne det hænde, at en af pigerne måtte ofre sin fri-eftermiddag for at passe ham, hvis familien skulle ud.

I tilfælde af sygdom var det herskabets pligt at sørge for pleje af tyendet. Til dette formål betalte apotekeren regelmæssigt kontingent til Schädblers Sygekasse, oprettet af en oberst Schädler og beregnet væsentligst for tyende, således at herskabet ikke skulle betale hospitalsophold for dem¹². Foruden disse obligatoriske ydelser kunne herskabet ved andre erkendtligheder styrke et godt forhold til tjenestefolkene, f.eks. ved gaver til jul og fødselsdage. I apotekerfamilien var disse gaver altid af nyttig art som stof, en sort kjole til stuepigen eller andre „bløde pakker“.

Af husets to piger var kokkepigen den mest betroede: „Ingen Stilling er i Husvæsenet mere betydningsfuld for Hjemmets daglige Velvære end Kokkepigen“¹³. Da hendes stilling i reglen var betinget af, at hun tidligere havde været stuepige, var kokkepigen oftest ældre end stuepigen, og hun fik som omtalt også mere i løn. Forskellen på de to pigers stilling blev også angivet i klædedragten. Kokkepigen, der kun sjældent kom i stuerne, var hele dagen iført en blåternet bomuldskjole med forklæde. En lignende dragt brugte stuepigen under sit morgenarbejde, men resten af dagen måtte hun være passende klædt i en sort kjole med hvidt forklæde og kappe, så hun kunne lukke op for gæster, servere ved bordet etc. Kokkepigen domæne, køkkenet, havde hun for sig selv uden indblanding fra herskabet, men det afhang dog noget af hendes dygtighed. Havde man en mindre ferm kokkepige, måtte man til større middage antage en særlig kokekone. Størst kontakt med kokkepigen havde naturligvis fru og de mindre børn, der ofte kiggede ud i køkkenet eller var med på kokkepigen indkøbture.

Stuepigen kom mere i kontakt med herskabet, og børnene sorterede under hende. Det var hende, der hjalp med børnenes på- og afklædning, bandt genstridige snøreband og, når moderen var ude, havde det fulde opsyn med dem. Hendes stilling var imidlertid ikke omgivet af samme respekt som kokkepigen.

Kusken indtog en særstilling blandt tjenestefolkene. Han var direkte til-

knyttet husherren og fik også dobbelt så meget i løn som den bedst betalte pige. At have hest og vogn var på den tid ikke ganske almindeligt blandt borgerlige familier; det var forbeholdt adelige og storgrosserere. Havde man imidlertid egen vogn, så var det nødvendigt, at hesten var velstriglet og vognen velholdt, ligesom man ikke selv burde sidde på bukken. Man måtte altså også have kusk.

En dygtig kusk bidrog ligesom det øvrige tyende til sit herskabs anseelse både ved sit arbejde i stald og vognport og ved sin fremtræden på bukken. Hans betydning i så henseende afspejlede sig i hans påklædning. Når vognen blev kørt frem, måtte kusken være klædt om fra arbejdstøjet til et libereri, der kunne veksle lidt efter årstid og vejrlig. Om sommeren skulle han være iført en mørkeblå, tilknappet, enradet, kort frakke med blanke forsøvede knapper, der bar familiens initial, „M“. Dertil kom en sribet vest og lysegule jockeybukser, der gik ned i de sorte kravestøvler med en håndsbred krave foroven af en mørkere gul farve end bukserne. Uniformen fuldendtes af en høj hat med kokarde. Om vinteren var den korte frakke erstattet af en lang, toradet, ligeledes mørkeblå frakke. Desuden blev der på vognen foran kuskesædet anbragt et læderbetræk, som han kunne slå op over benene. På særlig kolde dage blev frakken forsynet med en sort, langhåret pelskrave. Regnvejr mødte kusken med en sort regnfrakke og et tilsvarende hattebetræk.

De tre faste tjenestefolk fik ved alle ekstraordinære arbejder hjælp af midlertidigt ansatte. Denne ekstrahjælp var i reglen folk, med hvem man havde løbende kontakt, og som blev tilkaldt efter behov. Det er omtalt, at man ved større middage kunne lade en kogekone stå for madlavningen, mens kokkepigen blev degraderet til håndlanger. Ved sådanne lejligheder havde man desuden gerne en kone til at hjælpe med opvasken. Til herreselskaber kunne man have lejetjenere, der vartede op iført kjolesæt, og om hvem vittige hoveder ville vide, at de havde voksdugslommer i kjolen for bedre at kunne hjemføre rester af den gode mad.

Også vask og strygning krævede ekstrahjælp. Hver fjortende dag indfandt vaskekonen sig. Hendes arbejdsdag begyndte klokken 7, og som løn fik hun 2 kr. samt dagens måltider. Når stuepigen var færdig med sit morgenarbejde, måtte også hun ned i vaskekælderens sidehus. I vaskedagen deltog tillige apotekets laboratoriekarl, idet det var hans arbejde at bære det våde tøj til tørreloftet. Efter storvasken ankom en strygejomfru, der sammen med stuepigen ordnede strygetøjet; kun manchetskjorter, som man ikke selv kunne stryge, blev sendt ud. Strygningen foregik i køkkenet, hvor man kunne varme jernene på komfuret. Reparationer af familiens tøj blev foretaget af en syjomfru, der kom i huset med regelmæssige mellemrum. Hendes plads var ved

klappen under vinduet i spisestuen. Til syning af nyt tøj til husets frue og døtre benyttede man en fast sydame. Hun behøvede plads til klipning af stof og til prøvning undervejs og sad i døtrenes værelse, hvor der var bord og stole, og hvor hun ikke forstyrrede familiens liv. Herretøj blev ikke syet i hjemmet, men hos skrædderen.

Hovedrengøringen krævede ligeledes assistance udefra, først og fremmest fra tapetsereren, der fjernede gardiner og tæpper om foråret og bragte dem tilbage om efteråret, men desuden fra en rengøringshjælp, der hjalp husets piger. Vinduespudsning havde man ikke hjælp til. Det klarede stuepigen, som hver fjortende dag pudsede vinduerne til gaden og noget sjældnere til gården, hvor ruderne ikke blev så snavsede. – Endelig krævede barnefødsler i hjemmet ansættelse af særlig arbejdskraft: Amme eller goldamme og sidenhen barnepige. Ammen skulle foruden den almindelige pasning af barnet også amme det. Hun var ofte en ugift pige, der havde sat sit eget barn i pleje for at kunne tage tjenesten som amme. Goldammen gav ikke bryst, men var en slags barnplejerske. Barnepigen kom til, når barnet var lidt større. På apoteket havde man til børnene haft en enkelt amme, ellers goldammer afløst af barnepiger. Ligesom de øvrige tjenestefolk havde disse en særlig uniform, der viste deres stilling i huset, en stiliseret hede-bodragt med forklæde og bondehue med bånd.

Antallet og arten af tjenestefolk skiftede med ændringer i familien. I 1870 havde man husjomfru, goldamme, stuepige og kokkepige. Husjomfruens tilstedeværelse skyldtes, at man endnu på den tid havde apotekspersonalet på kost og til dels også logi. Goldammen tog sig af de to døtre. I 1880, da der ikke længere var små børn i huset, havde man husjomfru, stuepige og kokkepige. Fem år senere var husjomfruen væk sammen med det logerende personale, men til gengæld havde man nu en barnepige til det yngste barn samt en kusk. Fra tiden omkring 1890, hvor antallet af familiemedlemmer ikke længere øgedes, holdt antallet af tyende sig stabilt med kokkepige, stuepige og kusk¹⁴.

En vinterdag o. 1890

En skildring af livet i apotekerhjemmet en enkelt dag i perioden omkring 1890 kan af forståelige grunde ikke blive et egentligt tidsstudie med observation fra time til time af beboernes gøremål og interaktion. Derfor præsenteres ikke én bestemt dag, men en art gennemsnit af vinterhalvårets hverdage, når familien opholdt sig hjemme på Vesterbro, sådan som dagene nu tager sig ud set i en erindrings lange perspektiv¹⁵. I det synkrone skema over hus-

OMTR. KL.	HERREN	FRUEN	DØTRENE	ÆLDSTE SØN	YNGSTE SØN	KOKKE-PIGE	STUEPIGE	KUSK
6-7						STÅ OP MORGENTOILETTE	STÅ OP MORGENTOILETTE	STÅ OP MORGENTOILETTE
7-8				STÅ OP MORGENTOIL	STÅ OP MORGENTOIL	TÆNDE KOMFUR ORDNE KØKKEN LAVE MORGEN- MAD OG SKOLEMAD	LUFTE UD I STUER. TÆNDE KAKKELOVNE. BRINGE VAND TIL HERSKA- BETS MORGEN- TOILETTE. DÆKKE MORGENBORD	BØRSTE TØJ PUDSE SKO
8-9	STÅ OP MORGENTOILETTE	STÅ OP MORGENTOILETTE	STÅ OP MORGENTOILETTE	MORGENMAD GÅ I SKOLE	MORGENMAD GÅ I SKOLE			MUGE UD I STALDEN
CA. 8 ⁴⁵	MORGENMAD	MORGENMAD	MORGENMAD				SERVERE MORGENMAD	FODRE OG STRIGLE HESTEN
9-10	TUR I HAVEN	KONFERENCE M. KOKKEPIGE	EVT. SPILLETIME FORBEREDELSE TIL SPROGTIMER. BYTUR.			OPVASK KONFERENCE M. FRUEN.	TAGE AF BORDET. OPVASK GØRE RENT I STUER + SOVEV.	VASKE VOGNEN
10-11	APOTEKET	EVT. VANDE BLOMSTER. SKRIVE BREVE. FØRE REGNSKAB				INDKØB LAVE FROKOST	ORDNE LAMPER PUDSE SØLV ETC. DÆKKE BORD	EVT. BY-ÆRINDER
CA. 11 ³⁰	FROKOST	FROKOST	FROKOST			SPISE FROKOST	SERVERE FROKOST. SPISE FROKOST	SPISE FROKOST
12-13								
13-14		EVT. INDKØB. PLEJE FOR-ENINGSBESØG. FORETAG OG MODTAGE VISITTER.	EVT. INDKØB. SPROGTIMER FORETAG OG MODTAGE VISITTER.					
14-15	APOTEKET		SKØJTTELØB				KLÆDE OM. PASSE DØREN EVT. STRYGE	
15-16				GÅ HJEM. MELLEMMAD. LEKTIER				GØRE VOGN OG HEST KLAR TIL TUR KLÆDE OM
16-17	KØRETUR	KØRETUR	EVT. KØRETUR	EVT. KØRETUR	EVT. KØRETUR			KØRETUR
17-18		PYNTE BORD	KLÆDE OM				DÆKKE BORD	SPENDE FRA
18-19	MIDDAG	MIDDAG	MIDDAG	MIDDAG	MIDDAG	SPISE MIDDAG	SERVERE. SPISE MIDDAG TAGE AF BORDET SERVERE KAFFE	SPISE MIDDAG
19-20	KAFFE	KAFFE	KAFFE	KAFFE	KAFFE	OPVASK	TAGE UD. OPVASK	
20-21	EVT. UNDERHOLDE GÆSTER, PÅ APOTEKET, MODER ELLER TEATER	EVT. UNDERHOLDE GÆSTER, SYNING, HØJTLÆSNING, TEATER	EVT. UNDERHOLDE GÆSTER, SYNING, HØJTLÆSNING, TEATER	LEKTIER				EVT. KØRE FOR HERSKABET TIL MØDE ELLER TEATER.
21-22				EVT. TEATER	I SENG			
22-23	EVT. MELLEMMAD. I SENG	I SENG	I SENG	I SENG				

standens enkelte medlemmer på side 112 er medtaget måltiderne og de mest karakteristiske beskæftigelser. Det skulle sammen med den mere detaljerede beskrivelse kunne give et indtryk af arbejdsfordelingen, af det omtalte kønsrollemønster og af dagsrytmen i hjemmet.

Dagen begyndte i pigekammeret. Mellem klokken 6 og 7 stod pigerne op og klarede morgentoiletet ved det fælles vaskestativ med emaljefadet, før de tog fat på de uundgåelige morgenpligter. Kokkepigen gik i køkkenet, tændte op i komfuret for at få varme i rummet, satte vand over til familiens morgenvask og herrernes barbering og begyndte så småt at stille an til dagens første måltid og smøre skolemad til husets sønner. Stuepigen forsvandt ind i stuerne, hvor hun lukkede vinduer op, rensede ud og tændte op i kakkelovnene og stillede brændsel ind til dagen. Imens dukkede kusken op i lejligheden for at pudse familiens fodtøj og børste apotekerens klæder, inden han begyndte sit egentlige arbejde nede i hestestalden.

Lidt før klokken 8 skulle husets ældste søn, Kay, have bragt vand ind på værelset og snart efter viste han sig i skoletøjet med jakke, vest, færdigbundet slips og stiv flip. Nu kom også husets yngste, Erik, op, han iført de mindre skoledrenges klassiske bluse og knæbukser, og sammen fik de to brødre serveret the og franskbrød i spisestuen. Ved denne tid var også de øvrige familiemedlemmer vågnet og i gang med morgentoiletet ved servanterne; kun husfaderen var så avanceret, at han vaskede sig ved vandhanen over badekarret¹⁰. Efter et hastigt måltid fik de unge herrer samling på skolebøgerne og de sortlakerede blikmadkasser, før de i en gangart, der nærmede sig løb, begav sig til skole i hver sin retning. Kay gik ind mod byen til Metropolitanskolen, hvor han var elev i den 6. og ældste klassisk-sproglige klasse; Erik gik ud mod Frederiksberg til fru Lundings skole, hvor eleverne, der lød betegnelsen „Lundelopper“, mod betaling gik i en seksårig forberedelsesskole, før de eventuelt blev optaget i latinskolen.

I mellemtiden havde stuepigen ryddet spisebordet og dækket op til den resterende familie, og henad klokken 9 satte de sig til bords. H. P. Madsen fik serveret café au lait, mens fru og døtrene drak the. Hertil spiste man franskbrød med smør og marmelade og derefter briocher; faderen foretrak dog nogle aflange tørre kaffebrod, som skulle dypes i kaffen. Efter morgenmaden tændte han dagens første cigar, før han rejste sig for at gå ned i apoteket. Forinden spadserede han gerne en tur i haven. – Mens stuepigen tog af bordet, begyndte pigebørnene formiddagens program, der blandt andet kunne omfatte øvelser ved flyglet, alene eller med spillelærerinden, forberedelser til eftermiddagens fransklektion eller måske en spadseretur ud i byen på indkøb og for at se på forretninger. Dette sidste var særlig aktuelt,

nu da Sigrid var blevet forlovet og skulle samle sig udstyr til sit nye hjem.

For husets frue startede formiddagen med en konference med kokkepigen, der i denne anledning kom ind i dagligstuen. Her drøftedes dagens middag, og det blev bestemt, hvilke indkøb kokkepigen skulle foretage, og hvilke hun eventuelt skulle lade kusken besørge. Herefter trak pigen sig tilbage for at gøre klar til indkøbsturen, og Fanny kunne hellige sig andre sysler som at ordne og vande blomsterne i stuerne, føre husholdningsregnskab, skrive breve, besørge invitationer sendt ud og bordplan arrangeret til middagsselskab, før hun planlagde sin egen indkøbstur om eftermiddagen. Midt i det hele kunne det ske, at familiens huslæge, doktor E. V. Stibolt, kom på visit for at høre til familiens befindende. Sådanne besøg, der ikke skyldtes sygdomstilfælde, var en del af huslægens virksomhed og blev også omfattet af det årlige honorar på omkring 300 kr, som blev tilstillet ham ved juletid¹⁷.

Stuepigen havde ordnet opvasken efter morgenmåltidet og var derefter begyndt i soveværelserne, hvor der skulle luftes ud, redes senge, gøres rent og ryddes op på servanterne. Når dette var overstået kom turen til hjemmets petroleumslamper, der skulle pudses og fyldes op, og ind imellem skulle hun være parat til at lukke op, hvis det ringede på hoveddøren. Klokkeren godt 11 begyndte hun at dække op til familiens frokost, der lå mellem klokken 11.30 og 12. I køkkenet var kokkepigen vendt tilbage fra sin indkøbstur, og også hun tog fat på at forberede frokosten for både herskabet og tyendet.

Når faderen kom op fra apoteket, satte man sig til bords; selv havde han sin plads for bordenden ind mod dagligstuen. Fanny sad ved den modsatte ende og døtrene ved langsiderne. Ligesom ved morgenmaden var der dækket op på den gråhvide voksdug. Serveringen var enkel, bestod af brød og skåret pålæg, mælk og te. – Efter frokosten tog stuepigen igen af bordet og vaskede op sammen med kokkepigen, og for dem kunne de første eftermiddagstimer være forholdsvis rolige, hvis man da ikke netop holdt vaskedag, forberedte helt stort selskab eller havde andre større arbejder for.

Familien spredtes igen. H. P. Madsen vendte tilbage til apoteket, hvor han ligesom om formiddagen tog sig af det administrative og inspicerede arbejdet i de forskellige dele af virksomheden. Ofte blev han afbrudt af folk, som mødte op på hans kontor; det kunne være bekendte, bestyrelseskolleger eller fremmede, der f. eks. ønskede hans støtte til et eller andet formål.

Fannys eftermiddag fulgte ikke noget fast mønster. Hun kunne tage på indkøbstur, gå på besøg for Plejeforeningen hos sognets fattige, kunne gå på visitter eller modtage dem hjemme. Indkøbsturene gik ind til byen, de lokale indkøb tog kokkepigen sig som regel af. Blandt de forretninger, som hun og familien i øvrigt handlede i, var vildthandler Bryder i Nyhavn, Wessel og

Vetts „Magasin du Nord“ på Kongens Nytorv, Brødrene Andersen på Østergade, konditor Otto på Amagertorv, Salomons delikatseforretning på Vimmelskaflet og på samme gade endnu en viktualieforretning, „Bataglia“. Ost købte man hos Hanne Nielsen i Industriforeningens bygning, hun kom selv ind fra Nordsjælland med osten og solgte den iført en folkedragt. Fisk fik man hos „Fiskehuset No. 4“ på Gammel Strand, og det undrede den yngste søn, at hans moder ville nøjes med dette firma, når der også fandtes et „Fiskehuset No. 1“!

Hos fru Lunding sluttede skoledagen klokken 14. Hvis Erik skyndte sig hjem, kunne han efter en hurtig mellemmad nå at komme med moderen til byen. Det skete også, at han havde en kammerat med hjem fra skole, og så blev murstensklodserne og en mindre armé af tinsoldater hentet frem på bordet i spisestuen. En anden mulighed var, at han skulle til danseundervisning. Den foregik privat i morbroderen, overretssagfører Frits Høst's hjem på hjørnet af Nørre Vold og Frederiksborggade, og hertil blev Erik fulgt af enten Fanny eller en af søstrene, som blev og overværede, hvordan han og de Høst'ske børn gjorde fremskridt i trinnene til vals, française og les lanciers.

For døtrene var eftermiddagen ikke meget forskellig fra formiddagen. De gik til timer i fransk og byggede således videre på deres skolegang. Når de var inde i byen, faldt vejen ofte om ad Gothersgade, hvor de besøgte morfaderen i hans hjem, eller de gik på visitter og på indkøb. På frostvejr-dage fandt de skøjterne frem og tog til Søerne, hvor de under skøjteløbet til en afveksling havde mulighed for at træffe sammen med jævnaldrende under mindre fastlagte former. – Også broderen Kay løb på skøjter eller kørte, når vejret var til det, på sin nye cykel; men på almindelige skoledage var der ikke megen tid om eftermiddagen. Han kom hjem klokken ca. 15.30, og som oftest trak han sig hurtigt tilbage til sit værelse for at læse lektier.

Klokken 16 holdt kusken klar i gården til den daglige køretur. Hesten var nystriplet. Vognen, en landalet, var renvasket, og selv var kusken i sit liberi. Når H. P. Madsen, Fanny, Erik og eventuelt et af de andre børn var steget op, kørte man ud i byen og vendte først hjem kort før middagen. Ruten var ikke fast, man kørte til Amager, til Hellerup, ud ad Køgevejen eller til Langelinie, der dengang var militært område, så kørende måtte løse et særligt kort, som skulle forevises, når man passerede vagtposten. Undervejs på turen bad apotekeren kusken standse, så familien kunne stige af og promenerer, mens vognen kørte langsomt efter.

Hjemme havde kokkepigen travlt med at forberede middagen, der til dag-

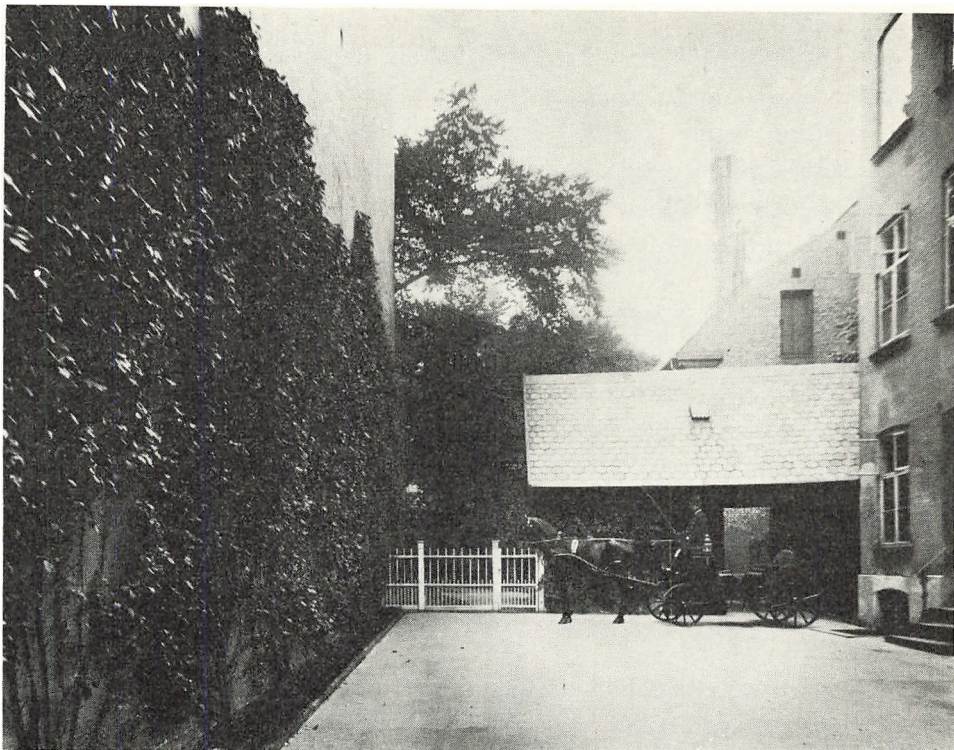

Fig. 48. Apotekets gård med haven i baggrunden. Foran havehuset holder kusken med familiens åbne sommervogn forspændt med hesten, der hos apotekeren som regel lød navnet Klaus. Fot., omkring 1910.

lig bestod af en fiskeret, grøntsager, kødret, ost, dessert og påfølgende kaffe. Fiskeretten var ofte kogt torsk, apotekerens yndlingsspis, kødretten kunne være oksesteg, skinke, duer eller vildt. Hertil drak man rødvin og til desserten portvin. For kokkepigen som de øvrige tjenestefolk bestod menuen af grød og den samme kødret, som herskabet fik serveret, samt om søndagen tillige af dessert. Når forældrene var ude, fik børnene samme middag som tyendet, men serveret i spisestuen. – Stuepigen hjalp til i køkkenet og i god tid før middagen lagde hun dug på spisebordet og dækkede op til familien og den eller de gæster, der ofte kom til middagen. Det var dog fru eller en af døtrene, der tog sig af at arrangere de blomster, der pyntede bordet.

Familien vendte hjem fra køreturen ved 17.30-tiden og havde så en halv time til at gøre sig klar til middagen. Normalt klædte familiens herrer sig ikke om, men døtrene skiftede til aftenkjole. Man gik til bords klokken 18, hvilket var noget forholdsvis nyt, efter at man tidligere havde spist en halv

time til tre kvarter før. Omkring århundredskiftet rykkede middagen endnu en halv time, til klokken 18.30.

Ved middagsbordet var familien samlet for første gang i løbet af dagen. Forældrene sad ligesom ved frokosten for hver sin bordende med børnene og eventuelle gæster anbragt ved langsiderne. Man brugte ikke at bede bordbøn, så stuepigen kunne begynde serveringen, straks man havde sat sig til bords. Under måltidet gik samtalen livligt om dagens tildragelser; også de yngste deltog flittigt i konversationen, når der da ikke var særlige gæster, som lagde beslag på forældrenes opmærksomhed. Så god tid gav man sig ved bordet, at middagen sjældent sluttede før omkring klokken 19.30. Efter desserten tog stuepigen af bordet og serverede kaffen, som man drak ved spisebordet, når man kun var sig selv, eller ved bordet i dagligstuen, hvis der var gæster.

Til daglig, eller når gæsterne blot var nære slægtninge, gik husets herre efter middagen ned på sit kontor for at fortsætte sit arbejde eller studere dagens aviser og de seneste faglige tidsskrifter. – Efter kaffen trak Kay igen ud på sit værelse for at læse, mens de øvrige satte sig ind i dagligstuen. Ella sad i sofaen, Sigrid og moderen i lænestolene om bordet. De læste, undertiden højtlesning, samtalede og broderede. For Erik sluttede dagen nu. Han klædte sig af i soveværelset, vaskede sig og børstede tænder, før moderen kom ind for at lægge ham i seng og bede aftenbøn med ham.

I køkkenet vaskede kokkepigen og stuepigen op, og når det var overstået havde de fri og kunne gå på pigekammeret; men de måtte kun forlade hjemmet på egentlige friaftener eller med særlig tilladelse fra fru. Indtil klokken 22 måtte stuepigen være i sin sorte kjole, så hun kunne lukke op, hvis der kom gæster til familien. Kusken havde fri på sådanne aftener, hvor herskabet ikke skulle køres i byen.

Fanny og døtrene blev siddende i dagligstuen til hen på aftenen. Fanny altid til henad klokken 23, når hendes mand vendte tilbage fra kontoret.

I vinterhalvåret med selskabs-, teater- og foreningssæson var aftener som den her beskrevne snarere undtagelsen end reglen. Nok deltog apotekeren ikke længere i helt så mange møder som tidligere; men han og fru. havde selv megen selskabelighed og blev derfor også hyppigt inviteret ud. Hertil kom, at man var ivrige teatergængere, og at de ældste af børnene tilhørte en aldersgruppe med store selskabelige behov, som de dyrkede ved årstidens mange private baller og selskaber.

5. Årets gang

Mens man hos landboer som bønder og fiskere oftest finder en tilbagevendende årscyklus knyttet til bestemte sæsonprægede arbejdsprocesser, stiller det sig anderledes med byboer, hvis erhverv sjældent påvirkes af årstidernes klimatiske skift. Det vekslende vejrlig med tilhørende udendørs muligheder afspejles her klarest i fritidsaktiviteterne. Således var året for halvfemsernes københavnske borgerfamilier opdelt i faste sæsoner, der sammen med højtiderne gav året dets rytme. I sommertiden drog man på landet i juli-august, hvis man da ikke hørte til blandt de stadig flere, der anskaffede sig et landsted i hovedstadens nordlige opland eller „rayon“, som man sagde, og opholdt sig der det meste af sommerhalvåret. Hos nogle familier foretrak man at rejse udenlands, ofte til kurbadesteder. Rivieraen, et af tidens yndede turistmål, besøgte man på grund af stedets varme somme kun om vinteren. Om vinteren lå også selskabssæsonen, der for ballernes vedkommende samlede sig i månederne januar til marts, og teatersæsonen, der strakte sig over det meste af halvåret.

Til at opdele året tjente i borgerlige familier også de to hovedrengøringer, der i hjemmet tydeligt markerede overgangene mellem vinter- og sommerhalvår. Hos apotekerens lå rengøringen i slutningen af april og i begyndelsen af oktober. Af disse var forårsrengøringen, der faldt sammen med den årlige afvaskning af ejendommens facade, den mest omfattende. – Herefter tog den borgerlige „årscyklus“ sig således ud:

	Jan.	Feb.	Marts	April	Maj	Juni	Juli	August	Okt.	Nov.	Dec.
Selskabs-				H					H		
sæson:	_____			O					O	-----	
Riviera-				E					E		
rejser:		_____		D					D		
				R					R		
				E					E		
				N					N		
				G					G		
Baderejser:				Ø		_____			Ø		
				R					R		
				I					I		
Landliggeri:				N		-----			N		
				G					G		

Højtider

Af årets højtider fejrede man hos apotekerfamilien kun jul, nytår og påske. Pinsen blev blot som andre helligdage højtideligholdt med kirkegang, og man benyttede lejligheden til at promenerer sit nye sommertøj, pinsesnippet, der for den unge herre bestod af et nysyet sæt gråt tøj og en stråhat. Til fastelavn og store bededag var der ikke knyttet bestemte traditioner; familien deltog således ikke i den almindelige gåen tur på Volden eller Langelinie store bededags aften.

Julen begyndte, når bortses fra de uundgåelige huslige forberedelser, først juleaftensdag. Lillejuleaften holdt man ikke. Det gjorde derimod familien på 2. sal, og de inviterede så apotekerens børn op. Juleaftensdag blev der spændt for vognen, og man kørte ud med julegaver til de slægtninge og venner, som man skulle give gaver. Klokkeren 17 deltog hele familien i julegudstjenesten i Sct. Matthæus kirke. Når man kom hjem fra kirken, blev middagen serveret. Den bestod af kogt karpe eller torsk, gåsesteg og ris à l'amande. Karperne, der ikke hører hjemme blandt de vanlige danske julespiser, havde H. P. Madsen lært at sætte pris på under et studieophold i Mecklenburg, og de var blevet en tilbagevendende del af familiens julemenu. Gåsestegen blev enten serveret kold, som husherren foretrak det, eller varm, som fruén satte mest pris på, og et år havde man to gæs, så begge ægtefæller kunne få deres ønske opfyldt. Desserten rummede ingen hele mandler, og man havde derfor heller ingen mandelgave. Efter middagen blev juletræet tændt. Det stod i kabinetet og var plantet i en spand med fugtigt sand, som var klædt ind i et stykke mørkegrønt stof. Pynten på træet bestod blandt andet af en topstjerne af forgyldt, mønsterpresset pap, røde og hvide lys i balancestager, æbler ophængt i snor, forgyldte guirlander, smalstrimlet lametta af guld-papir kaldet „englehår“ samt røde og hvide kræmmerhuse af glanspapir, af hvilke de røde rummede konfekt og chokolade, de hvide mandler og rosiner. Man gik sammen med tjenestefolkene omkring juletræet og sang julesalmerne, men ingen julesange. Bagefter fik man gaver. De lå ikke under træet, men på et bord ved væggen. Sidst på aftenen drak man the med julekage til.

Juledagene begyndte med højmesse i kirken 1. juledags formiddag, og senere tog man hvert år til middag hos en slægtning på Højbro Plads. 2. juledag havde familien selv middag for slægtninge, og de følgende dage var man ude til middage, eller familiens unge var til „ungt selskab“ med spisning og efterfølgende dans. „Mellem jul og nytår var man i kjole hver dag“¹.

Nytårsaften var der igen stort middagsselskab „på apoteket“. Middagen

havde skiftende sammensætning, men omfattede altid torsk i mayonnaise og en marcipandessert. Gæsterne var mest slægtninge i forskellige aldersgrupper, så man dansede ikke; men de unge opførte dilettautkomedie, f. eks. „Lille Nitouche“, eller de underholdt med sang og klaverspil. Klokken 24 drak man champagne og sang „Dejlig er Jorden“, og bagefter skete det, at de unge spadserede ind på Strøget for at se på nytårsskyderiet.

Påsken var først og fremmest en kirkelig højtids, og til den var der ikke knyttet mange traditioner i familien. Man holdt stille uge med kirkegang på alle helligdage, og påskedag var der familiemiddag i hjemmet. Et år fik sønnen Erik et uldent påskelam, men hverken lam eller æg var fast tilbehør til børnenes påske.

Selskabelighed

Selskaber hørte som nævnt vinterhalvåret til. Man talte om „sæsonen“, og mente dermed tiden fra oktober til marts. „Resten af Aaret var jo kun den lange, lange Pause.“, skrev Otto Rung². Højsæsonen blev indledt af julens selskabelighed og ebbede langsomt ud i februar-marts måned. Sæsonens forløb lå nogenlunde fast. Fra år til år vidste man, hvor mange selskaber og hvilken slags man skulle holde for at nå omgangskredsen rundt, selv om ekstraordinære begivenheder som dåb, konfirmation, bryllup, kongresmiddage etc. kunne ændre sæsonens forløb. For at sikre at alle blev inviterede, og at selskaberne varierede med hensyn til gæster og menu, førte husets frue hvert år bog over selskabeligheden. Her noterede hun år og dato for selskabet, gæsternes navne og antal, menu samt af og til bordplanen. I samme bøger indførte hun de selskaber, som familiens medlemmer selv blev inviteret ud til samt de teaterstykker, man havde set³.

I 1880'erne svingede antallet af selskaber på apoteket mellem otte som det laveste og seksten som det højeste antal i én sæson. En tendens til stigende selskabelighed i løbet af dette årti var sikkert afhængig både af en voksende omgangskreds, af de efterhånden giftefærdige døtre og af en velstand, der som tidligere nævnt også havde givet sig udslag i forbedringer i apoteksdriften. Trods selskabernes vekslende antal holdt sæsonens sammensætning af forskellige slags selskaber sig ret konstant. Man havde hvert år flest middagsselskaber for et udvalg af familie og venner, et par rene familiemiddage, et par herremiddage og endelig et børnebal eller ungt bal, alt efter børnenes alder. En gennemgang af en bestemt sæson kan derfor give et generelt billede af selskabeligheden på apoteket og dermed antagelig også i andre hjem fra samme samfundslag⁴.

I vinteren 1885–86 afholdt apotekeren femten middagsselskaber og et ungt bal. De fordelte sig således i sæsonens løb:

21. okt.	Herremiddag	4 gæster	
1. nov.	Familiemiddag	6 gæster	
nov.	Middag	6 gæster	
nov.	Middag	5 gæster	
5. dec.	Middag	11 gæster	
18. dec.	Middag	16 gæster	
30. dec.	Herremiddag	4 gæster	
15. jan.	Middag	20 gæster	+ familien
31. jan.	Herremiddag	18 gæster	(5–6 pers.)
13. feb.	Herremiddag	6 gæster	
16. feb.	Middag	22 gæster	
28. feb.	Middag	23 gæster	
8. mar.	Familiemiddag	4 gæster	
19. mar.	Bal	53 gæster	
26. mar.	Middag	3 gæster	
28. mar.	Familiemiddag	3 gæster	

Som det fremgår, koncentrerede man de store middagsselskaber til månederne december, januar og februar. Juleaften og nytårsaften fejrede man ikke som i 1890'erne i hjemmet, men tilbragte dem henholdsvis i fruens barndomshjem i Gothersgade og hos hendes tanter Beyer på Frederiksgaard i Brønshøj⁵.

Listen rummer kun de egentlige selskaber. De gæster, der dukkede op ved familiens daglige middagsbord, var det uoverkommeligt og overflødigt at notere ned. I løbet af en sæson havde man mellem 100 og 200 gæster til selskaber. Heraf var en stor del dog gengangere, der var inviteret til flere selskaber i vinterens løb. I sæsonen 1885–86 havde man inviteret gæster fra op mod 95 forskellige familier, og af disse var omkring 60 familier repræsenteret ved mere end ét selskab. Hyppigst inviteret var den nærmeste slægt. Til ni af sæsonens selskaber var fruens fader og hendes ugifte søstre samt husherrrens halvbroder inviteret, og til otte selskaber en søn af husherrrens eneste helbroder. De gæster, som man havde indbudt fra fire til fem gange i sæsonens løb, var venner og nære slægtninge. Fru Lorenzen, enke efter familiens tidligere huslæge og boende på apotekerejendommens anden sal, og professor Henning Matzen kom til fem selskaber; herrens og fruens søskende med deres familier, arkitekten Peter Bønecke og rådmand Worsaae kom til

fire. De øvrige gæster, der kom to-tre gange eller bare en enkelt gang, var dels fjernere slægtninge, dels politiske kontakter og fagfæller til husherren. Til ballet kom de unge fra omgangskredsens familier, og ofte, for at skaffe kavallerer eller damer nok, disses bekendte, der således blev introduceret i familien.

Slægtens dominans i omgangskredsen var betegnende for borgerskabet. Man kendte sine slægtsforbindelser både langt tilbage i tiden og ud i sidegrene⁶, og ægtefællernes herkomst var af stor vigtighed for den enkelte families prestige. Omgangen med slægtninge indskrænkede sig ikke til formelt selskabeligt samvær. Man foretog uformelle besøg og gik i teateret sammen; man hjalp hinanden ved særlige lejligheder, som når apotekerfamilien fik morfaderens tidligere husbestyrerinde til at føre opsyn med børnene og tyendet, mens forældrene var på rejse; og det skete også ofte, at børnene fra én familie ferierede hos en af de andre familier i slægten⁷.

I sæsonen 1885–86 holdt man på apoteket otte middage for venner og familie, heraf fem med mere end ti gæster; fire herremiddage, tre små med fire-seks gæster og en stor med atten gæster; tre små familiemiddage med tre-seks gæster samt et stort bal. Med udgangspunkt i tre konkrete selskaber kan man give et billede af nogle af de almindelige former for selskabeligt samvær.

Den 15. januar, midt i højsæsonen og H. P. Madsens fødselsdag, holdt man stort middagsselskab. Mindst en uge før selskabet havde apotekeren udsendt et smukt trykt kort med teksten: „Assessor pharm. H. P. Madsen og Hustru udbede sig Fornøjelsen af . . . behagelige Selskab til . . . dagen den . . . Kl: . . . S.u.“. Der var udsendt tretten kort med indbydelse til ialt seksogtyve personer, og man havde modtaget bekræftende svar fra de tyve og afbud fra seks. Nu kunne man begynde at lægge bordplan og tænke på menu med dertil hørende indkøb.

Ved halvsektiden den 15. januar ankom middagsgæsterne. Eftersom det var et stort selskab, var herrerne iført kjole og hvidt, ikke som ved mindre selskaber kjole og sort eller diplomat. Når man havde lagt overtøjet i entreen, gik man ind i salen. Bordkort til herrerne kunne ligge på konsolbordet i entreen, således at man selv kunne se, hvem man skulle tage til bords, eller værten gik rundt til hver enkelt herre og meddelte det. Når stuepigen eller tjeneren kunne melde, at der var rettet an, gik man til bords: først husets herre og hans borddame, pastorinde Stein, og sidst professor H. Matzen og husets frue. Ved store selskaber som dette sad husherren og fruene midt for hver sin langside af bordet. De øvrige gæster var dels familie: fruens fader, universitetsboghandler Høst og hendes broder, overretssagføreren,

Fig. 49. Den ene af de to sølvkandelabre, som altid var på bordet ved familiens middags-selskaber. Kandelabrene er udført af sølvsmed V. Christensen og stemplet København 1877. Fot. forf., 1967.

dels venner af huset: direktøren for Fabrikstilsynet, præsten ved Matthæuskirken, en rådmænd, en overlæge, en kammeradvokat o.a. Afbudene havde man fået fra husherrens broder, amtsforvalter i Slagelse, og fra to oberstfamilier. Da der var to damer i overskud, havde man måttet bede to af herrene om hver at føre en af husets døtre til bords ved siden af deres ordinære borddame. Bordet var pyntet med en stor sølvopsats med en glasskål til blomster og med et par sølvkandelabre med fem arme. Ved hver kuvert lå et menukort påtrykt apotekets ørn og med plads til den håndskrevne menu med vine⁸. Serveringen vekslede mellem lettere og tungere retter i den rækkefølge, som stadig benyttes ved større middage:

Fig. 50. Til de store opdækninger hørte også denne opsats af sølv. Glasskålen er ikke den originale, der var dybere, og som man brugte til at sætte blomster i. Ingen stempler. Fot. forf., 1967.

Skildpaddesuppe
Gjedde
Coteletter Grøntsager
Dyresteg
Ost
Is
Dessert

Til hver kuvert hørte sædvanligvis fem glas. På apoteket serverede man aldrig vin til suppen, men til de øvrige retter hørte følgende vine: Til gedden

en hvid vin, som kunne være en Rhônevin, en hvid bourgogne eller en rhinskvind; til koteletterne kom der rødvin i karafler på bordet; til dyreste- gen en tør champagne; til osten igen rødvin; til isen madeira eller portvin og endelig til desserten, der bestod af fyldte chokolader, kransekage og lig- nende søde sager, fik man eventuelt en tokayervin. Vinene havde apotekeren dels selv hjemforskrevet fra produktionsstederne, dels købt hos københavnske vinhandlere^o.

Det var almindeligt med en eller flere taler under middagen. Den første skulle, når det gik stilfuldt til, holdes mellem første og anden ombæring af stegen. Festsange hørte hjemme ved lejligheder som bryllup og sølvbryllup, fødselsdage og nytårsaftener. Apotekeren skal have været en glimrende taler, og han skrev også gerne festsange, som blev trykt med en ofte pompøs typografisk forside.

Efter middagen delte selskabet sig i to grupper. Herrerne trak sig tilbage til kabinettet eller til apotekerens kontor i stueetagen, mens damerne slog sig ned i salen og dagligstuen. De børn, som havde fået lov at deltage i mid- dagen, opholdt sig indtil sengetid sammen med damerne. Nu blev kaffen serveret, for herrernes vedkommende ledsaget af cognac. Damer drak kun stærke drikke som medicin i forbindelse med sygdom. I løbet af 90'erne blev det dog almindeligt at servere likører til damernes kaffe. Når herrerne var samlet i kabinettet, blev døren til salen lukket, for at ikke tobaksrøgen skulle genere damerne. Aftenen gik herefter med konversation, musiceren eller kortspil. Ved titiden samlede selskabet igen i spisestuen til the, øl og skåret smørrebrød, og højst en times tid senere brød man op. Selskabets opdeling efter køn holdt sig til op mod århundredskiftet. Man begyndte gradvis med at lade døren til kabinettet stå åben og herefter begyndte selskaberne at holde sig blandede hele aftenen, dog fortrinsvis når det drejede sig om familiesel- skaber.

Herremiddage adskilte sig, som navnet siger, fra almindelige middagssel- skaber ved, at gæsterne udelukkende var herrer. Eneste kvindelige deltagere i middagen var husets frue og voksne døtre. På apoteket holdt man herre- middage dels for husherrens private venner og fagfæller inden for læge- og apotekerkredse, dels for ledende Højre-folk. Menuen var ofte overvældende, som følgende eksempel fra oktober 1885 vil vise:

Østers
Suppe med Æggeboller
Fiskerouletter
Oxefilet med Tomater

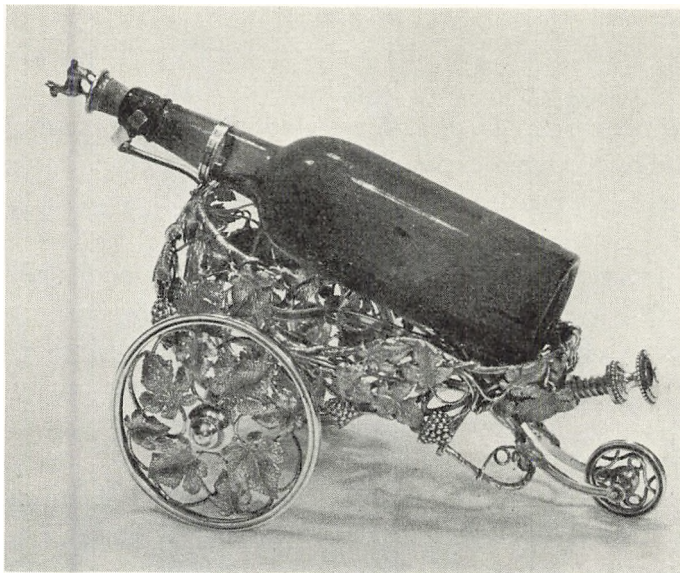

Fig. 51. Der skal en rolig hånd til at skænke gammel portvin. Det går lettere, hvis man har anbragt vinen på en indretning som denne vogn af sølv, der mekanisk kan vippe flasken ganske langsomt, og som samtidig pynter på bordet. Udenlandsk arbejde. Fot. forf., 1967.

Blomkaal i Gratin
Agerhøns
Ananasbudding
Frukt

Til en sådan middag hørte diverse vine: Til østers en mousserende hvidvin som f.eks. St.Peray; til suppen ingen vin; til fisken igen St.Peray; til oksefilet'en en tør champagne eller eventuelt bourgogne, som også ledsagede de to følgende retter og osten; endelig madeira og tokayer til ananasbuddingen og frugten. Et par af retterne skal have været typiske for herremiddage. Det gælder den indledende ret, østers, og servering af budding i stedet for is, der var det vanlige ved middagsselskaber.

Det er nævnt, at familiens børn allerede i en ung alder deltog i såvel husets almindelige selskabelighed som i særlige sammenkomster for børn og unge. Som seksårig var apotekerens yngste søn til sit første bal. Børneballer var i stor udstrækning kopier af de unges baller. Som ved disse havde man balkort, og i påklædningen måtte børnene følge fastlagte regler. Handsker var obligatoriske, og den seksårige søn huskede hele sit liv, at han måtte gå til sit første børnebal med brune handsker, ikke med hvide som alle andre. Efter konfirmationen begyndte invitationerne til ung bal. Sæsonen 1885–86

var de to apotekerdøtres første balsæson, og det bal, som blev holdt på apoteket den 19. marts 1886, var det første unge bal i huset. Man havde inviteret halvtreds unge, fætre og kusiner og unge fra omgangskredsen, samt et par ældre gæster, dels egne slægtninge, dels forældre til festdeltagere, som apotekerparret kunne underholde sig med under ballet. Den invitation, som de unge havde modtaget, lød ikke på „bal“, men på „The Kl. 8“, for „det vidste man, at the betød bal“¹⁰. Når man var ankommet og blevet vist ind i salen, blev der ganske rigtigt budt the om, men det blev betragtet som manglende dannelse, hvis man sagde ja tak. I stedet fik man travlt med balkortene. På apoteket havde man bogtrykte kort, på hvis forside man så husherrens forgyldte initialer og en forgyldt ørn. Inden i kortet, der var foldet til en lille bog, stod aftenens danse opført med en tom plads til en dames eller en herres navn ud for. Med den tynde blyant, der med en silkesnor var hæftet på kortet, kunne parterne nu tegne sig for de forskellige danse. Husets frue holdt diskret øje med, at alle damer fik udfyldt deres balkort, og hun kunne bede en af de unge herrer, som var en god bekendt af huset, om at tegne sig hos en mindre omsværmet dame. Når dansen skulle begynde i spisestuen, spillede den engagerede pianist op til march. På apoteket som i alle byens borgerlige familier måtte man have pianisten Axel Hartmann ved pianoet¹¹. Efter marchen kom man til de egentlige danse. Der kunne kun være seks par på gulvet ad gangen, og man måtte derfor have en fordanser, der kunne klappe op, når seks nye hold skulle danse ud. Den første dans efter marchen kaldtes Første Vals, og den blev i reglen ført op af en af husets unge. Derefter fulgte Française og Anden Vals. Når Anden Vals var danset, blev souperen serveret. Ved ballet den 19. marts bestod den af:

Crustader
Dyreragout
Ananasgeléer
Smørrebrød

Hertil fik man ofte champagne. Den søde, som damerne bedst kunne lide, kostede omkring 1890 5 kr. flasken, den tørre 6 kr.

Efter souperen kom Borddans, Tredje Vals, Les Lanciers, Cotillon og Fjerde Vals. Cotillon'en begyndte med et festligt oprin. For eksempel kunne man, som man havde gjort på apoteket, lade familiens yngste komme kørende ind i spisestuen i sin legevogn med en pude, hvortil cotillonsmærkerne var hæftede. Disse mærker var sløjfer eller ordner til herrerne og buketter til damerne. Før dansen blev mærkerne omdelt, således at hver dame tog en orden eller sløjfe, og hver herre en buket. Når cotillonsdansen blev forkyndt

Fig. 52. Samling af kotiljons-mærker tilhørende familiens yngste søn. I nederste række mere eller mindre defekte silkesløjfer uden mærker. I øverste række nogle intakte mærker i form af ordener og medaljer af blik. Det tredje mærke fra højre og mærket længst til højre er begge fra baller på Marienlyst badehotel. Fot. N. Elswing, 1967.

for damerne, gav disse deres mærke til den herre, de foretrak at danse med. Omvendt ved herredansen, hvor herrerne delte deres buketter ud. Man kunne således få flere mærker, hvad der naturligvis var eftertragtet; men da hver dans som nævnt var delt i flere hold, kunne også flere få chancen at danse med de særligt ombejlede. Var der udsigt til, at en dame var så uheldig ingen buket at få, måtte værten eller værtinden i det skjulte gribe ind og bede en herre ofre sin buket. Antallet af cotillonsmærker afspejlede ens popularitet i selskabet, og mange gemte dem omhyggeligt som minder om ungdomstiden.

Ligesom anden selskabelighed sluttede ballerne tidligt. Senest kl. 1 spillede Hartmann op til sidste dans. For de deltagende damer havde ballet ikke kun været tidsfordriv. Et bal udgjorde en af de vigtigste muligheder for kontakt med det andet køn, og af en ung piges evne til at gøre sig i selskabslivet afhang i høj grad hendes fremtidige skæbne: veletableret husmoder eller ugift „tante“¹².

I sæsonens løb holdt apotekerfamilien ikke kun selv selskaber, de gik også meget ud. Ifølge fruens notesbog begyndte sæsonen 1885–86 med et teaterbesøg den 12. oktober og sluttede den 30. marts med husherrens besøg hos

minister Ingerslev. På mindst 67 aftener af de 170, der lå mellem de to datoer, var enten hele familien eller enkelte medlemmer optaget af et eller andet arrangement. Det kunne være selskab i hjemmet, selskab ude, bal, møde eller teater. Denne vinter var apotekeren og hans frue til nitten selskaber, alle hos folk, hvis navne også findes i listerne fra selskaberne på apoteket. Dertil kom for hele familiens vedkommende „børnedagene“ hveranden søndag hos morfaderen i Gothersgade med middag kl. 6 og leg og musiceren. Husherrens deltagelse i politisk og fagligt arbejde gav anledning til en del møder; i denne sæson noterede fru en otte, hvoraf to med mere festligt præg: en lægemiddag på Skydebanen og en komitémiddag sammesteds. De to døtre, der havde deres første sæson som unge piger, var inviteret til henholdsvis fem og seks baller hos familier i omgangskredsen. Et af disse baller lå på fastelavnssøndag og har nok været et karneval.

Som nævnt skete det ofte, at familien, evt. ledsaget af et par gode bekendte, kørte ud og spiste. Om vinteren foretrak man restauranter i byen som d'Angleterre eller Dagmar. Her kostede den store middag omkring 1890 3 kr. per kuvert uden vin. Ofte „champagnerede“ man, d.v.s. spenderede champagne til maden. En flaske kostede på restaurant 12 kr. Om sommeren kunne man løse middagsbilletter à 3 kr. til en af de større restauranter i Tivoli, f.eks. Nimb, og efter middagen spadsere en lille runde i haven uden at skulle betale entrébillet.

Teaterbesøg beslaglagde mange af familiens aftener. Husets frue abonnerede på Det Kongelige Theater, og eftersom abonnementsaftenerne lå fast, blev de ikke anført i notesbøgerne. Det er derfor ikke muligt at se, hvor ofte man tog i Det Kongelige Theater, og hvad man så. I bøgerne noterede fru en derimod de stykker, som man så på „secondtheatrene“, Dagmartheatret, Folketheatret og Casino. I sæsonen 1885–86 var man syv gange i disse teatre, hvor man så stykker som „En Tur til Maanen“, „En Spurv i Tranedans“ og „Barn i Kirke“ på Casino i Amaliegade, „Peer Gynt“ i Dagmartheatret og desuden, uvist i hvilket af teatrene, „Mefistofeles“ og „En Børsbaron“. I teaterturene deltog husets herre og frue samt de større børn. Ifølge Det Kongelige Theaters regulativ skulle børn nemlig være fyldt ti år for at få adgang. Stykkernes titler afspejler familiens smag for den uprovokerende teaterkunst. På dette som på andre af kunstens områder holdt man mest af det gammelkendte¹³.

Et væsentligt led i omgangslivet og nært forbundet med selskabeligheden var visitten. „Visiter anses i den dannede Verden for et Bevis paa Høflighed, og her som paa alle andre Punkter af Selskabslivet har der dannet sig bestemte Regler, hvilke man saa vidt mulig bør søge strængt at overholde“,

stod der i en af tidens takt-og-tone bøger¹⁴. Disse regler angav, hvem der kunne aflægge visit, ved hvilke lejligheder det burde ske, hvornår på dagen man kunne komme, og hvorledes selve visiten skulle forløbe.

For at kunne gøre en første visit hos en familie måtte man helst ved en tidligere lejlighed være præsenteret for et medlem af pågældende familie. Præsentationen, som kunne ske ved et selskab hos fælles bekendte, gav én lov til at gøre visit i hjemmet, og man kunne derigennem udtrykke sit ønske om at træde i nærmere forbindelse med familien. Hvis familien gengældte dette ønske, gjorde et medlem deraf snart efter genvisit, eller man kunne bede gæsten gentage besøget. Når man havde opnået retten til at gøre visit hos en familie, fulgte pligten til at gøre det ved bestemte lejligheder. Således måtte man aflægge visit for at takke før og efter et selskab, for at takke for opmærksomheder til dåb, konfirmation, bryllup etc., for at lykønske eller kondolere o.s.v.

Visitter hørte hjemme på et bestemt tidspunkt af dagen, og det var derfor ikke strengt nødvendigt at have fast modtagelsestid, som nogle familier havde det. Som det fremgår af dagskemaet på s. 112, var formiddagen for husherrens vedkommende helliget arbejdet og for husmoderens huslige sysler; aftenen var forbeholdt planlagt selskabelighed eller privat hjemmeliv. Tidspunktet for visitter lå på apoteket som i andre hjem fra kl. ca. 13.30 til kl. 16. Da var husets frue og døtrene så hjemme, og i tilfælde af særlig celebre visitter kunne apotekeren let tilkaldes fra sit kontor. Gæster, der kun havde ærinde til husherren, foretrak dog ofte at opsøge ham på kontoret fremfor at melde sig hos husets frue.

Formaliteterne omkring selve visitens forløb var strengest ved de første besøg. Når man første gang ringede på messingklokken ved familiens entrédør, måtte man, når stuepigen lukkede op, aflevere sit visitkort med navn og titel til hende og spørge, om fru var til stede. Stuepigen bragte så visitkortet ind i dagligstuen, hvor fru gav besked om enten at lukke gæsten ind eller nægte familien hjemme. Denne ret til at nægte sig hjemme benyttede man både, hvis man ikke ønskede at modtage vedkommende person i sit hjem, og hvis man havde reelle grunde som f.eks. hovedrengøring til ikke at ville se gæster overhovedet. Det var derfor høfligere af gæsten at spørge, om fru var „til stede“ end om hun var „hjemme“, idet han derved befriede stuepigen fra at skulle lyve. Fruen kunne jo udmærket være hjemme, selv om hun ikke var „til stede“ i sin rolle som værtinde. Kun hvis man var en god bekendt af huset, kunne man efter en forespørgsel gå lige ind. En visit burde vare omkring et kvarter, og for at markere, at det var et kort besøg, beholdt man delvis overtøjet på. Herrer tog overfrakken af i entréen, men beholdt i

hånden den høje hat og handskerne, når de gik ind i stuen. Damer beholdt overtøjet på, medmindre der var tale om en tung pels. Når besøget var slut, fulgte husets herre eller fru en gæsten til døren. Visitkortet endte i visitkortskålen, der stod på dagligstuebordet. Man lagde vægt på, at bunken af kort var af en anselig størrelse, og skålen blev derfor ikke tømt for ofte: kortenes antal og navnenes godhed gav jo et indtryk af familiens omgangskreds.

Med visitsystemet havde man et middel til at regulere optagelsen af nye medlemmer i omgangskredsen. Ved at nægte sig hjemme og ved at udsætte eller undlade at gøre genvisit kunne man tilkendegive, at man ikke ønskede at give en bestemt person adgang til familiens bekendtskabskreds. Omvendt kunne man ved at vise en ny gæst venlighed og ved at anmode ham om fornyede visitter, vise at man ville sætte pris på hans omgang. Af graden af venlighed kunne gæsten aflæse, hvor hyppigt han kunne tillade sig at besøge familien. Også balkavalerer, potentielle ægtemænd til husets døtre, kunne man på denne måde se an, før man tillod dem nærmere omgang med familien. Visitsystemet vanskeliggjorde adgangen til de bedre kredse og til den enkelte families omgangskreds; nye medlemmer rekrutteredes langsomt og efter nøje overvejelse, og omgangskredsen forblev derfor temmelig konstant i sin sammensætning¹⁵.

På rejser i det borgerlige Europa

Betegnende for tidens borgerlige kredse var deres internationale orientering. Man havde det bedre borgerskab i Europas storbyer som referencegrupper, hvorfra man hentede adskillige impulser, dels gennem aviser og tidsskrifter, der flød over med stof fra det borgerlige udland, dels direkte gennem de indtryk og de kontakter man fik på sine egne rejser. Netop borgerne blev de første til i stort tal at tage de forbedrede transportmidler i brug, og de blev derved grundlæggere af nutidens turisme. De mange nyopførte hoteller angav deres foretrukne rejseruter gennem kontinentet, i byer, ved kysterne og inde i landene omkring formodet helsebringende kilder og brønde. I turistbyerne samledes i sæsonen et økonomisk og kulturelt ensartet publikum fra mange lande, som takket være at deres opdragelse også omfattede undervisning i hovedsprogene kunne konversere indbyrdes og etablere et socialt miljø helt isoleret fra det lokale miljø, som omgav dem. Dette kan for så vidt ikke undre, som det gennemgående motiv for rejserne var ønsket om rekreation og selskabelighed.

De følgende spredte citater beretter om de vinterrejser til Rivieraen, som

Fig. 53. På udflugt i automobil ved Rivieraen har familien mødt bekendte hjemmefra. På trinbrættet fru læge Rovsing og hendes datter, der beboede lejligheden på apotekets 2. sal. Fot., omkring 1907.

apotekerfamilien foretog hvert år fra 1905 til 1910. De bekræfter, synes det, hvordan de rejsende tog deres livsform med sig til det fremmede: „Vi tog altid til Berlin og overnattede der og saa med et Train de luxe til Nice. Paa Hjemturen gjorde vi sommetider Ophold i nogle italienske Byer Genua, Milano og Verona eller i München, hvor vi besøgte Tante Lottie, der boede der. Nice var et ideelt Opholdssted for Fader. Vi boede et fortrinligt Sted, paa Hotel Westminster, der laa paa den smukke Promenade des Anglais, der gaar langs Middelhavets Kyst“ . . . „Her var der i Promenadetiden, før Frokost og om Eftermiddagen, et mægtigt Liv af Mennesker fra mange Nationer, mest Englændere og Franskmand, men ogsaa mange Russere og Tyskere. Og det var et elegant Publikum“ . . . „En af de store Fornøjelser

var, at vi næsten hver anden Dag kørte en Tur med en Enspænder Hestevogn ud i Bjergene eller langs Kysten til den ene eller den anden Side“ . . . „Vi gik ogsaa i Kirke i Nice; sommetider i en af de katolske Kirker, men mest i Valdenserkirken“ . . . „Theatret dyrkede vi ogsaa. De gav baade Operaer og Skuespil“ . . . „Selvfølgelig kom vi ogsaa i Casino, der saadanne Steder spillede en stor Rolle; der var baade Restaurant, Koncerter og anden Underholdning. Vi oplevede gentagne Gange Karnevallet dernede. Der var Optog med Masker og Vogne, Dans i Gaderne og Bal til langt ud paa Natten i Casinoet. Det er en smittende Lystighed, og selv om meget er arrangeret for Turisternes Skyld, er Befolkningen dog med i det med Liv og Sjæl, saa Billedet er morsomt og ægte sydlandsk“ . . . „Det daglige Liv paa Hotellet formede sig paa en behagelig Maade. Hotellets Gæster var gennemgaaende rolige og tilbageholdende Mennesker, saa det tog relativ lang Tid at lære nogen af dem at kende, men da de fleste boede der for længere Tid, gjorde vi adskillige Bekendtskaber, som vi havde Glæde af. Efter Middagen samledes man, naar man ikke skulde ud, i Hotellets store Hall; sommetider spillede vi Kort, og der lærte vi for første Gang Bridge af nogle Englændere eller Amerikanere. Hidtil havde vort Kortspil været Whist“¹⁶.

Man genkender fra familiens hjemlige tilværelse køreturene, kirkegangen, teaterbesøgene og aftenselskabeligheden med kortspil og bemærker, at kontakterne blev oprettet med hotelgæsterne, mens den lokale befolkning på afstand udgjorde en mere eller mindre arrangeret „sydlandsk“ staffage. Slutningen på citatet antyder også i et glimt, hvordan rejselivet skabte betingelser for en livlig udveksling mellem de borgerlige grupper fra forskellige lande og således bidrog til den almindelige internationalisering. Her var det et nyt kortspil, det drejede sig om, men det kunne også have været en dragtmode, en dans, en møbleringsform eller andet, som på denne måde vandt øget udbredelse i den borgerlige verden.

Nice havde allerede længe været et søgt turistmål, da apotekerfamilien først besøgte stedet, men det betød ikke, at man ikke var rejsevante. Både Fanny og H. P. Madsen havde været på udenlandsrejser, før de blev gift, og i deres ægteskab kom de på adskillige rejser. Gennem hans organisationsarbejde blev man indbudt til kongresser over det meste af Europa: St. Petersborg, London, Bruxelles, Dresden og Prag, for blot at nævne nogle. Der var ved disse lejligheder i endnu højere grad end på turistrejserne mulighed for at få kontakter både fagligt og mere privat, og mange af familiens udenlandske bekendtskaber skrev sig da også fra kongresserne. Sidenhen kunne de nye venskaber afføde gensidige besøg, når parterne på rejser kom i nærheden af hinandens hjembyer. Dette netværk af forbindelser kunne

Fig. 54. Souvenir-foto fra baderejsen til Wiesbaden sommeren 1897. Familien er her på tur i Schwarzwald efter kurbadet. Man bærer sorg efter fruens fader, der var død tidligere på året.

undertiden vise sig nyttigt, som f.eks. da apotekerens yngste søn under sin uddannelse skulle på studieophold i forskellige lande og overalt kunne blive introduceret gennem familiens private kontakter på stedet. – Også slægtskabsforbindelser havde man enkelte steder i udlandet. Nævnt er en tante i München, og i Frankrig var man gennem fruens franske svigerinde i kontakt med hendes slægtninge, som ved flere lejligheder i 90'erne inviterede apotekerens ældste datter på ferieophold. På en baderejse til Aix-les-Bains i Savoyen i 1895 tog H. P. Madsen kur hos sin svigerindes fader, der var læge der.

Mens rejserne til kongresser og internationale møder var betinget af familiefaderens erhverv og derfor specielle for denne familie, så var de sæsonprægede baderejser en udbredt foreteelse blandt mere velstående familier. Man søgte badekurstederne både for at helbrede eksisterende lidelser og forebyggende for at bevare sin sundhed. For apotekeren, der i 1880'erne og 90'erne med et skiftende antal familiemedlemmer tilbragte mange somre på forskellige kursteder, var der tale om at søge bedring for reumatiske smerter. I 1887 og 88 besøgte familien Bad Gastein i Østrig, i 1893 og 94 gik turen til Larvik, i 1895 som nævnt til Savoyen og i 1897 til Wiesbaden¹⁷. I de følgende år forværredes apotekerens lidelse, og familien genotpog først udlandsrejserne i 1904.

Ligesom ved Rivieraen var livet omkring kurbadene præget af det internationale, mondæne publikum; men der var mindre festivitas, man tog opholdet alvorligt og passede sin kur. Følgende skildring fra Aix-les-Bains kan give et indtryk af atmosfæren: Det var „et meget smukt beliggende, elegant Badested med mange Udlændinge, maaske særlig Englændere, fordi Dronning Victoria ofte tog hertil. Naar hun var der, boede hun paa vort Hotel, men hun var der nu ikke, da vi var der. Der var det morsomme i Aix, at der ikke som i Tyskland og Østrig var Bade i Hotellerne, men i et stort Badeetablissement midt i Byen. For at Badegæsterne ikke skulde have Ulejlighed med at klæde sig paa før og efter Badet, blev de transporteret til Badet i lukkede Bærestole, som man mødte overalt i Byen“¹⁸. – Efter badekurens stille liv afrundede familien altid sommerrejsen med „en fornøjelses-tur“. Efter et af opholdene i Gastein tog man således til Salzburg, Wien, Budapest, Dresden og Berlin, hvor man gik i teatrene, besøgte museer og samlinger og kørte rundt til lokale seværdigheder.

Danske somre

„Saa sent som i Atten Hundrede og Fyrre blev Husets Mansard-Etage lejet ud til Sommerbolig for Pastor C. H. Visby fra Vor Frelzers Kirke paa Christianshavn“¹⁹. Huset, der her tales om, er den gamle apoteksbygning på Vesterbro, „Lille Fortun“. Citatet bekræfter, hvad man nok vidste, at københavnernes også i ældre tid om sommeren forlod deres faste bolig og flyttede ud i mere landlige omgivelser. Når borgerskabet i slutningen af 1800 årene havde et sådant system med dobbeltbolig, var det derfor ingen ny skik, man havde indført. Det nye bestod i det store antal landligere og i de stadig større områder i Nordsjælland, der blev inddraget til byboernes rekreation. Årsagerne til at netop byens nordlige opland blev det mest yndede kan være

mange: Historiske, landskabelige og trafikale. Nordbanen til Helsingør åbnede 1864, Kystbanen til Klampenborg 1863 og til Helsingør 1897, desuden fandtes dampskibsrunder langs denne del af kysten. Hvordan det end var, så blev Øresundskysten helt op til Hornbækneken på den tid sommertumleplads for hovedstadens borgere, der indlogerede sig på de nye bade- og kurhoteller, lejede sig ind hos den lokale befolkning eller, hvad der blev mere og mere almindeligt, boede i egne sommervillaer. Selv om et motiv bag landopholdet kan have været håbet om ensomhed og naturnydelse, blev resultatet en parallel til de udenlandske turiststeder; man fandt sig mere eller mindre omgivet af mennesker fra sin egen sociale gruppe.

Omkring de tidligere fiskerlejer voksede villakvarterer frem, og ud fra kysten havde snart sagt hver af ejendommene i første række deres private bade- og bådebro. I dette borgerlige feriemiljø dyrkede man badning, sejlsport, tennis, cykling, køre- og spadsereture, de unge gik til baller på badehotellerne, de ældre blev hjemme og havde selskabelighed med de slægtninge og bekendte, der helt uundgåeligt lå på landet i nærheden, eller de havde gæster, som havde gjort rejsen ud fra byen. „Alle de nære bekendte og slægtninge, som samledes i Hornbæk i ferien, omgikkes dagligt. Selskaber holdt man ikke mange af, men man „faldt ind“ hos hinanden, fik en sludder eller fulgtes på ture“, skriver en memoireforfatter om denne side af ferielivet²⁰. – På de pladser, der lå godt for jernbane eller rutebåde, blev sommerboligerne udnyttet det meste af halvåret. Fædrene og de skolesøgende børn tog så til byen om morgenen og vendte hjem senere på dagen. Fruerne, frøknerne og de mindreårige børn blev tilbage i sommerlandet, og man fornemmer af følgende en antydning af et soveby-problem: „Med første Tog kom de rigtige Slidere, og de blev, som tilfældet var med mine Forældre, oftest ledsagede af deres morgenduelige Fruer, der fulgte dem til Toget for dog at have et Par Minutter mere at være sammen i; thi Konerne havde det ret ensomt den lange Dag derude, naar Manden var inde, og Børnene sendt i Skole“²¹.

Også apotekerfamilien tilbragte, når de da ikke var på rejser, somrene i Nordsjælland; men da man foretrak udenlandsrejserne og desuden havde hus og have inde i byen, anskaffede man sig aldrig eget landsted. Allerede før 1880 skal familien have lejet sig ind hos fiskere i Snekkersten og Hellebæk, og det bekræftes til dels af regnskaberne, der for årene 1876, 77 og 78 rummer posterne: „Sept. 1876. Husleje i Hellebæk ... 400 Kr.“ – „Juli/Aug. 1877. Leje af Sommerhus ... 400 Kr.“ – „Juli 1878. Avertissement om Lejlighed i Hellebæk ... 2,20 Kr.“ og under august måned samme år, „Husleje i Hellebæk ... 200 Kr.“. I 1880 foretrak man at være nærmere København

og lejede sig ind i Tårbæk. Fem år senere lejede man igen sommerhus, den-
negang villa „Taarnhøj“ i Højstrup ved Helsingør sammen med A. F. Høst,
der medbragte sine tjenestefolk, mens apotekeren lagde hestevogn og kusk
til.

Herefter gik der fjorten år, hvor familien bortset fra kortere ophold og
udflugter ikke lå på landet. Men fra 1899, da H. P. Madsens sygdom hin-
drede ham i at rejse udenlands, genoptog man landliggeriet og lejede i en
årrække „Villa Iris“ ved Marienlyst. „Det var et skønt Sted, lige ud til Van-
det med den skønneste Kyst lige overfor og Kullen i Baggrunden. Og Ud-
sigten var i een Henseende smukkere end nu til Dags, idet der dengang
var mange Sejlskibe. I Vindstille hvor de maatte ligge forankret, har jeg set
saa mange, at Kullen var fuldstændig skjult“²².

Sommerhuset kunne man, som regnskabet viste, finde gennem en annonce i
avisen, eller man fik det anbefalet gennem bekendte. Huslejen gjaldt ofte for
hele året, uanset man som apotekerfamilien kun benyttede huset i omkring
to måneder, fra sidst i juni til sidst i august. Når det var tid at flytte på
landet, blev den nødvendige bagage pakket sammen og sendt af sted med
jernbane og fragtmand. Tjenestepigerne rejste også med toget, og familien
selv kørte i den åbne sommervogn. Undervejs gjorde man ophold på Rung-
sted Badehotel eller hos apoteker Otto Müller fra Kong Salomons apotek,
der havde landsted i Vedbæk. Tilbage på Vesterbro blev kun portnerkonen,
der holdt opsyn med lejligheden, hvor persienerne var trukket for vinduerne
og møblerne i stuerne dækket med faconsyede overtræk. På apoteket blev en
af de farmaceutiske kandidater udnævnt til „provisor“, da apotekeren ikke
daglig kunne rejse frem og tilbage fra sommerhuset for at forestå driften.

„Villa Iris“ var en af de såkaldte „cottager“, der tilhørte Marienlyst Sø-
badehotel. Huset var i to etager uden kælder og havde i stuen tre værelser,
veranda og køkken, på første sal to værelser og to pigestuer. Kusken boede
ikke sammen med den øvrige husstand, men var indlogeret i en staldbyg-
ning, der lå på den anden side af Strandvejen. I huset fandtes møbler og
service, men familien medbragte selv sølvbestik og linned samt til sommerens
ikke ubetydelige selskabelighed et passende udvalg af flasker fra den hjem-
lige vinkælder.

Efter udpakningen kunne man begynde at nyde landlivet. For forældrene
betød det afslappede dage, hvor man opholdt sig så meget som muligt i ha-
ven og på verandaen, nød den friske luft, læste eller fordrev tiden med et
spil domino. Om eftermiddagen kørte man som vanlig en lang tur i heste-
vognen. Om aftenen havde man ofte gæster „paa en pæn lille Sommermid-
dag“, og blandt gæsterne var foruden de tilrejsende også lokale borgere som

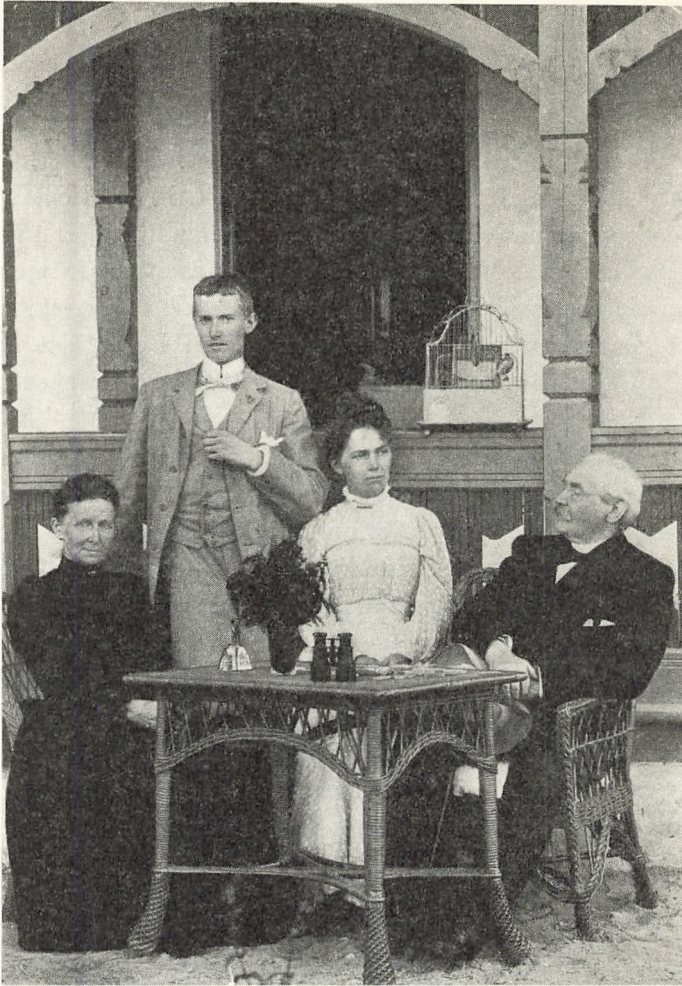

Fig. 55. Foran verandaen i „Villa Iris“ i Marienlyst. Det udskårne træværk lader ane, at huset var opført i tidens yndede „schweizerstil“. På bordet foran personerne en kikkert til at betragte skibene på Sundet med samt nogle brikker til et domino-spil. I baggrunden fugleburet med kanariefuglen Piphans, der hjemme havde sin plads i spisestuens vindueskarm. Fot., mellem 1899 og 1904.

apoteker Rink fra Helsingør. For familiens unge var der andre muligheder. Om dagen spillede man tennis på badhotellets bane, cyklede og badede. „Hver Dag badede Ella og jeg – selvfølgelig fra hver sin Badeanstalt. Fælles Bade for Damer og Herrer var ikke paa Mode ved Aarhundredskiftet“. Ved friluftslivet var der rig lejlighed til at træffe sammen med jævnaldrende fra andre landliggerfamilier; men for apotekerfamiliens unge betød dette

ikke så meget, da de som regel havde venner hjemmefra på besøg. En gang om ugen var de dog sammen med badestedets øvrige unge. Det var om lørdagen, når hotellet havde soirée med dans, og landliggerne tillige med de unge fra Helsingør fyldte gulvet i den store sal, og apotekerens søn „svang Skønhederne fra Helsingør“²³.

English Summary

This book presents an ethnological case-study undertaken by the authors between 1966–69 for the Urban Surveys under the National Museum's 3rd Department, the Danish Folk Museum. The object of the investigation was a middle-class home in the district of Vesterbro, Copenhagen, and the chemist's family that had lived there for three generations. Our aim was to obtain as much documentation as possible of the social and physical milieu of the family and dwelling (with special reference to the period from c. 1885 to c. 1900), in an endeavour to add to our knowledge of Danish middle-class culture at that time, when it was the prosperous middle-classes which set the fashion. This field of research has remained relatively unnoticed by Danish ethnologists who, if they touched upon the subject, had to turn to unsatisfactory sources in memoirs and literary fiction.

The collection of material entailed measuring, photographing and describing the pharmacy building, the flat in which the family lived, and the furniture, fixtures and fittings. A considerable amount of literature and documents has been gone through in this connection, both public records (census returns, building applications and permits, registers of taxpayers, etc.), and private papers in the family's possession (inventories, accounts, dinner party lists, etc.). The most important source, however, is the record of interviews with the present tenants of the flat – born in 1882 and 1895 respectively. For thanks to their close co-operation and powers of recollection, not only have we acquired extremely detailed information about the furniture, fittings and building since the 1880's, but also exhaustive answers to countless questions concerning family life in this milieu.

The disposition of material in the present publication is divided into five parts that deal respectively with the building and neighbourhood; the chemist's home, its furniture and fittings; the social position of the family; the composition of the family and its individual members; and finally, the seasonal rhythm of the household.

The Vesterbro district was only sparsely populated during the first half of the 19th century. It was otherwise a neighbourhood where popular amusements were to be found – with numerous music-halls, bars, theatres, etc. The houses out here were small because the erection of more spacious brick-built houses was prohibited for military reasons. In 1853 this ban was lifted, and in the ensuing decades Vesterbro became a fully built-up area with

buildings of four to five storeys, primarily intended as dwelling accommodation. This brought about a meteorical rise in the number of inhabitants; from 1853 until 1880 it increased more than 940 %, whereas the population of Copenhagen as a whole rose only 87 % during the same period. The new arrivals belonged largely to the working-class. For the Vesterbro chemist this meant more customers, and already in 1853 he put up a four-storeyed brick building designed by the architect P. C. Hagemann (1810–1853). The chemist's shop was on the ground floor, he and his family moved into the flat on the first floor, while the flats on the other floors were rented out. The property, which comprised a front building facing the street with a side wing out to the courtyard, is one of the latest examples of the neo-classicistic style that dominated Copenhagen architecture during the first half of the 19th century (see p. 16). The architect likewise kept to the tried Copenhagen tradition when planning the flats: the reception rooms occupied the front building, while the secondary and more unassuming private rooms, as well as the kitchen and servants' quarters were situated in the side wing (plate 1).

Whereas the premises of the chemist's shop have, in the course of time, undergone alterations both big and small, the private apartments on the first floor have not been subjected to any radical rebuilding. In 1864 the son of the former chemist moved into the flat. He had recently married, and his wife came from the same middle-class background as himself. She brought with her – as was the custom in those circles – a complete set of items and linen for the home (see original list reproduced on p. 31 ff.). At the close of the 1860's and beginning of the following decade, the family commissioned two leading artists of the period to decorate the walls and ceilings of two of the reception rooms (see p. 40–47). These decorations in the "Pompeian" style are not only characteristic examples of the work of the artists G. Hilker and Constantin Hansen, but also of mid-19th century Danish interior decoration. This was the last major alteration to be carried out while this family lived in the flat.

The cabinet was the smallest of the reception rooms (plan p. 51), it served as a smoking-room for the gentlemen. The furnishings here, with ottomans and cast iron candelabra, echoed the Roman theme of the wall decorations. The large reception room or salon (plan p. 55) was furnished in the neo-rococo style – mahogany chairs and sofas upholstered in wine-coloured fabric, carved gilded tables and console-mirrors with marble tops. The drawing-room (plan p. 60) had no painted decoration, and with its crowded furniture, numerous paintings, photographs and decorative easels, appeared to be the most "up-to-date" room in the home. The dining-room (plan p. 65),

traditionally situated in the corner between the front building and the side wing, also acted as a functional link between the reception rooms and the private rooms because it was used as a room both for parties and as a playroom for the children. The rooms mentioned represented the outward appearance of the home. It was here that friends of the family were entertained. On the other hand, they never saw the rest of the flat: the bedrooms, bathroom, kitchen, the son's room, maid's room (plans pp. 69–82). The division between the two regions of the flat was so marked, that one is tempted to use Erving Goffman's terms "stage" and "backstage" to describe them (Goffman: *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York 1959).

The last three chapters are concerned with the family which lived in this home. Firstly, an attempt is made to outline the family's position in contemporary Danish society. As a family unit, the chemist's family resembled many others in the same category, although the parents had married slightly earlier than the average for their social level; the number of children – 4 – was more than the average, and the number of servants in their employment placed the household among a favoured minority. Financially, with an income of more than 20,000 *kroner* per annum, the chemist belonged to a group that made up only 1,4 % of the population of Copenhagen. Politically the family, or rather the head of the family, supported the ruling conservative party "Højre" (The Right), and the chemist belonged for a number of years to the nucleus of members on the party's executive committee. His outgoing interests are reflected in the number of committee posts he held, and his membership of professional and other organisations. The family were all members of the established Lutheran Church in Denmark, upholding moderate religious beliefs and not the sectarian extremes within the Church. It was particularly the wife who was active in this sphere as a charity worker among the many poor of the neighbourhood.

The family was hierarchic in composition with the father as breadwinner and ultimate authority on most questions. The mother ran the household and the women servants, just as it was she who had the responsibility of bringing up the children. In spite of her clearly inferior position in relation to that of her husband, she cannot be reduced to „a functionless member of the household" as Ronald Fletcher would have it in his description of the wife in an English middle-class Victorian family (Fletcher: *The Family and Marriage in Britain*. Harmondsworth 1968). The children's upbringing and education was entirely decided by their sex. The education of their daughters was intended to prepare them for their marriage into other middle-class families. After finishing their schooling at the age of fifteen without

having to pass an examination, they then received private tuition in languages and music, cultivated needlework and started in a small way to collect things for their bottom drawer. The sons had a longer education that terminated with a matriculation certificate, which virtually secured them the same position in society as that of their parents. This purpose was also served by the formalised pre-marital social round where the young met and mingled with others of their own age from the same background, and among whom they were expected to find their marriage partner. The permanent domestic staff consisted of a coachman, a cook and a chambermaid, with additional temporary help as needed. They are given here according to status, the coachman and cook first as the servants with the highest wages, and those on whom the prestige of the family most depended. In the section describing "an average day" c. 1890, an effort has been made to give an impression of the division of duties in the household, and the daily rhythm of the family's life (synchronous timetable on p. 112). If it is possible to outline an annual cycle for a middle-class family of this period, it must be based on the religious festivals that recurred and the pattern of seasonal recreations. The table (p. 118) gives the seasons for entertaining, for journeying to the Riviera, to foreign health resorts and summer sojourns in the country. The family gave numerous parties during the winter months, and the dinner lists give an impression of the choice of menus and the people invited. The guests came from all parts of Copenhagen, and the majority were relatives, only a few were political or professional acquaintances. For as long as there were unmarried children at home, annual balls were held for them and their contemporaries from among the family's circle of friends. Apart from participating in a reciprocal round of social events in other homes, the chemist's family often went to the theatre. The head of the family chose what the family should see, and his preference was for the classical or amusing rather than for serious "modern" plays.

Journeys abroad fell into two categories. In the summer favoured resorts were visited such as Gastein in Austria, Wiesbaden in Germany, Larvik in Norway and Aix-les-Bains in France. Holidays on the Riviera were reserved for the winter months. Middle-class families from all over Europe intermingled at the fashionable tourist centres, and this has undoubtedly contributed towards the internationalisation of the middle-class culture of the period. For some summer holidays the family boarded with local fishermen's families in fishing villages along the coastline of North Zealand overlooking the Sound, or they rented one of the steadily increasing number of summer cottages that were being built in this area.

Noter og henvisninger

Forkortelser:

BA	Arkivet hos Direktoratet for Staden Københavns bygningsvæsen.
EHM	Dr. phil. Erik Høst-Madsens mundtlige oplysninger.
EHM – ME	Erik Høst-Madsen, „Mine Erindringer“, privattryk, Kbh. 1968.
HPM	Hans Peter Madsens regnskabsbøger, privateje.
NKU	Nationalmuseets Købstadundersøgelse
ODS	Ordbog over Det Danske Sprog. Kbh. 1919 ff.
RA	Rigsarkivet.
SA	Københavns stadsarkiv.

Kapitel 1.

1. Poul Strømstad, „Sørerne“, p. 56, Kbh. 1966.
2. „Kaaert over Kjøbenhavn Forstad Vesterbroe 1841“, Sterms Topographie.
3. „Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn“, bd. 6, Kbh. 10.VI.1806.
4. Bygningen opført eller ombygget 1771. Dette årstal, bygningens navn og en allegorisk Fortuna-skikkelse findes indhugget i et endnu bevaret relief, muligvis slutstenen fra en port. Relieffet er nu indmuret i forhusets gårdfacade over porten.
5. Optegnelser, opmålinger, fotografier m. v. beror på Nationalmuseets 3. afdeling, Købstadundersøgelserne.
6. Vurdering af 25.X.1845 i SA. Heri oplysning om salget i 1825.
7. E. Dam & Aa. Schaeffer, „De danske Apothekers Historie“, bd. II, p. 380 ff. Kbh. 1928. Om apotekets tidligste historie se dette værk. Her kan også findes nærmere biografiske og faglige oplysninger om de enkelte apotekere:
 - 1795–1796, Johann Gottlieb Blau
 - 1796–1802, Wolfgang Andreas Resch
 - 1802–1805, Jacob Møller
 - 1805–1810, Jens Iskov Thaning
 - 1810–1829, Niels Møller
 - 1829–1832, N. Møllers enke, Marthe Sorterup har bevillingen.
 - 1832–1863, Anders Madsen
 - 1863–1912, Hans Peter Madsen
 - 1912–1919, H. P. Madsen og sønnen Erik Høst-Madsen driver apoteket i fællesskab.
 - 1919–1948, Erik Høst-Madsen
8. RA, Rentekammeret 352.53 og 352.77.
9. Som 6.
10. RA, folketælling 1.II.1845, Udenbys Vester Kvarter.

11. EHM – ME, p. 10; desuden adskillige poster hos HPM lydende på renter og afdrag til etatsråd Manza.
12. Weilbachs Kunstnerleksikon, bd. I, p. 426, Kbh. 1947.
13. Vurdering af 29.VIII.1853 i SA.
14. RA, folketælling 1855, Udenbys Vester Kvarter.
15. HPM 1867.
16. Jvf. A. Steensberg (red.), „Dagligliv i Danmark“, bd. 1, p. 438, Kbh. 1963.
17. HPM 1883: „Stukkatorarbejder Bay for Ornamenter paa Trappen – 60 Kr.“.
18. EHM. Jvf. i øvrigt Julie Grüner, „Minder fra mine Bedsteforældres Hjem i det danske Altona“, p. 15, Kbh. 1958.
19. BA, byggesag 305/1883.
20. BA, byggesag 562/1883.
21. Harald Langberg, „Uden for Voldene“, p. 35, Kbh. 1952, samt V. Falbe-Hansen & W. Scharling, „Danmarks Statistik“, p. 417, Kbh. 1885. Bd. I.
22. Blandt de nærmestliggende kan nævnes: Sorte Hest apotek, Vesterbrogade 124, oprettet 1884; Sct. Matthæus apotek, Istedgade 24, oprettet 1889; Istedgades apotek, Istedgade 130, oprettet 1896, og Steno apotek, Vesterbrogade 33, oprettet 1900. I øvrigt henvises til Dam & Schæffer, se note 7.
23. BA, byggesager 1949.
24. Fru Fanny Madsen, født Høst, udstyrsbog, u. å. – To af de tre lysekroner hænger på deres oprindelige plads, den ene dog ombygget til el. Jvf. Nationalmuseets Arbejdsmark 1963–65, p. 73, Kbh. 1965.
25. HPM, juni 1866: „Kobbersmedens Regning til Gasindlæg 2. Sal etc. etc. 66 Rbd. 4 Mark“.
26. HPM, november 1888: „Gasledning i Huset til Kogegas – 70 Kr.“.
27. HPM, februar 1866: „Et Badekar – 57 Rbd. 2 Mark“.
28. Jvf. Nationalmuseets Arbejdsmark 1963–65, foto p. 76, Kbh. 1965.
29. I købekontrakten indgik den klausul, at Erik Høst-Madsen og hans hustru, der stadig bebor 1. sal, samt EHM's søster Ella Høst, der boede på 2. sal, kunne blive boende i huset til deres død. Ella Høst døde i 1962, hvorefter hendes lejlighed kunne benyttes af Havemann.
30. Annoncetekst 1968.

Kapitel 2.

1. Udstyrsbogen og de fleste af familiens øvrige notesbøger beror nu i kopi hos Nationalmuseets 3. afd., Købstadundersøgelserne.
2. Se J. F. Gottschalck, „Mine Bedsteforældres Hjem i 90'erne“, „Budstikken 1965“, p. 5–31, Kbh. 1965.
3. En del udtryk skal her uddybes, da de ikke kan antages at være umiddelbart forståelige eller er flertydige. Numrene henviser til udstyrsfortegnelsen:
 5. „Straastole“ – her nok stole med flettet sæde, jvf. ODS.
 15. „stumme Tjenere“ – små borde på søjlefod.
 36. „Gibs“ – loftsrosetter af gips.
 49. „Strygetæpper“ – tæpper til underlag ved stryging.
 73. „Contoirkopper“ – store kopper med underkopper, jvf. ODS.

77. „Spølkummer“ – her vel skylleskåle, i øvrigt også om kopper, jvf. ODS.
 97. „St. Peray Glas“ – hvidvinsglas benævnt efter lokaliteten St. Peray i Frankrig.
 145. „Æggekoger“ – kogeindretning med løs indsats, hvori æggene kan løftes op efter endt kogning.
 168. „Maskine“ – kødhakkemaskine.
 175. „Bordmaatte“ – bordskåner af form som måtte til at lægge under fade o. lign.
 192. „em Gryder“ – emaljerede gryder.
 193. „Fluelaage“ – ramme med fluenet for til at sætte for skabsdøre eller vinduer.
 202. „Ugle“ – støvekost med langt skaft og kubeformet fjer- eller hårdusk, jvf. ODS.
 218. „Theballie“ – ?
 241. „Visitkortbord“ – bord til at stille visitkortskål på, jvf. ODS.
 245. „Biscuit“ – uglaseret porcelæn, her nok nipsfigurer af dette materiale.
 263. „Bomesies“ – her i betydningen bomuldsstof opkradset på den ene side, jvf. ODS.
 266. „Cri“, „Crin“ – krinoliner.
 288. „Paletot“ – let overfrakke.
 291. „Silkemantille“ – her nok let overstykke uden ærmer og evt. med hætte, kan også anvendes om en nedhængende hovedbeklædning af knipling eller andet.
4. Jvf. Knud Bokkenheuser, „Da man var ung“, p. 14–15, Kbh. 1926.
 5. De nævnte bøger er stadig i familiens eje og bærer alle Fanny Høsts ungpigenavn. Alle de her anførte danske udgivelser er forlagt af A. F. Høsts forlag.
 6. Om tidens digtning og dens publikum kan findes nogen oplysning i Sven Møller Kristensen. „Digteren og samfundet“, bd. 1, 2. udg., Kbh. 1965.
 7. Constantin Hansens dagbog. Kgl. Bibl. Add. 450, III B₁, fol.
 8. Eksempler på denne form for samarbejde er bl. a. udsmykningen af billedhuggeren H. E. Friends bolig i Materialgården i Frederiksholms Kanal, færdig 1835, samt det første udkast til udsmykningen af Universitetets vestibule fra 1838. Disse to arbejder er afbildet i Vilh. Lorenzen, „Maleren Georg Hilker“, Kbh. 1908, p. 29 og 37.
 9. Oplysningen om udstillingen på Charlottenborg stammer fra Emil Hannover, „Maleren Constantin Hansen“, Kbh. 1901, p. 339. I samme værk, p. 184, en afbildning af Ydun i Studenterforeningen.
 10. Vilh. Lorenzen, „Maleren Georg Hilker“. I samme værk ses flg. eksempler på en lignende anvendelse af naturalistiske planter, malet på baggrund af sort panel: p. 60, fig. 24, Hages spisestue på Stokkerup, udført 1849–50; p. 61, fig. 25, Puggaards stue i „Krathuset“, udført 1851–52, samt p. 65, fig. 27, salen i Maags bolig, Ny Vestergade 13, udført 1857.
 11. Udkast til to vægge i salen, udateret, signeret P. B. (Peter Bønecke), beror hos fhv. apoteker Erik Høst-Madsen, Vesterbrogade 72.
Udkast til væg i salen, udateret, usigneret, men i Hilkers stil, beror sammeds.

Udkast til væg og loft i salen, flg. påskrift: „Apotheket Vesterbroe 1873“, udført af Hilker, beror på Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger, nr. A. 10.522 a.

Udkast til loft og væg i dagligstuen, flg. påskrift: „Apotheket paa Vesterbro 1873“, udført af Hilker, beror sammesteds, nr. A. 10.522 b.

Affotograferinger af disse udkast findes hos Nationalmuseets Købstadundersøgelser, Brede.

12. Vilh. Lorenzen, „Maleren Georg Hilker“, p. 72. I samme værk ses andre lofter af samme type: p. 27, fig. 7, udkast til loft i Freunds „grønne Stue“; ca. 1830–35; p. 59, fig. 23, loft i fru Puggaards stue i St. Kongensgade, 1841 eller 1842; p. 63, fig. 26, loft i dagligstuen i Maags bolig, Ny Vestergade 13, udført 1857.
13. HPM – marts 1884. „Voxdug Entreen 9,45 Kr.“
14. Her adskiller apotekerfamilien sig øjensynligt fra den del af Georg Hilkers andre kunder. I hvert fald føler Vilhelm Lorenzen sig foranlediget til hele to steder i sin bog at beklage misforholdet mellem Hilkers antikke dekorationer og tidens borgerlige møbleringsvaner. Lorenzen p. 19 og 78.
15. HPM, november 1879.
16. De mange fotografier i rammer og albums prægede tidens interiører. Se fx. Tove Clemmensen, „Danske interieurtegninger fra rococo til Klunketid“, p. 68 f., Kbh. 1951.
17. Eksempler på en lignende anvendelse af vidt forskellige stole i samme møbelgruppering kan findes på adskillige møbleringsplaner over samtidige borgerlige stuer. Disse planer beror på Nationalmuseets 3. afd. Endvidere henvises bl. a. til Tove Clemmensen, „Danske interieurtegninger fra rococo til klunketid“, p. 56, 58 og 59, Kbh. 1951; Tove Clemmensen og Mogens B. Mackeprang, „Christian IX's Palæ på Amalienborg 1750–1906“, p. 170, Kbh. 1956; samt Johann Frd. Gottschalk, „Mine Bedsteforældres Hjem i 90'erne“, i „Budstikken“, p. 27, Kbh. 1965.
18. En modepræget hjemindretning netop fra 1890 er beskrevet af Tove Clemmensen i „Nationalmuseets Arbejdsmark 1965“, p. 69–78, Kbh. 1965. En samtidig, stærkt satirisk skildring af et sådant hjem findes i „Oldfux. Humoristiske Kalender for 1887“, genoptrykt i Holger Rasmussen, „Dansk Folkemuseum og interiørprincippet“, p. 18 ff., Kbh. 1960.
19. HPM, juni 1871.
20. Jvf. Henrik V. Ringsted, „Lille Dreng med Trillebånd“, 4. opl., Kbh. 1967, p. 48–49.
21. Når oplysningerne om dette rum er så forholdsvis få, skyldes det, foruden de i teksten anførte årsager, at begge døtrene var døde, da undersøgelsen fandt sted. Oplysningerne er givet af den yngre broder, Erik Høst-Madsen, der i 1890 kun var syv år. Han har i denne alder næppe interesseret sig for dette værelse og husker kun dårligt dets indretning op til 1890.
22. De nævnte bøger er i familiens eje og findes stadig i omtalte bogskab. I den anførte liste er medtaget bøger, der bærer Kay Høst-Madsens navn og/eller dedikation til ham.
23. HPM, april 1882, posten „2 Læs Bark 4 Kr.“ optræder to gange i denne måned. På det tidspunkt lå Marthe Cathrine Madsen syg før sin død i august 1882.

24. HPM. „Juni 1879 En Hest 980 Kr.“; „April 1880 Silke ... i Victoriaen“; „Oct. 1880 1. Afdrag paa en Vogn 400 Kr.“; samme måned „2. Afdrag paa en Vogn 400 Kr.“; „Dec. 1880 3. Afdrag paa en Vogn 400 Kr.“; samme måned „4. Afdrag paa en Vogn 400 Kr.“
25. HPM, nov. 1876 „Rottejæger 10 Kr.“; dec. 1882 „Rottejæger Polack 20 Kr.“
26. EHM-ME, p. 53.

Kapitel 3.

1. Raymond Firth, „Family and Kinship in Industrial Society“, „The Sociological Review Monograph Nr. 8“, p. 68, University of Keele 1964.
2. De benyttede tal er hentet fra Vagn Dybdal, „Politikens Danmarkshistorie“ bd. 12, p. 137 ff., København 1965.
3. „Fortegnelse over den Staden Kjøbenhavns Indvaanere for Skatteaaret fra 1. April 1890 til 31. Marts 1891 paalignede Indkomstskat“ (SA.); endvidere „Statistiske Oplysninger IV om Kjøbenhavn og Frederiksberg“, p. 118, København 1891.
4. EHM.
5. Berlingske Tidende, aftenudgaven den 23. juli 1890, p. 1–2.
6. En udførlig redegørelse for periodens politiske historie findes blandt andet i det note 2 anførte værk af Vagn Dybdal.
7. EHM-ME. p. 27.
8. Fanny Madsens middagsbøger 1874–89. Kopi hos NKU.
9. Vagn Dybdal note 2 anf. værk, p. 168.
10. Ibid. p. 151–152. I sin disputats „Partier og erhverv 1–2“, Århus 1969, har samme forfatter givet en udførlig analyse af Højres indre struktur. Det fremgår heraf blandt andet, at H. P. Madsen, som erhvervsdrivende var en enlig skikkelse i partiets ledelse, mens hans standsfæller udgjorde en stor gruppe blandt partiets menige medlemmer og vælgere.

Kapitel 4.

1. Emma Gad, „Vort Hjem“, bd. IV, p. 2, København 1903.
2. Auguste Mussén, „God Tone i alle Livsforhold“, p. 160, København 1883.
3. Det er om denne familiefunktion den engelske samfundsforsker Ronald Fletcher har skrevet: „The family is one of the most important agencies making for the continuity of social tradition“; „The Family and Marriage in Britain“, Pelican A779, p. 33, Harmondsworth 1968. – At netop moderen i den „viktoriaanske“, borgerlige familie spiller en væsentlig rolle i denne forbindelse, synes Fletcher at overse, når han p. 92–96 i samme værk reducerer hende til „a ‘functionless’ member of the household“ og bygger sin argumentation på citater fra kvindesagslitteraturen som f. eks. J. Stuart Mill’s: „... there remain no legal slaves except the mistress of every house“. Forfatteren synes her, ligesom mange af sine mere populært skrivende kolleger, at lide under savnet af studier fra dette miljø.
4. Fanny Høst Madsens middagsbøger 1874–89 de anførte datoer.
5. Om pigers uddannelse: „Da min ældste søster tog sin uddannelse i egen hånd

- og tidligt lagde grunden til den virksomhed, der senere blev så betydningsfuld (Mariaforbundets uddannelse), fandt far det 'forunderligt'. I andre dele af familien var man chokeret". Sven Müller i „Danske Hjem ved Århundredskiftet“, Fjerde samling, p. 80, København 1953.
6. EHM. og Fanny Madsens noteringsbog om sønnens tøj under oktober 1899, pris for kjolesættet 110 kr.
 7. Om skiftende tiders og miljøers organisation i den førægteskabelige aldersgruppe se f. eks. Orvar Löfgren, „Från nattfrieri till tonårskultur“ i „Fataburen 1969“, p. 25 ff., Stockholm 1969.
 8. EHM-ME. p. 36.
 9. Emma Gad, „Vort Hjem“, bd. IV, p. 8, København 1903.
 10. Ibid. p. 35.
 11. Ibid. p. 38.
 12. HPM. 1880'erne.
 13. Emma Gad, „Vort Hjem“, bd. IV, p. 16, København 1903.
 14. Folketællinger 1870–1900, RA.
 15. Dette afsnit bygger udelukkende på optegnelser med EHM, og denne „ensidige“ belysning må nødvendigvis give en lidt skæv fordeling af oplysningerne om husstandens forskellige medlemmer.
 16. Om datidens vaskeindretninger m.v. se: Hans Lassen, „Renlighed i klunketiden“, København 1950.
 17. Jvf. læge V. A. Fengers erindringer i „Danske Hjem ved Århundredskiftet“, Ny samling, p. 135–152, København 1949.

Kapitel 5.

1. EHM.
2. Otto Rung, „Københavnsk Selskabsliv ved Aarhundredskiftet“ i „Danmark i Fest og Glæde“, bd. V, p. 84, København 1935.
3. Kilder til afsnittet om selskabelighed er foruden optegnelser de følgende hos familien bevarede papirer:

Fruens notesbøger over selskabelighed, bevaret for perioden 1874–1889, samt 1898–1903 og 1906–1912. Udførligst er tidsrummet 1874–1886 og 1906–1912. Optællinger af selskabernes antal er foretaget på grundlag af disse perioder, men er naturligvis lige så unøjagtige som bøgerne, der ikke altid synes ført. – Bøgerne findes i kopi på Nationalmuseets 3. afd., Købstadundersøgelserne, lige som kopier af festsange, indbydelseskort, balkort m.v.
4. Sæsonen 1885–1886 er foretrukket, fordi det er den bedst beskrevne sæson i årene omkring 1890.
5. Som omtalt under afsnittet om børnenes stilling i familien (p. 103 ff.) blev unge piger opdraget til en rolle som hustruer og husmødre. Piger, som ikke blev gift, var henvist til en eksistens som „tanter“. Erhvervsarbejde uden for hjemmet indskrænkede sig til f. eks. privatskolevirksomhed. Apotekerfruens tanter levede på deres afdøde faders gård, Frederiksgård, i Brønshøj. En skildring af dem findes i EHM-ME. p. 48 ff. En anden skildring af tanter findes i Knud Bokkenheuser, „Da man var ung“, p. 142 ff., København 1926.

6. I apotekerfamilien havde man slægtsbøger over den Høst'ske og den Beyer'ske del af slægten. Desuden findes bagest i EHM-ME en stamtavle for forfatteren, der går tilbage til tip-tip oldeforældrene.
7. EHM-ME rummer adskillige eksempler på dette at slægtens børn ferierede hos de forskellige familier.
8. HPM. bl. a. februar 1882 „Spisekort, 2,50 Kr.“ og „Spisesedler 2,30 Kr.“.
9. Et udvalg af HPM's regnskaber i perioden 1880–1889 viser flg. vinsorter, priser og forhandlere. Læsningen undertiden temmelig usikker:

Aug. 1880: 100 fl. Vin Oberst Bruhn 144 Kr.
 1 Oxhoft Rødvin 304 Kr.

Sept. 1880: 5 fl. Wermouth 6,40 Kr.

Okt. 1880: 10 Juni fra F. S. Rasmussen i Bordeaux:
 12 fl. Chat. Lahauen [?] blanc
 12 fl. Chat. Giscours [?]

Nov. 1880: 12 fl. Champagne 66 Kr.

Dec. 1880: 12 Chablis 19,85 Kr.
 20 Chablis 42,12 Kr.
 12 St. Peray
 6 Bourgogne Mousseux Cote d'Or

Jan. 1881: 15 fl. Rødvin hos Dreyer 15 Kr.

Maj 1881: 1 Oxhoft Rødvin 250,21 Kr. Fragt 14,67 Kr. Told 49 Kr.

Sept. 1881: Oberst Bruhn:
 18 Boutei Gastebois 1870
 16 Chasse Spleen 1865–67
 16 Chasse Spleen 1865–67

Dec. 1881: 24 fl. Chat. Palmer
 12 fl. Chat Lagrange
 12 fl. Mouton Rotschild
 10 fl. Chat Latour blanc
 fra Rasmussen i Bordeaux, i alt 323,10 Kr.

Dec. 1881: 1 Kasse Champagne Veuve Cliqot fra Hyllested 70 Kr.

Dec. 1882: 12 fl. Johannisberg Mousseux 60 Kr.

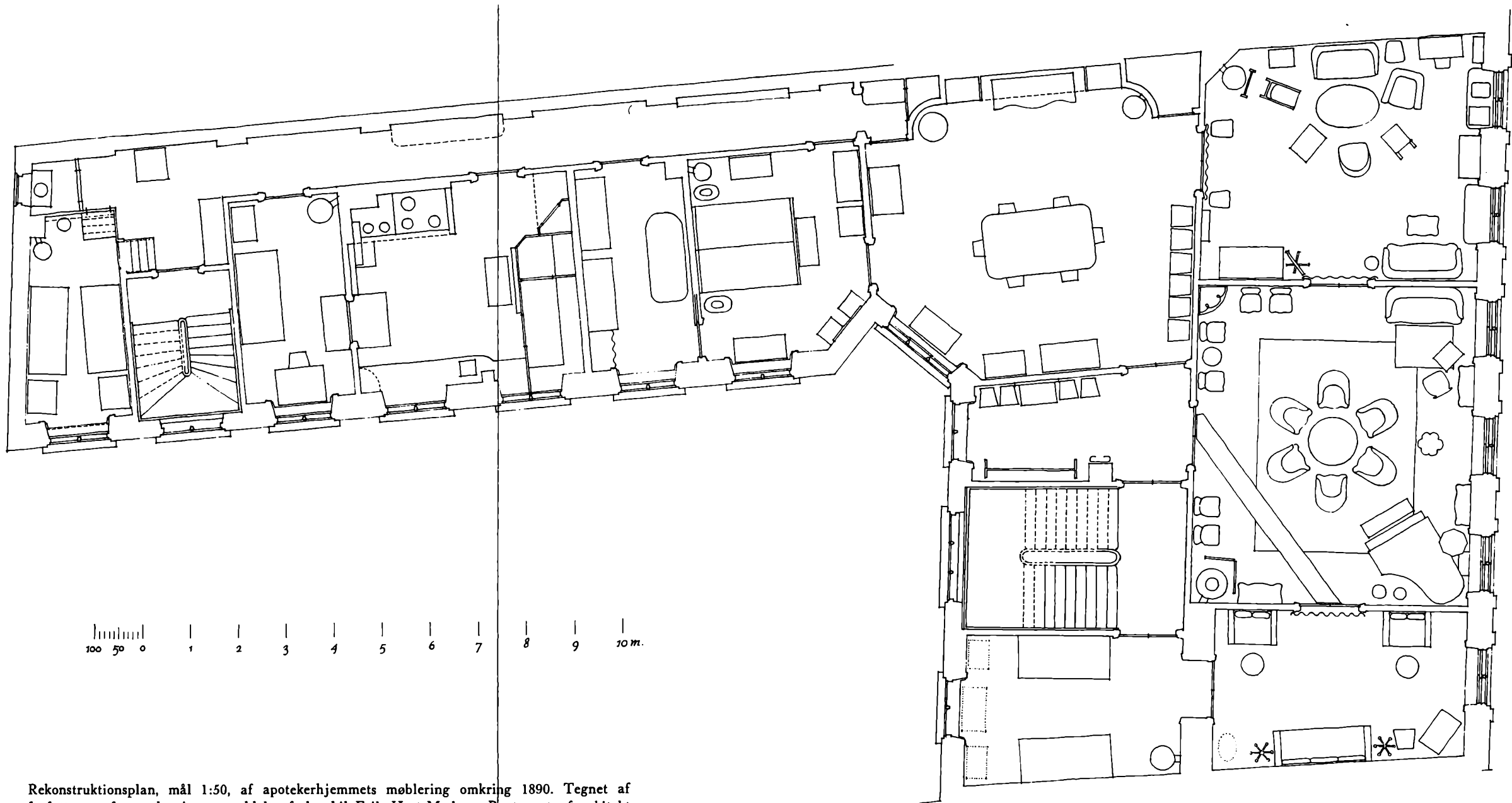
Aug. 1885: 622 fl. Rødvin fra Rasmussen, Bordeaux 705,74 Kr.

Maj 1886: 12 fl. gammel Rum fra Riise 60,55 Kr. Fragt 5,50 Kr.

En noget senere regnskabsbog, ført af fruén fra 1897–1901, viser det årlige forbrug i antal flasker.

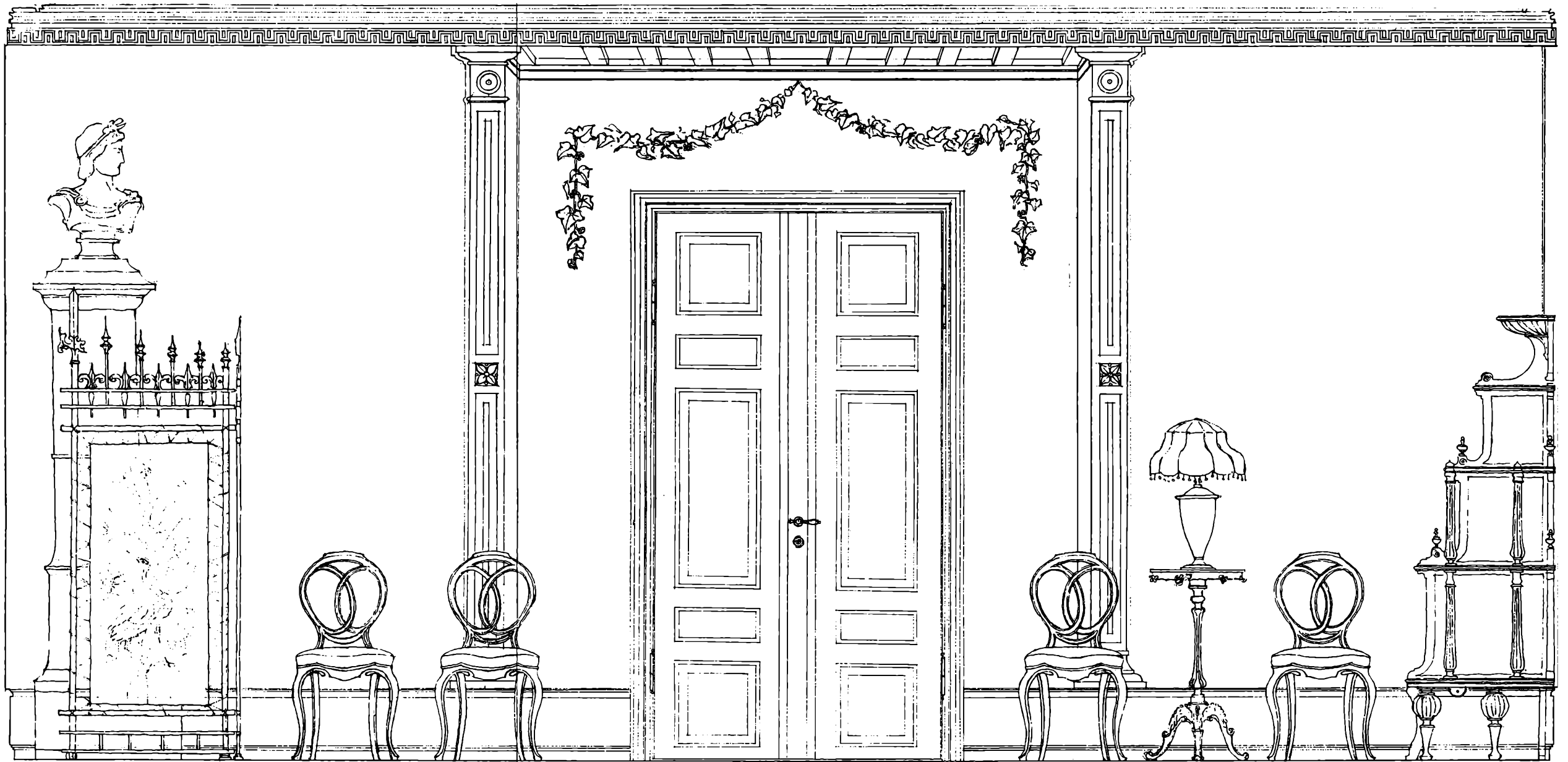
10. EHM.
11. Se O. Rungs note 2 anførte artikel p. 88 f. Endvidere findes en regning fra apoteker Madsens ældste datters bryllup i 1903 for „Taffel og Dansemusik“ lydende på 60 kr. og undertegnet Axel Hartmann. Denne og øvrige regninger i forb. m. brylluppet i kopi hos Nationalmuseets 3. afd. Købstadundersøgelserne.
12. En mere litterær skildring af ballerne hos O. Rung note 2 anf. værk p. 84 ff.
13. Carl Gandrup, „Theatret II“ i „Danmark i Fest og Glæde“, bd. V, p. 288, København 1935.

14. Auguste Mussén, „God Tone i alle Livsforhold“, p. 52–53, København 1883.
15. Om reglerne for visiter se f. eks. Auguste Musséns note 14 anførte værk p. 52–62. Andre skildringer af visitinstitutionen findes hos O. Rung note 2 anførte værk p. 47–51, samt hos Ebbe Johannsen, „Visit og visitkortskål“ i Købstadmuseet „Den gamle By“ Årbog 1962, p. 48–63, Århus 1962.
16. EHM–ME p. 79 f.
17. Regnskaberne nævner én af baderejserne: „Rejse til Norge, 6 Uger 3 Dage 2.200,- Kr.“ HPM. september 1893.
18. EHM–ME p. 41 f.
19. EHM–ME p. 9. – Om landliggeri i ældre tid i de nuværende bro-kvarterer se Poul Strømstad, „Sørne“, København 1966.
20. V. A. Fenger i „Danske Hjem ved Århundredskiftet“, Ny samling, p. 151, København 1949.
21. Knud Bokkenheuser, „Da man var ung“, p. 135, København 1926. Heri en skildring af landliggerliv i Charlottenlund.
22. EHM–ME. p. 65.
23. EHM–ME p. 66.

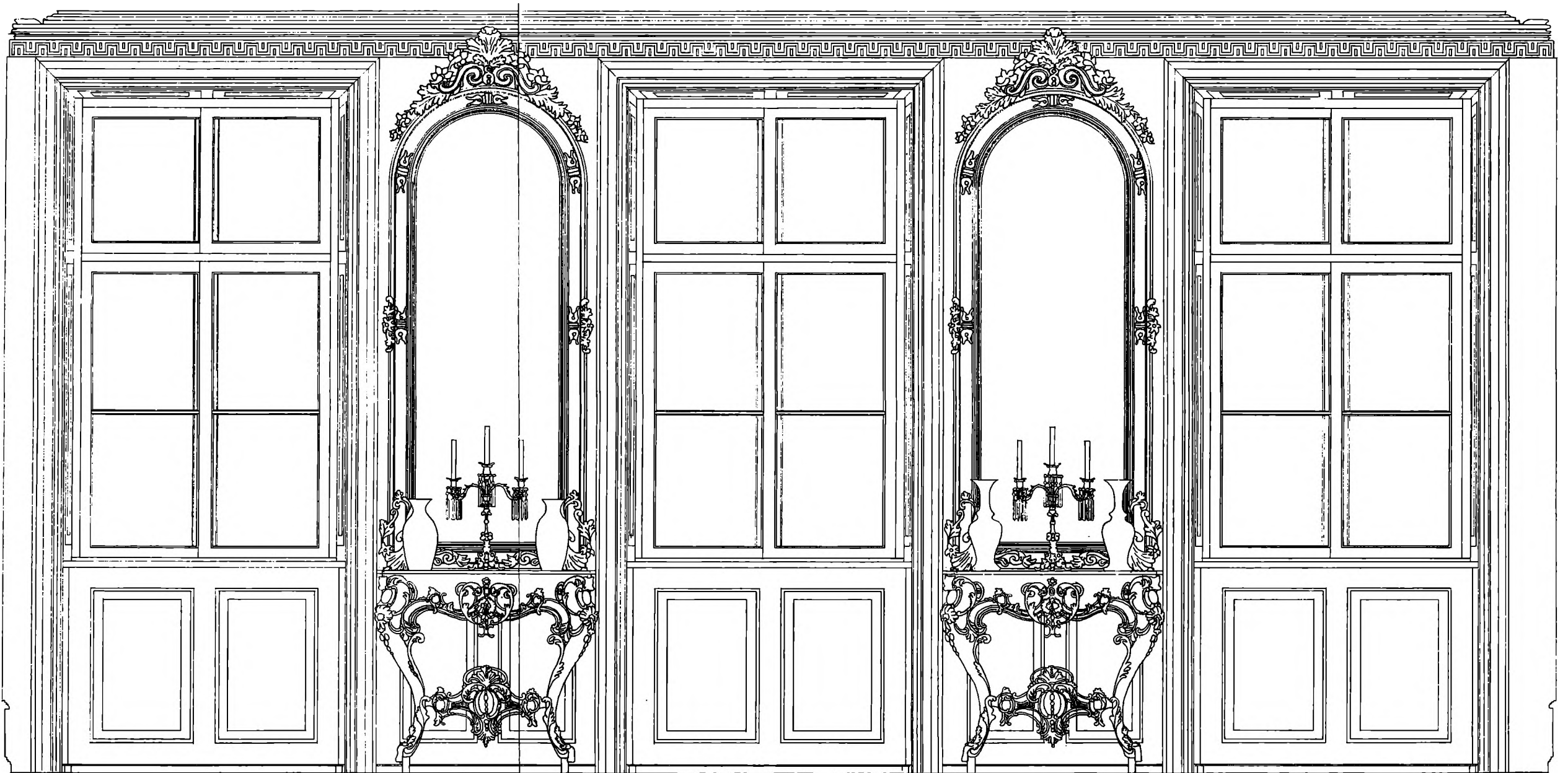
Rekonstruktionsplan, mål 1:50, af apotekerhjemmets møblering omkring 1890. Tegnet af forfatterne efter oplysninger meddelt af dr. phil. Erik Høst-Madsen. Rentegnet af arkitekt K. Kayser 1968.

..... = Møbler om hvis form og anbringelse, der er tvivl.

Tegningen venligst stillet til rådighed af Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger.

VESTERBROS APOTEK. VESTERBROGADE 72. MATR. NR. 23A.
SÆLEN I APOTEKER. DR. PHIL. E. HØST MADSENS LEJLIGHED.
MÅLT AF: KIRSTEN BIRCH, OLE DINESEN, ANNE ENEMARK
OG HANNES STEPHENSEN.
OPSTÅLT AF NORDVÆG. MÅL 1:10
TEGNET AF KIRSTEN BIRCH. D. 9-1-65.

OPSTALT AF SYDVÆG, MÅL 1:10

Tegningen venligst stillet til rådighed af Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger.

VESTERBROS APOTEK, VESTERBROGADE 72. MATR. NR. 23 A.
SALEN I APOTEKER, DR. PHIL. E. HØST MADSENS LEJLIGHED
MÅLT AF: KIRSTEN BIRCH, OLE DINESEN, ANNE ENEMARK, HANNES STEPHENSEN.
TEGNET AF OLE DINESEN, 9/1 - 1905.

NATIONALMUSEET

Folkelivs studier

Nationalmuseets nye serie vil hovedsagelig bringe behandlinger af dansk og europæisk materiale. Ved at anvende titlen: Folkelivs studier er det understreget, at det i alt væsentligt vil være Dansk Folkemuseum og Frilandsmuseet og disse to afdelingers samlinger af genstande, opmålinger og optegnelser, der vil danne grundlaget for publikationerne.

I seriens første bind er givet en oversigt over de to afdelingers historie og aktivitet, men etnologien er rummelig, og sådan er serien også tænkt. Ud over egentlige videnskabelige behandlinger er det tanken at bringe materialepublikationer fra såvel genstandssamlinger som undersøgelsesfelter. Alt for meget værdifuldt stof er kun kendt af museernes egne medarbejdere. Fremlagt med indledning og nødvendig kommentar kan det blive tilgængeligt og brugbart for langt større kredse.

Publikationerne skal ikke nødvendigvis være fastlagt til et omfang af flere hundrede sider. Mere kortfattede hæfter, der kan samles til bind, vil gøre seriens fremkomst smidigere. Vi håber derigennem at få en frugtbar kontakt med vort publikum.

- Bd. 1. Dansk Folkemuseum & Frilandsmuseet. History & Activities. Engelsk tekst. 1966. Redaktion: Holger Rasmussen.
- Bd. 2. Holger Rasmussen: Limfjordsfiskeriet før 1825. Sædvane og centraldirigering. Dansk tekst med engelsk resumé. 1968.
- Bd. 3. Ellen Damgaard og Poul H. Moustgaard: Et hjem – en familie. Redaktion: Poul Strømstad. Dansk tekst med engelsk resumé. 1970.

NATIONALMUSEET

Folklife Studies

In launching this new series, it is the aim of the Danish National Museum to publish and make accessible the results of comparative research on both Danish and European material. As indicated by the title, Folklife Studies, the primary sources of material for publication will be repositories like the Danish Folk Museum and the Danish Open-Air Museum, involving not only the collections of objects in these two Departments, but also the archives of folklife and traditions based on field investigations and surveys of various kinds.

The first volume in the series, therefore, is a presentation of the history and activities of these two Departments of the National Museum. Their ethnological orientation will provide the emphasis for future publications in the series, through which museum material as a mirror of national culture will become more widely known.

The series is planned to cover a wide field and will include both scholarly treatises of some length, and shorter publications dealing with material too little known outside the institutions.

- Vol. 1. Dansk Folkemuseum & Frilandsmuseet. History & Activities. English text. 1966. Edited by Holger Rasmussen.
- Vol. 2. Holger Rasmussen, Fishing In The Lime Fjord Prior To 1825. Custom and Central Direction. Danish text with an English summary. 1968.
- Vol. 3. Ellen Damgaard and Poul H. Moustgaard, A Home – A Family. Danish text with an English summary. 1970.